İstanbul Haneleri

Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940

ALAN DUBEN
CEM BEHAR

6226

BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İSTANBUL HANELERİ

Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940

Nuray Mert 1960'ta Trabzon'da doğdu. Lisans, yüksek lisans ve doktora derecelerini Boğaziçi Üniversitesi Tarih ve Siyaset Bilimi bölümlerinden aldı. *Radikal*, *Hürriyet*, *Milliyet* ve *BirGün* gazetelerinde köşe yazarlığı yaptı. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde öğretim üyesidir. Yayımlanmış eserleri: *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış* (1994); *İslâm ve Demokrasi* (2000); *Hep Muhalif Olmak* (2001); *Merkez Sağın Kısa Tarihi* (2007).

İSTANBUL HANELERİ

Evlilik, Aile ve Doğurganlık, 1880-1940

ALAN DUBEN & CEM BEHAR

Çeviren: Nuray Mert

BOĞAZİÇİ
ÜNİVERSİTESİ
YAYINEVİ

Alan Duben & Cem Behar
Istanbul Households. Marriage, Family and Fertility, 1880-1940
© Cambridge University Press, 1991. All rights reserved.

İstanbul Haneleri. Evlilik, Aile ve Doğurganlık, 1880-1940
© BÜTEK A.Ş. 2013. Tüm hakları saklıdır.

BÜTEK Boğaziçi Eğitim Turizm Teknopark Uyglama
ve Dan. Hiz. San. Tic. A.Ş.
Boğaziçi Üniversitesi Güney Kampüs, 7. Lojman,
3. Kat, P.K. 34342, Bebek-Beşiktaş/İstanbul
Telefon: 0212 359 46 30

Yönetim Yeri:
Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi
Boğaziçi Üniversitesi Uçaksavar Kampüsü
Garanti Kültür Merkezi, Arka Giriş
Etiler/İstanbul

bupress@boun.edu.tr
www.bupress.org
Telefon ve faks: (90) 212 257 87 27
Sertifika No: 10821

Genel Yayın Yönetmeni: Murat Gülsoy
Kapak tasarımı: Kerem Yeğin
Yayıma hazırlayan: Berna Akkıyal
Baskıya hazırlık ve son okuma: Ergun Kocabıyık
Baskı: G.M. Matbaacılık ve Ticaret A.Ş.
100 Yıl Mah. Matbaacılar Sitesi, 1. Cadde, No: 88
Bağcılar/İstanbul
Telefon: (0212) 629 00 24
Sertifika No: 12358

Birinci Baskı: Nisan 2014 (1.000 adet)

Boğaziçi University Library Cataloging in Publication Data
Duben, Alan
İstanbul haneleri. Evlilik, aile ve doğurganlık, 1880-1940 / Alan Duben, Cem Behar; çeviren Nuray Mert.
282 p. ; 23 cm.

ISBN 978-605-4787-25-8

Includes bibliographical references and index.
1. Families – Turkey – Istanbul – History – 19th Century. 2. Families – Turkey – Istanbul – History – 20th Century. 3. Marriage – Turkey – Istanbul – History – 19th Century. 4. Marriage – Turkey – Istanbul – History – 20th Century. 5. Households – Turkey – Istanbul – History – 19th Century. 6. Households – Turkey – Istanbul – History – 20th Century. I. Title II. Behar, Cem, 1946- III. Mert, Nuray

HQ663.4.Z9

Eşim İpek Aksüğür Duben'e

ALAN DUBEN

Eşim Büşra Ersanlı Behar'a

CEM BEHAR

ve anne-babalarımıza

İçindekiler

İngilizce İlk Basım İçin Teşekkür, xiii

1. KONULAR, KAPSAM VE KAYNAKLAR, 15

Bir Çerçeve Olarak İstanbul, 16 ❖ Aile, Doğurganlık ve Toplum, 22 ❖ Aile Tarihi, 26 ❖ Dönemlere Ayırma, 28 ❖ Kaynaklar ve Sınırları, 29 ❖ *Sayısal Veriler*, 30 ❖ *Yazılı Kaynaklar*, 34 ❖ *Mülakatlar*, 36.

2. ŞEHİR, MAHALLE, GELİR VE GEÇİM: SOSYAL VE EKONOMİK ÇERÇEVE, 38

Şehir, 38 ❖ Mahalle, 43 ❖ Yaşam Standartları, 50 ❖ *Ücretler ve Hayat Pahalılığı, 1880-1918*, 51 ❖ *Savaş Şoku*, 55

3. HANELER VE AİLELER: YAPI VE DEĞİŞİM, 63

Haneler ve Aileler, 63 ❖ Hane Tipleri ve Aile Yaşamı Döngüsü, 77 ❖ İstanbul'da Geçerli Olan Hane Kurma Sistemi, 84

4. EVLİLİK VE AŞK: ANLAMLAR VE ANLAŞMALAR, 102

Aşk, 102 ❖ Evliliğin Amaçları, 118 ❖ Evlilik Muameleleri, 122

5. EVLİLİK VE ÇOKEŞLİLİK: EFSANELER VE GERÇEKLER, 136

Evlilik Yaşı, 136 ❖ Yeniden Evlenme, 142 ❖ Evlilik Yaşı ve Medeni Hal, 145 ❖ Gerçek ve İdeal Evlenme Yaşları, 148 ❖ *İdeal Evlenme Yaşı*, 148 ❖ *Algılanan ve Gerçek Evlilik Yaşları Arasındaki Farklılık*, 153 ❖ Geç Evliliğin Ekonomik ve Toplumsal Temelleri, 156 ❖ Çokeşlilik, 161.

6. DOĞURGANLIK VE DOĞUM KONTROLÜ: İSTANBUL'UN ÖZELLİKLERİ, 172

Doğurganlık Örüntüleri, 1880-1940, 174 ❖ Aile Planlaması, 189 ❖ Bilinçli ve Tesadüfi Doğum Kontrolü, 194 ❖ *Kürtaj*, 194 ❖ *Emzirme*, 198 ❖ *Diğer Yöntemler*, 199 ❖ Ek: 1885 ve 1907'deki Toplam Doğurganlık Oranını Hesaplama Yöntemi, 202.

7. BATILILAŞMA VE AİLENİN YENİ YÖNELİMLERİ: KÜLTÜREL YENİDEN YAPILANMA, 207

Ailenin Çözülmesi, 207 ❖ Ailenin Yeniden İnşası, 214 ❖ *Avrupalılaşma*, 215 ❖ *Kanlar ve Kocalar*, 227 ❖ *Çocuklar ve Ebeveynler*, 238.

8. SONUÇ: UYGARLIK DÖNÜŞÜMÜ, 251

Kaynaklar ve Bibliyografya, 261

Dizin, 279

Resimler

2.1 Haliç'e bakış, 1900 civarı (Engin Özendes Koleksiyonu) 42

2.2 1870'lerde bir Müslüman mahallesi 48

2.3 İstanbul'da yaşayan ücretli çalışanların evleri, 1906 49

3.1 Modern sayılabilecek giysiler içindeki bir aile (1919) 66

3.2 Cumhuriyet döneminin başlarında, 1920'lerde bir subay ailesi 67

3.3 Cumhuriyet döneminin başlarında, 1920'lerde bir aile 68

3.4 Ortalama bir İstanbul ailesi, 1922 69

4.1 Hali vakti yerinde ve oldukça modern bir ailenin düğün fotoğrafı, 1926 112

4.2 Daha önceki dönemlerde alenen verilemeyecek tarzda mahrem ve cüretli bir düğün fotoğrafı pozu, 1933 113

7.1 Osmanlı döneminde İstanbul'un Müslüman ailelerinden birini evinde gösteren nadir fotoğraflardan 218

7.2 Nusret Fuad'ın *İzdivaç: Şerait-i Sıhhıye ve İçtimaiyesi* adlı kitabının üçüncü basımının (1920-21) kapağı 219

7.3 Bir okuma kitabında yer alan 'ev eşyaları' resimleri (1909) 222

7.4 Okuma kitabında aileyi 'masa başında' gösteren bir resim (1909) 223

7.5 Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemde çocuklar 231

7.6 İstanbul'daki bir kız ortaöğretim okulunun öğrencileri ve öğretmenleri, 1926 232

7.7 İstanbul Üniversitesi'nde kadınların çalıştığı biyoloji laboratuvarı, 1933 233

7.8 1920'lerin başında bir çift 239

7.9 Modern görünümlü torunlarıyla bir derviş dede, 1897 242

7.10 Yüzyılın sonunda bir baba ile çocukları 243

7.11 Hali vakti yerinde bir ailenin reisi ve çocukları, 1911 244

7.12 Baba ve kızı, 1924 248

Şekiller

2.1 İstanbul haritası, 1900 civarı 41

3.1 Hane halkı tiplerine göre hane halkı reisliği, İstanbul 1907 78

3.2 Erkek hane halkı reisi oranları, 1907 80

3.3 Kadın hane halkı reisi oranları, İstanbul, 1885 ve 1907 81

3.4 Yaşlarına, evlilik durumlarına ve hane halkı reisliği konumlarına göre erkekler, İstanbul, 1907 98

5.1 İstanbul'da iki nüfus sayımında evlenmemiş kadınların oranı (düzeltilmiş) 138

5.2 İstanbul'da 1905-1940 arası ortalama evlenme yaşı 141

5.3 Çeşitli kuşaklardan bekâr kadınların oranı 147

6.1 İstanbul'da son çocuğun doğumunda ortalama yaş (tamamlanmış evlilikler) 181

6.2 Son çocuğun doğumunda ortalama yaş (tamamlanmış evlilikler) 181

6.3 İstanbul'da çeşitli tarihlerde evlenmiş kadın gruplarında *m* endeksi 183

6.4 İstanbul'da N yıl evlilik sonrasında erişilmiş tamamlanmış aile büyüklüğü 185

6.5 Ailenin büyüme olasılıkları (tamamlanmamış evlilikler) 186

6.6 1885 yılı İstanbul yaş piramidi 203

6.7 1907 yılı İstanbul yaş piramidi 204

Tablolar

2.1 İstanbul'da bazı temel ihtiyaç maddelerinin resmi (R) ve karaborsa (K) fiyatları (kuruş olarak yıllık ortalama) 57
2.2 İstanbul'da geçim endeksi (1914 = 100) 57
3.1 Hane halkı türlerinin, türlere göre hane halkı sakinlerinin sayıları, oranları ve hane halkı başına düşen ortalama sakin sayısı, İstanbul 1907 64
3.2 Hane halkı reislerinin cinsiyetine göre hane halkı tipleri, İstanbul, 1885 ve 1907 74
3.3 Hane halkı reisinin mesleğine göre hane halkı büyüklüğü, İstanbul 1907 75
3.4 Hane halkı reisinin mesleğine göre hane halkı tipleri, İstanbul 1907 76
3.5 Yaş gruplarına göre hane halklarının aile yapıları, İstanbul 1907 79
3.6 1885 ve 1907 yıllarında İstanbul'da yaş gruplarına göre hane halkı sakini hizmetliler 82
3.7 Evlilik ve hane halkı reisliği, İstanbul 1907 95
3.8 Hane halkı reisi olmayan evli erkeklere sahip hane halklarının seçilmiş yaş gruplarına göre akrabalık yapısı, İstanbul 1907 97
4.1 İstanbul Kasab İlyas Mahallesi'nde seçilmiş dönemler için kuruş cinsinden mehr bedelleri 131
5.1 1885 ve 1907 nüfus sayımlarında evlenmemiş erkek ve kadın oranları 137
5.2 İstanbul'da ve bazı İslam ülkelerinde kadınların ortalama ilk evlenme yaşları 139
5.3 İstanbul'da 1905-1940 arası gelinlerin evlilikleri ve evlenme öncesi statüleri 143
5.4 İstanbul'da 1905-1940 arası kadınların evlenme yaşı ve evlenme (% olarak) 143
5.5 İstanbul'da ortalama evlenme yaşı ve evlilik sırası 144
5.6 Erkek eşin yaşı ve kadın eşin evlilik öncesi durumu, İstanbul, 1905-1940 146
5.7 1885 ve 1907 yıllarında İstanbul'da evlilik tipleri ve evlilikte ortalama yaşı 166
5.8 1885 ve 1907 yıllarında İstanbul'da evlilik tipleri ve evlilikte ortalama yaş (düzeltilmiş) 167
5.9 Çokeşlilik ve evliliğin sona ermesi, İstanbul 1885 ve 1907 169

5.10 Evlilik tipleri ve kadın eşlerin önceki evlilikleri, İstanbul, 1885 ve 1907 169
6.1 İstanbul'da yaşa özgü ve toplam doğurganlık oranları 175
6.2 Ana ayrımlara göre 1945 yılında Türkiye'de evlenme ve doğurganlık göstergeleri 175
6.3 Ana ayrımlara göre 1945 yılında Türkiye'de evlenme ve doğurganlık göstergeleri 176
6.4 İstanbul'da 1907-1945 arasındaki doğurganlık düşüşüne ilişkin unsurlar 177
6.5 İstanbul'da yaşayan kadınların son çocuklarının doğumundaki yaşı 180
6.6 İstanbul'da çeşitli zamanlarda evlenmiş kadın grupları için Coale ve Trussell *m* endeksi 183
6.7 İstanbul'da N yıl evlilik sonucu erişilmiş tamamlanmış aile büyüklüğü oranları 184
6.8 Ailenin büyüme olasılıkları (tamamlanmış aileler) 186
6.9 Bir yaşından küçük çocukların annelerin yaşlarına göre dağılımı (1885 ve 1907 İstanbul nüfus sayımlarından alınan örneklem) 203

İngilizce İlk Basım İçin Teşekkür

Bu kitabın temelini oluşturan araştırmaya 1982 yılında Ortadoğu Nüfus ve Gelişme Araştırmaları Ödülü bursuyla başladık. Bunu sonraki tarihlerde Ortadoğu Araştırma Ödülleri Programı'ndan aldığımız ikinci bir burs ve Ulusal Bilim Vakfı, Wenner-Gren Antropolojik Araştırmalar Vakfı, Rockefeller Vakfı bursları izledi. Bize verdikleri destekten ötürü bu kuruluşlara müteşekkiriz. Onların katkıları olmaksızın bu projeyi gerçekleştiremezdik.

Özellikle Nüfus Konseyi'nin Kahire'deki Güneybatı Asya ve Kuzey Afrika Bürosu'ndan Frederic C. Shorter'a çok şey borçluyuz. Kendisi çalışmamızın başından itibaren çabalarımızı belli konularda yoğunlaştırmamıza ve araştırmanın ana hatlarını oluşturmamıza yardımcı oldu. Onun katkıları olmasaydı, belki de bu kitap hiç ortaya çıkamayacaktı. Çalışmamızda ayrıntılandırdığımız birçok konu onun Türkiye nüfusuna ilişkin araştırmasında yer alıyordu. Projeyi oluşturduğumuz ilk günlerden metnin yazımına kadar bizi sürekli yüreklendirdi, entelektüel açıdan teşvik etti ve yönlendirdi.

Cem Behar, 1983-84 yıllarında ideal bir akademik ortamda çalışmasını sağlayan Cambridge Sosyal Yapı ve Nüfus Tarihi Grubu üyelerine ve özellikle Roger Schofield ve Peter Laslett'e içten teşekkürlerini sunar. Alan Duben, Daniel G. Bates'e ve New York Kent Üniversitesi Hunter Koleji Antropoloji Bölümü'nün diğer mensuplarına 1985 yılında gösterdikleri misafirperverlik ve sundukları nezih bilimsel ortam için müteşekkirdir. O yıl boyunca New York'ta Daniel G. Bates, David D. Gilmore ve Bert Pasternak ile yaptığı tartışmalar bilhassa verimli oldu.

Araştırmamızla ilgili birçok konuyu bizimle uzun boylu tartışan, özel kitaplığını büyük bir cömertlikle açan ve dönemin kaynaklarına ilişkin engin bilgisini paylaşan Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nden Zafer Toprak'a minnettarız. Kitapta yararlandığımız gerekli birçok birincil ve ikincil kaynağa onun yardımları sonucu ulaştık.

Nuray Mert, Esen Türay, Hakan Erdem, Nilgün Günaydın, Figen Şatır, Sezen Malta, Ayşe Durakbaşa, Duygu Erdem, Ayşe Solon, Aydın Yaşarol ve Yunus Yener'e araştırmanın çeşitli aşamalarında veri-

lerin toplanmasında ve düzenlemesinde bize yardımcı oldukları için özel teşekkür borçluyuz. Bize belli arşiv malzemelerini temin eden Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nden Selim Deringil'e, İstanbul arşivlerini tanımamızı sağlayan Hayri Mutluçağ'a ve Osmanlı dönemi fotoğraflarından oluşan olağanüstü koleksiyonundan yararlanmamıza izin veren Engin Özendes'e teşekkür etmek isteriz.

Görüşmelerimizde çocukluk ve erken olgunluk yaşamlarını bizimle içtenlikle paylaşan İstanbullu yaşlı erkek ve kadınlara teşekkür ederiz. Bize aile yaşamıyla ve doğurganlıkla ilgili, başka bir yerden edinemiyeceğimiz bilgiler verdiler ve açılımlar sağladılar.

İstanbul nüfus kütüklerini incelememize izin verdiği için İstanbul eski valisi Nevzat Ayaz'a, çeşitli arşivleri kullanmamızı kolaylaştırdığı için o sıradaki İstanbul Nüfus Müdürü Nurettin Çivi'ye ve ilçe nüfus kütüklerinde bize yardımcı olan görevlilere çok şey borçluyuz. Ayrıca arşivi kullanmamıza izin veren ve yardımlarını esirgemeyen İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi Müdürü Abdülaziz Bayındır'a, Darülaceze'nin yaşlı sakinleriyle görüşmemize izin veren İstanbul Darülaceze eski müdürü Hilmi Şener'e ve yardımlarından ötürü Atatürk Kütüphanesi eski müdürü Erol Özbilgen'e de teşekkür ederiz.

Kitabın metnini okumak ve görüşlerini bildirmek için bize cömertçe zaman ayıran birçok kişiye özellikle minnettarız. Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nden Faruk Birtek metnin tamamını okudu ve zekice önerileriyle bize yardımcı oldu. Boğaziçi Üniversitesi Batı Dilleri ve Edebiyatı Bölümü'nden Jale Parla ve Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nden Ferhunde Özbay metnin bazı parçalarını okudular ve yorum ve önerileriyle yardımcı oldular. Mary Berkmen metnin tamamını okudu ve anlatıma ilişkin önerileriyle çok yardımcı oldu. Ayrıca daktilo ettiğimiz metinleri büyük bir titizlikle okuyan, düzelten ve yayına hazırlayan Cambridge Üniversitesi Yayınevi çalışanlarına teşekkür ederiz. Kitapta yer alan tüm hataların sorumluluğu bize aittir.

Son olarak her zaman sadakatla aramızda olan Kırmızı'ya teşekkür ederiz.

1

KONULAR, KAPSAM VE KAYNAKLAR

Birkaç yıl önce, 1930'lara ve 1940'lara ait bazı demografik verilere göre İstanbul'un Türkiye'nin geri kalan kısmından kesin biçimde ayrılmış olduğu dikkatimizi çekti. Bu sayılar, kırsal bölgelerdeki Türk ailelerinin ortalama yedi, kasaba ve kenttekilerin ise dört çocuk sahibi olmalarına karşılık, İstanbul nüfusunun kendini biyolojik olarak ancak yenileyebildiğini ortaya koyuyordu. İstanbullular nadiren ikiden fazla çocuk sahibi oluyorlardı.[1] Çok geçmeden, bu dikkat çekecek biçimde düşük doğurganlık oranının yanı sıra, evliliklerin de oldukça geç yaşta gerçekleştiğini keşfettik; kırsal kesimde kadınlar için on dokuz, erkekler için yirmi iki olan evlenme yaşının aksine İstanbul'da ortalama evlenme yaşı kadınlar için yirmi üç-yirmi dört, erkekler için otuzdu.[2]

Doğurganlık oranı kırsal kesimin üçte biri, evlenme yaşı da ondan aşağı yukarı on yıl geç olan İstanbul, birçok Batı Avrupa toplumunun 20. yüzyıl öncesindeki demografik özelliklerine sahipti. 1920'lere kadar İslam imparatorluğunun başkenti olan bir şehirde bu nasıl mümkün olabiliyordu? Durum uzun zamandır mı böyleydi? Değilse de, buna ne sebep olmuştu? Ayrıca bütün bunların Türk toplumunu ve genel olarak nüfus ile toplum ilişkilerini kavramamız açısından ne gibi bir anlamı vardı?

Bulduğumuz nüfus verileri üzerine kafa yorarken aklımıza bu gibi sorular geldi. Diğer yandan, geçmişte İstanbullu kadın ve erkeklerin çok genç yaşta evlendiklerine, çok sayıda çocuk sahibi olduklа-

[1] Frederic C. Shorter ve Miroslav Macura, *Trends in Fertility and Mortality in Turkey, 1935-1975*, Washington, DC, 1982, s. 51 [*Türkiye'de Nüfus Artışı (1935-1975)*, çev. S. Kavadarlı ve diğ., Ankara, 1983].

[2] Resmi rakamlar için bkz. Samira Berksan, "Marriage patterns and the effect on fertility in Turkey", F. C. Shorter ve B. Güvenç (ed.), *Turkish Demography: Proceedings of a Conference* içinde, Ankara, 1969. Köy monografilerinde bahsedilen evlenme yaşları daha düşüktür. Örneğin bkz. Niyazi Berkes, *Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma*, Ankara, 1942 ve Paul Stirling, *Turkish Village*, New York, 1965.

rına ve geniş aileler halinde yaşadıklarına ilişkin yaygın görüşten de haberdardık. Avrupalıların da kendi geçmişlerine bakarken yaygın olarak başvurduklarını bildiğimiz bu görüş, John Hajnal ve Peter Laslett gibi birkaç araştırmacının çalışmalarıyla ancak yakın zamanda değişmişti.[3] Peki, İstanbul'un geçmişine ilişkin bu tür fikirleri biz de sorgulayabilir miydik? Sorguladığımız takdirde ulaşabileceğimiz şey ne olurdu?

Çok geçmeden, Philippe Ariès gibi, biz de karşılaştığımız rakamların gözlemcinin hemen ulaşamayacağı bazı sosyal ve kültürel olaylara işaret edebileceğine, bunların bazı değişim ve yapılanma birikimlerinin yüzeydeki yansımaları olabileceğine inanmaya başladık.[4] 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında, Osmanlı İmparatorluğu, hatta Türkiye Cumhuriyet'i çerçevesinde İstanbul'un birçok bakımdan kendine has bir örnek olduğuna şüphe yoksa da, biz, dönemin İstanbul'unun o sıralar Türk toplumu için yeni olan kimi temel toplumsal ve kültürel temaları en uç görünümleriyle sergilediğini ve bunlardan bazılarının ileriki yıllarda merkezi bir önem kazandığını iddia ediyoruz.

BİR ÇERÇEVE OLARAK İSTANBUL

Massimo Livi-Bacci "kent nüfusunun hâlâ uygulama alanı arayan bir kavram" olduğunu belirtmişti.[5] 1977'de dile getirilen bu gözlem bugün de geçerliliğini koruyor. Kent nüfusu hakkında konuşurken neyi kastettiğimizi, kent alanlarını farklı kılanın ne olduğunu veya gerçekten de böyle bir farklılığın var olup olmadığını bilmiyoruz. Bu, genel olarak kent sosyolojisinin geçmişe dayanan bir açmazı.[6] Aynı zamanda, aile ve doğurganlık alanlarındaki tarihsel demografik veya tarihsel antropolojik çalışmaların çeşitli yöntembilimsel kaygılarla

[3] Bu konuda yapılan çığır açıcı çalışmalardan bazıları şunlardır: John Hajnal, "European marriage patterns in perspective", D. V. Glass ve D. E. G. Eversley (ed.), *Population in History*, Londra, 1965 ve Peter Laslett (ed.), Richard Wall'ın yardımlarıyla, *Household and Family in Past Time*, Cambridge, 1972.

[4] Philippe Ariès, "Two successive motivations for the declining birth rate in the West", *Population and Development Review*, sayı: 6, Aralık 1980.

[5] *A History of Italian Fertility during the Last Two Centuries*, Princeton, NJ, 1977.

[6] Manuel Cassells, *The Urban Question: A Marxist Approach*, Londra, 1977; R. E. Pahl, "Urban social theory and research", *Whose City? and Further Essays on Urban Society*, Londra, 1975.

ve başka nedenlerle, sınırları belirlenmiş, küçük ölçekli kırsal alanlara yönelmesinin ve kenti ihmal etmesinin de bir sonucu. Kentler, dünyanın birçok bölgesinde, özellikle aile yapısındaki değişimin ve doğurganlıktaki düşüşün odak noktası olmasına ve Üçüncü Dünya ülkelerinde genel nüfusun giderek daha büyük bir kısmı metropollerde barınmaya başlamasına rağmen, aile ve kent nüfusu hakkındaki derinlemesine tarihsel çalışmalar ihmal edilmiştir. Bunun sonucunda, kent nüfusuna ilişkin konulardaki bilgisizliğimize ek olarak, bu alandaki teori, kavram ve yöntemler konusunda kırsal topluluklara ilişkin gereksinmeler büyük ölçüde baskın hale gelmiştir.

Türkiye'de kırsal bölgelerdeki ve kentlerdeki, daha doğrusu metropolitan alanlardaki doğurganlık örüntüsünün gerek geçmişte gerek günümüzde birbirinden çok farklı olduğunu biliyoruz, ama bunun gerçekte neden kaynaklandığını bilmiyoruz. Princeton Üniversitesi'nin 19. ve 20. yüzyıl Avrupasında yaşanan doğurganlık düşüşüne ilişkin araştırmasında da, "araştırmaya konu olan tarihlerin tümünde kentlerdeki doğurganlık oranının kırsal alandakinden daha düşük olduğu" sonucuna varılmıştı.[7] Ancak bu durumun tersinin doğru olduğu, yani kentlerdeki doğurganlık oranının daha yüksek olduğu durumlar da vardı.[8] Princeton araştırması doğurganlıktaki kent-kır ayrışmasının ülkeden ülkeye ve aynı ülkenin değişik bölgeleri arasında değişiklik gösterdiğini ortaya koyuyor, ama bunun nedenlerine açıklık getirmiyor.[9] Türkiye özelinde ise yakın geçmişte hane yapısının kırsal, kentsel ve özellikle metropolitan alanlarda birbirinden oldukça farklı olduğunu biliyoruz. Söz konusu dönemde değişimin başlıca itici güçlerinden olan "Batılılaşma"nın etkisi, büyük kentlerle –ve taşrada yaşayan bir kısım kent kökenli nüfusla– sınırlıydı.

Kırsal kesimde 'geri çekme' gibi bazı eski doğum kontrol yöntemleri bilinmekle birlikte, bu veya başka yöntemlerin düzenli biçimde kullanıldığına dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Kırsal kesim, demografların 'doğal doğurganlık' dedikleri türden bir doğurganlığa sahipti. Anadolu'nun kırsal alanlarındaki yüksek çocuk ölümleri ve oradakilerin tarımda çalışacak ve yaşlılıkta aileye bakacak –özellikle

[7] Allan Sharlin, "Urban-rural differences in fertility in Europe during the demographic transition", Ansley J. Coale ve Susan Cotts Watkins, *The Decline of Fertility in Europe*, Princeton, 1986, s. 236.

[8] Roger P. Finlay, *Population and Metropolis: The Demography of London, 1580-1650*, Cambridge, 1981.

[9] Sharlin, "Urban-rural differences", s. 251.

erkek– çocuk sahibi olma isteği ile Birinci Dünya Savaşı'nın büyük kayıplarını karşılamak üzere doğumların devlet tarafından teşvik edilmesi gibi faktörler bir arada düşünüldüğünde, bu, şaşırtıcı bir durum sayılmaz.

İstanbul'daysa durum tamamen farklıydı. Kadınlar çocuk doğurma sürelerini bilinçli olarak 30 yaşında, biyolojik olarak çocuk sahibi olma yeteneğinin son bulmasından yaklaşık 15-20 yıl önce sona erdiriyorlardı. Geride bıraktıkları istatistiksel kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, ailelerin çocuk doğurmayı böyle tutarlı biçimde erkenden kesmeleri doğum kontrolü uyguladıklarının kanıtıydı. En azından 50-60 yıldır, sadece doğurganlık sürelerinin sonuna kısıtlama getirmekle kalmıyor, aynı zamanda –sebep bu olmasa da– giderek daha geç yaşta evlenerek, bu süreyi başından da kısmış oluyorlardı.

İslamiyet, çocuk sayısının sınırlandırılmasına sadece ideolojik olarak dolaylı destek vermekle kalmaz, İslam dünyası bunu yerine getirmek için birçok yöntem, rehber ve araç sunar.[10] Ne var ki kırsal kesimdeki ve küçük şehirlerdeki Müslüman nüfus bunlardan yararlanmamayı seçerek doğurganlık oranlarını yüksek tutarken, büyük şehirlerdeki akranları doğum kontrolü uygulamış ve dikkat çekecek derecede düşük bir doğurganlık oranı tutturmuşlardı.

İleride göreceğimiz gibi, İstanbul'da yaşayan kadınlar, Türkiye genelinde düşük doğurganlığa geçişte açıkça başı çekiyorlardı. 19. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul 3,9'luk bir toplam oranla sanayi öncesi nüfus için normal olarak nitelendirilen doğurganlık oranının iyice altına inmişti. İstanbullu Müslüman nüfus gerçekten de, yaygın olarak aile planlaması uygulayan ilk büyük Müslüman topluluk olmuş gibi görünüyor. Evlilikteki eşitlik odaklı aile sınırlaması olgusunun yaygınlığı, kadınlar için geç evliliği teşvik eden aile oluşturma sistemiyle birleşince, İstanbul bilinen "Müslüman" veya "Ortadoğu" modelinden tamamen ayrılıyordu. 20. yüzyılın ilk kırk yılında, İstanbul'daki doğurganlık oranının düşüşünü belgelemeye çalışırken, her aşamada, düşüşün daha da erken başladığını işaret eden ipuçlarıyla karşılaştık.

Diğer hiçbir Ortadoğu veya Müslüman şehrinde bu tarihsel gelişmelere paralel gelişmelere rastlamıyoruz. Örneğin, en azından 20. yüzyılın başından itibaren oldukça kozmopolit bir şehir olan Beyrut'la ilgili olarak şu yoruma ulaştık: "Nüfus sayımı dökümlerinde, eğitim

[10] B. Mussallam, *Sex and Society in Islam*, Cambridge, 1983.

görmüş kentli Levanten kadınların [20.] yüzyılın ortalarından itibaren küçük ailelere yöneldiklerine dair çok az ipucu var. Sadece çok iyi eğitim görmüş bir azınlık için bu tür bir eğilimden bahsetmek mümkün... Beyrut'un eğitimli yüksek sınıftan Müslümanları yüzyılın ortasına doğru küçük ailelere yöneldiler."[11] 1980'lerde, belli başlı hiçbir Müslüman şehrinde, yarım yüzyıl önce İstanbul'da erişilen düşük doğurganlık oranına ve kadınların ulaştığı geç evlenme yaşına erişilememişti.[12] Açıkça görüldüğü gibi, öncü diyebileceğimiz İstanbullu Müslümanlar, evlenme yaşı, hane/aile yapılanması, aile planlaması uygulamaları ve doğurganlık eğilimi alanlarında Ortadoğu'daki dindaşlarından oldukça farklıydılar. Bu konuda gözden geçirdiğimiz kaynaklar, İslam veya Ortadoğu dünyası olarak bilinen alanda, geçmişte ve halihazırda çok çeşitli aile yapısı ve doğurganlık modelleri bulunduğuna şüphe bırakmıyor. İstanbul'da karşılaştığımız alışılmadık durum, bulguladığımız doğurganlık ve aile yapısı tarzının çeşitliliği hakkındaki halihazırdaki bilgilerimiz, bizi Clifford Geertz'in İslam dünyasında farklı zamanlar, farklı konular ve farklı yerlere ilişkin bir savını[13]izleyerek şu soruyu sormaya itti: İslamiyet ya da Ortadoğu tek başına, evlilik, aile/hane yapısı ve doğurganlık örüntüsü gibi konuları gruplamada ya da çözümlemede yeterli ve anlamlı bir referans çerçevesi oluşturabilir mi?

İstanbul'daki doğurganlık düzeyi, incelediğimiz dönemin başından beri düşüktü ve ailelerin 1860'lar veya 1870'ler kadar erken ta-

[11] E. T. Prothro ve L. N. Diab, *Changing Family Patterns in the Arab East*, Beyrut, 1974, s. 96-98.

[12] World Bank, *World Development Report 1984*, Oxford,1984. Bkz. D. Smith, "Age at first marriage", *World Fertility Survey Comparative Studies*, sayı: 7, 1980. Ortadoğu'daki diğer iki belli başlı metropol olan Kahire ve İskenderiye'ye ait demografik göstergeler, İstanbul'un 20. yüzyılın başındaki durumuyla ve Beyrut'la benzerlik arz ediyor. Kahire ve İskenderiye'nin 1960'taki doğurganlık oranları 6,0 ve 5,8. 1976'da Kahire ve İskenderiye'de bu oran İstanbul'un yüzyıl başında ulaştığı 3,9 ve 3,7 ye ulaştı. Bkz. *The Estimation of Recent Trends in Fertility and Mortality in Egypt*, Washington, DC, 1982, 64 vd. Daha yeni bir hesaplamaya göre, Kahire'nin 1980'deki toplam doğurganlığı 4,1. Bkz. Huda Zurayk ve Frederic C. Shorter, "The social composition of households in Arab cities and settlements: Cairo, Beirut, Amman", Kahire,1988, s.14. Beyrut'a ilişkin yeni bir hesaplamaya göre, doğurganlık oranı 1984'te 2,5; bu, İstanbul'un Müslüman nüfusunun 1930'larda ulaştığı rakam. Bkz. H. Zurayk ve H. K. Armenian (ed)., *Beyrut 1984: A Population and Health Profile*, Beyrut, 1985.

[13] *Islam Observed*, New Haven, 1968.

rihlerden beri sistemli biçimde doğum kontrolü uyguladıklarına dair açık göstergeler mevcut. Modern dönem öncesinde bile tamamen ev üretimine dayanmayan karmaşık kent ekonomisinin aile emek gücüne olan sınırlı ihtiyacı göz önünde tutulursa, bu durum şaşırtıcı değil. Ayrıca düşük doğurganlık, 19. yüzyılda çocuk ölümlerini düşüren gelişmelerin de bir sonucuydu. Bu nedenle, doğurganlık düşüşünü ev içi üretimdeki emek ihtiyacına ve kuşaklar arası servet aktarımlarındaki değişim modellerine bağlayan teorilerin ev içi üretime dayalı kırsal kesim ekonomilerini anlama konusundaki geçerliliği, ev içi üretimine dayalı olmayan kent ekonomileri için söz konusu değildir.[14] Bunları gene de ekonominin örgütsel ağırlığının ev içi üretim birimlerinin daha belirgin olduğu aile yaşamından ayrı, ev içi üretim birimleri dışındaki işyerlerine kaydığı durumlarda sınırlı bir şekilde kullanabiliriz.

Ayrıntılarını net olarak bilmesek de, aşağı yukarı 19. yüzyılın başından veya ortalarından itibaren İstanbul'da bu değişikliklerin yaşandığı anlaşılıyor. 1830'ların Tanzimat reformlarının ardından İstanbul'un Avrupa'yla giderek yoğunlaşan ticari ilişkileri ücretli emeğin giderek yaygınlaşması sonucunu doğurmakla kalmayıp, tüm şehir halkını giderek gelişen para ekonomisinin dinamiklerine tabi kılmıştı. Bu gelişmeler 1880'lerde yeni bir ivme kazandı.[15] Bu yıllarda bürokrasinin modernleşip genişlemesi sonucu, şehir halkının büyük kısmı ücretli veya aylıklı hale geldi.[16] Ne yazık ki, İstanbul ekonomisini ailevi ve demografik yapılara bağlayan bu önemli gelişmeleri izlemek çok zor. İstanbul'un 1880'den önceki ekonomik ve demografik durumunu kavramamıza yarayacak ayrıntılı verilere sahip değiliz. İstanbul'daki bahsettiğimiz ekonomik dönüşümü inceleyen herhangi bir sosyal ve ekonomik araştırma ya da 19. yüzyılın başın-

[14] J. C. Caldwell, *Theory of Fertility Decline*, New York, 1982; "Direct economic costs and benefits of children", R. A. Bulatao ve R. D. Lee (ed.), *Determinants of Fertility in Developing Countries* içinde, New York, 1983; Alan Macfarlane, "Modes of reproduction", G. Hawthorn (ed.), *Population and Development* içinde, Londra, 1978.

[15] Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, 1500-1914*, İstanbul, 1988; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi, 1820-1913*, Ankara, 1984.

[16] Carter Vaughn Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: the Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton, 1980 [*Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, çev. L. Boyacı ve İ. Akyolk, İstanbul, 1994]; Stanford J. Shaw ve Ezel K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. II, Londra, 1977 [*Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. M. Harmancı, 1994].

dan 1880'lere kadarki döneme ait bir demografik belge mevcut değil. 1880'lerden sonraki döneme ait istihdam, ücretler ve hayat pahalılığı tablosuna ilişkin mevcut ekonomik veriler bile ayrıntılı çözümlemeler yapmak açısından yeterli değil.

İstanbul 19. yüzyılda yalnız ekonomik yapısı açısından değişmedi; yüzyıl başlarında elit kesimde etkili olmaya başlayan Avrupa kaynaklı fikirler ve adabımuaşeret, yüzyıl sonunda oldukça yaygınlaşmıştı. Bu yüzyılın ilk çeyreğinde, nüfusun özellikle sayıları artmakta olan modern bürokratik, ticari ve endüstriyel diyebileceğimiz mesleklere mensup kesiminde bu gelişme göze çarpmaktaydı. İstanbul'u (ayrıca Selanik ve İzmir'i) İmparatorluğun diğer birçok şehrinden ve Anadolu'nun gelişmemiş, geniş kırsal kesiminden ayıran sosyal ve kültürel farklılık muazzamdı. Şehir hayatının haberleşme, eğitim, moda akımları gibi çerçevelerdeki yoğunluğu ve Batının sosyal ve kültürel etkisi öteden beri var olan Müslüman-gayri Müslim sosyal kaynaşmasıyla birleşerek, İstanbul'da kendine özgü bir atmosfer yaratmıştı.

Bu düşünce, değer, adap ve iştiyak seli, kadının toplum içindeki yerine ve görücü usulü evliliğe ilişkin eleştirel bir yaklaşımın ortaya çıkmasına yol açmış; yeni bir aile idealinin geliştirilmesini ve ev içi adabının değişimini beraberinde getirmiş; çocukların toplumdaki yeni yeri ve yeni çocuk yetiştirme usulleri gibi Osmanlılara yabancı olan konuların gündeme gelmesi sonucunu doğurmuştu. İstanbul'daki sosyal ve kültürel etkenlerin tümünün oluşturduğu bu doku, şehre yeni gelenleri de etkisi altına almış ve 1940'lara kadar birey ve ev hayatını şekillendirmeye devam etmiştir.

Okur-yazar, memur sınıfının, dolaylı ve çoğunlukla fark etmeden de olsa evlilik, aile ve doğurganlık gibi konularda etkili olan modern Batılı düşünce ve kurumların ideolojik öncüleri olduğunu kesinlikle söyleyebiliriz.[17] Okumuş sınıfın yaşam tarzına, değerlerine ve iştiyaklarına ilişkin bilgiye sahip olsak da, esnaf, tüccar ve vasıfsız işçilerden oluşan geniş bir kesimin ev hayatının ve düşüncelerinin mahremiyetine nüfuz etmemize izin verecek kayda değer bir malzemeye ulaşamıyoruz. Bildiklerimizi elimizdeki istatistiksel verilerden,

[17] Avrupa'da benzer bir model tartışması için bkz. Massimo Livi-Bacci, "Social group forerunners of fertility control in Europe", Coale ve Watkins (ed.), *The Decline of Fertility* içinde; Lawrence Stone, *The Family, Sex and Marriage in England, 1500-1800*, Londra, 1977; J. A. Banks, *Prosperity and Parenthood*, Londra, 1954.

bilmediklerimizi ise tahmin yoluyla ya da okumuş kesimin bize onlar hakkında anlattıklarından çıkarsamak durumundayız. Sonuç olarak, sınıf temelli düşünce ve davranış çözümlemelerini istediğimiz ölçüde gerçekleştirebilmiş değiliz.

Çalışmamızı İstanbul'daki Müslüman nüfusla sınırladık. Araştırmaya başlarken, üzerinde çalışacağımız nüfusun etnik-dinsel sınırları konusunda bir seçim yapmak zorundaydık ve ele aldığımız dönemde İstanbul'da hüküm süren olağanüstü etnik ve dinsel çeşitlilik nedeniyle bu kararı vermemiz hayli güç oldu. O yıllarda gayri Müslim nüfusun oranı nüfusun üçte biri ile yarısı arasında değişiyordu; belli başlı grupları oluşturan Rumlar, Ermeniler ve Museviler, Batılılaşma sürecine daha erken girip onu daha geniş bir çevreye yaymış olmalarına rağmen, kuşkusuz aile yapısı ve nüfus açısından Müslümanlarla pek çok özellikte birleşiyorlardı.

Sonunda, birtakım yöntembilimsel ve stratejik nedenlerle alanımızı Müslüman nüfusla sınırlamaya karar verdik; bu nedenle şehir nüfusunun önemli bir kısmı çalışmamızın dışında kaldı. İstanbul'la ilgili genellemelerimizde bu noktanın gözden kaçırılmaması ve olası eksiklerin hesaba katılması gerekmektedir.[18]

AİLE, DOĞURGANLIK VE TOPLUM

Genel tablodan ayırarak ele aldığımız demografik örüntülerin yanı sıra, 19. yüzyılın son 30 yılında başlayan ve 1930'lara dek İstanbul nüfusunun büyük bir kısmını etkisi altına alan aile hayatının radikal dönüşümünü de gözlemliyoruz. Osmanlılar ve onların devamı olan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları bu sürece 'Avrupalılaşma' diyorlardı ve giyim, adabımuaşeret, konuşma ile cinsiyet rolleri gibi gündelik yansımalarının fazlasıyla farkındaydılar. Türk-Osmanlı ailesi medeni bir dönüşümün eşiğindeydi; bu, ailenin dünyasını aşan, hepsi büyük simgesel değer taşıyan temel davranış ve tutumların ye-

[18] İstanbul'daki evlilik ve hane kurma örüntülerinin özellikleri ancak nüfusun büyük bir kesimini oluşturan gayri Müslim nüfus içinde paralel araştırmaların yapılmasıyla açıklık kazanabilir. Osmanlı döneminde İstanbul'un değişik dinî cemaatlerine ait kayıtlar ayrı tutuluyordu; örneğin 1885 ve 1907 nüfus sayımları kapsamında bu kesimlerden toplanan bilgi, kendilerine ayrılmış olan nüfus kayıtlarında bulunabilir. Bunlara ek olarak, Hıristiyan nüfusun bazı kesimlerine ait vaftiz ve ölüm kayıtları, resmi kayıtların tamamlanması konusunda işe yarayabilir.

niden yapılanması yoluyla olacaktı. Evde gerçekleşen bu dönüşüm, toplumda daha geniş ölçüde gerçekleşen dönüşümlerin mikro düzeyde bir yansımasıydı.

John Hajnal'ın 1960'ların ortalarında yayımlanan bir yazısı, tarihsel demografi alanındaki düşünme biçimlerini büyük ölçüde değiştirmekle kalmadı, aynı zamanda aileyle ve evlilik yoluyla oluşturulan hane yapısıyla ilgilenen sosyolojik ve antropolojik çalışmaların demografik çalışmalara bağlanmasında da önemli bir rol oynadı.[19] Hajnal ve *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure*'ın diğer birçok üyesi, daha sonraki teorik ve ampirik çalışmalarıyla, bu bağlantıyı geliştirip genişlettiler. Hajnal, ardı ardına yayımlanan iki yazısında, 'Avrupalı' adını verdiği evlilik örüntüsünün karşısına, 'Avrupalı olmayan' ya da 'ortak' dediği örüntüyü koyar. 1970'ler ve 80'lerde yapılan ampirik araştırmalara göre ortaya çıkan tabloda, 'Avrupalı' örüntünün Kuzey ve Kuzeybatı Avrupa'yla sınırlı olduğu, Akdeniz bölgesinin, Avrupalı örüntünün farklı bir varyasyonunu oluşturduğu, Balkanlar'ın ise, dünyanın geri kalan kesiminde görülen 'Avrupalı olmayan' örüntüye uyduğu görülmektedir. Bunun yanında, bölge içi farklılaşmalar da gözlemlenmekteydi. Asya ve Afrika'da tarihsel demografi yeterince gelişmiş olmadığından, 'Avrupalı olmayan' dünya kategorisi içindeki farklılaşmaları belirleyemiyoruz. Uzakdoğu üzerine yapılan son çalışmalarda, Japonya'nın tarihsel toplum yapısı da 'Avrupalı' örüntü kategorisinde değerlendirilmektedir.[20]

Anadolu'nun kırsal Müslüman nüfusu, geçmişte, Hajnal'ın 'Avrupalı olmayan' ya da 'ortak' olarak tanımladığı örüntüye girmekle birlikte, İstanbul'da tespit ettiğimiz kentsel örüntü kesinlikle bu kategoride yer almıyor. İstanbul, evlilik örüntüsü bakımından, daha çok geçmişte Akdeniz örüntüsü olarak anılan Avrupa kategorisinin farklı bir örneğini oluşturuyor. Doğal olarak Akdeniz örüntüsü de homojen bir yapı arz etmiyor ve bu bölge hakkında öğrendiklerimiz arttıkça, gözlemlediğimiz varyasyonlar da artıyor. Şimdilik, İstanbul'un bazı verilere göre 1930'lar ve 40'larda Beyrut'u ve 19. yüzyıl sonu,

[19] "European marriage patterns"; "Two kinds of preindustrial household formation system", *Population and Development Review*, sayı: 8, 1982, ayrıca Richard Wall ve diğ. (ed.), *Family Forms in Historic Europe* içinde, Cambridge, 1983.

[20] Arthur P. Wolf ve Susan B. Hanley, "Introduction", S. B. Hanley ve A. P. Wolf (ed.), *Family and Population in East Asian History* içinde, Stanford, Calif., 1985.

20. yüzyıl başında Bulgaristan'ın bazı kısımlarını karakterize eden Kuzeydoğu Akdeniz-Balkan kentsel örüntüsüne dahil olduğunu söyleyebiliriz.[21] Bu bölgesel varyasyonda, evlenenlerin oranı evlilik yaşındaki değişimlerden bağımsız olarak, daima yüksekti; söz konusu değişimlerin Batı Avrupa'daki nedeni ise nüfusun önemli bir kısmının bekâr kalmasıyla ilişkilendiriliyordu.

İlgilendiğimiz konulardan birçoğunun odak noktasını oluşturduğu için, öncelikle İstanbul'da yaşayan Müslüman Osmanlıların aile ve hane yapılarına eğilmek istiyoruz. Bunu yaparken Ovar Löfgren'in İsveç toplumunun tarihine ilişkin bir gözlemini de not etmekte fayda var: "Hane yapısına sosyal alanda sahip olduğundan daha fazla önem atfetmemeliyiz."[22] Özellikle Türkiye'ye ve başka ülkelere ilişkin çağdaş antropolojik literatürden, hanelerin değişen ölçülerde, geniş bir akrabalık ilişkileri dokusu içinde yer aldıklarını ve çoğu zaman da değişken, kolay ayrıştırılamayan sosyal birimler olduklarını biliyoruz.[23] Demografik farklılıklara rağmen, İstanbul ve çevresinde geçerli olan geniş aile modelinin kültürel yapısı, Osmanlı başkentinin aile-hane yapısına karmaşık ve zıtlıklarla dolu bir biçim veriyordu. Sık dokulu ailesel ve özellikle de kuşaklar arası ilişkiler, bir ikamet birimi olarak hanenin yapay sınırlarına nüfuz ederek, yalnızca aile kayıtlarından çıkartılabilenden daha esnek ve akışkan bir yapı oluşturuyordu.

Yoğun geniş aile ilişkileri bir yandan İstanbul aile yapısını şekillendirir ve onu muadili Batı Avrupa'dan ayırırken, bu aileler diğer pek çok yönden ona benzemeye başlıyorlardı. İstanbul ailelerinin

[21] Prothro ve Diab, *Changing Family Patterns*, s. 30-47; Maria Todorova, "Population structure, marriage patterns, family and household (according to Ottoman documentary material from north-eastern Bulgaria in the 60s of the 19th century)", *Etudes Balkaniques*, sayı: 1, 1983, s. 59-72; "Marriage and nuptiality in Bulgaria during the nineteenth century", teksir edilmiş, t.y.

[22] "Family and household, images ve reality: cultural change in Swedish society", Robert McC. Netting ve diğ., *Households: Comparative and Historical Studies of the Domestic Group* içinde, Berkeley, Calif., 1984, s. 448.

[23] Alan Duben, "The significance of family and kinship in urban Turkey", Ç. Kâğıtçıbaşı (ed.), *Sex Roles, Family and Community in Turkey* içinde, Bloomington, Indiana, 1982; Robert McC. Netting, "Introduction" Netting ve diğ., *Households* içinde; S. J. Yamagisako, "Family and household: the analysis of domestic groups", *Annual Review of Anthropology*, sayı: 8, Palo Alto, California 1979; Andrejs Plakans, *Kinship in the Past: An Anthropology of European Family Life, 1500-1900*, Londra, 1984; David I. Kertzer, *Family Life in Central Italy, 1880-1910: Sharecropping, Wage Labor and Coresidence*, New Brunswick, New Jersey, 1984.

arzusu kesinlikle bu doğrultudaydı. Cinsler arasındaki ilişkilerin giderek daha eşitlikçi bir doğaya kavuşması, ebeveynlerin evlilik hazırlıklarındaki rolünün azalması, dostluğun ön plana çıktığı evlilikler, çocuklara verilen önemin artması, Batılı giyim ve âdetler, İstanbul'un Müslüman ailelerini Müslüman Doğudan, hatta Müslüman Batı ve Orta Anadolu'dan ayırıyor ve Avrupa'ya yaklaştırıyordu. Ayrıntılı bir biçimde tartışacağımız demografik veriler bu değişimlere işaret ediyor ve onlara altyapı teşkil ediyordu.

Modern dönem öncesine ilişkin Avrupa'da, özellikle de İngiltere'de yapılan araştırmalar evliliğin, hane oluşumunun ve doğurganlığın, yüzyıllar boyunca gözlenen ücret ve fiyat eğrileriyle rahatlıkla bağlanabileceğini gösterdiler.[24] Bu bağlantılar, kısmen değişimlerin gözlendiği sürenin kısa tutulması ve belki de kullanılan verinin bir yığın halinde bulunması nedeniyle, Avrupa'da 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başındaki kütlesel doğurganlık düşüşü üzerine yapılan birçok çalışmada aynı derecede açıklıkla geliştirilemedi.[25] İstanbul'un demografik yapısı nereye giriyor ve bu ileride tartışacağımız sosyal, ekonomik ve kültürel değişikliklere nasıl bağlanabilir?

Türkiyeli demograflar ve özellikle 1960'lar kadar erken bir dönemde İstanbul'un kendine has özelliklerini keşfetmeye başlayan Frederic C. Shorter, İstanbul modelinin İstanbul'a ya da genelde ülkenin batı bölgelerine özgü bir şeye mi, yoksa bir biçimde çok büyük bir şehrin sosyal ve ekonomik yapısının gereklerine mi bağlı olduğunu sorguladılar.[26] İstanbul, hâlâ ulusal bir ideal olan düşük doğurganlık oranına 1920'ler ve 1930'lar gibi erken bir vakitte eriştiği için, bu durumu belirleyen sebepler demografları her zaman özel olarak ilgilendirdi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'de yaşanan doğurganlık düşüşü doğum kontrolüne bağlandığından, evliliğin, kadın ve aileye ilişkin konuların bu süreçteki rolü göz ardı ediliyordu. Do-

[24] Örneğin bkz. E. A. Wrigley ve R. Schofield, *The Population History of England, 1541-1871*, Londra, 1981.

[25] Coale ve Watkins, *The Decline of Fertility*.

[26] Paul Demeny ve Frederic C. Shorter, *Estimating Turkish Mortality, Fertility and Age Structure*, İstanbul, 1968 [*Türkiye'de Ölüm Seviyesi, Doğurganlık ve Yaş Yapısı Tahminleri*, çev, B. Tekçe ve S. Berksan, İstanbul, 1968]; Berksan, "Marriage patterns", *Turkey: Report of Mission on Needs Assessment for Population Activities*, New York, 1980; Leila Erder, "The women of Turkey: a demographic overview", N. Abadan-Unat (ed.) *Women in Turkish Society* içinde, Leiden, 1981 [*Türk Toplumunda Kadın*, Ankara, 1979]; Shorter ve Macura, *Trends in Fertility*.

ğurganlık üzerinde önemli etkisi olan evliliğe ilişkin konular, Batılı olmayan çağdaş toplumlarca genelde ihmal edilmiştir.[27] Biz, pek çok açıdan, Türkiyeli demografların bıraktığı yerden devam etmeye çalıştık. Bununla birlikte, gerek elde ettiğimiz malzeme, gerek ilgi alanlarımız, bizi onların izini sürmemiş oldukları alanlara yöneltti.

AİLE TARİHİ

Bu kitabı yazarken iki önemli amaç belirledik: Evlilik örüntülerinde, aile ve ev açma yapılarında ve doğurganlıkta 1880 ila 1940 yılları arasında gerçekleşen ve İstanbul'daki yapıyı belirleyen değişiklikleri belgelemek ve bunları açıklamak. Bunları yaparken, özellikle de çabalarımızı açıklarken, demografinin tipik kaygılarından ve sayısal yaklaşımından uzaklaşıp daha çok sosyo-kültürel antropoloji tarafından tanımlanan sosyal ve kültürel konulara yöneldik. Demografik yapı ve değişimleri açıklamaya çalışırken, aile ve ev hayatı, toplumda kadının ve erkeğin yeri, aile hayatının Batılılaşması, evliliğin temellerinde yaşanan değişim, kuşak çatışması, doğum kontrolüne karşı sergilenen tutum ve uygulanan yöntemler ile gündelik aile hayatına ilişkin daha birçok sosyal ve kültürel konuyu araştırmak durumunda kaldık.

Aile, hane yapısı ve doğurganlık konusundaki karşılaştırmalı tarihsel araştırmalara katkıda bulunmayı hedefleyerek belli teorik öncelikler tanımlasak da, zamanla, çoğu daha önce kullanılmamış olan kaynaklarımızın bizi sevkettiği yönü de izlemeye başladık. Böylece, onları temel alarak, aile hayatının tarihsel etnografisini geliştirmeye başladık. Her ne kadar bu iki amaç genellikle el ele gitse de, kimi zaman bizleri bir şekilde farklı yerlere yönelttiği de oldu.

İleride göreceğimiz gibi, incelediğimiz dönemde gözlenen doğurganlık düşüşü, kadınların evlenme yaşının değişmesi ve evlilik içi doğum kontrolü ile eşit ölçülerde ilişkiliydi. Evlenme oranının, diğer demografik eğilimlerden bağımsız olarak, bu dönem boyunca oldukça yüksek kaldığı görülüyor. Evlenme konusundaki değişimi ve çocuk sayısını kısıtlama gayretini açıklamak için ister istemez İstanbul'a özgü aile sistemini araştırmaya başladık. Demografi dilinde doğurganlığın 'yakın' belirleyicisi olarak nitelendirilen kadının

[27] Alan Macfarlane, *Marriage and Love in England, 1300-1840*, Oxford, 1986, s. 32.

evlenme yaşı da diğer doğum kontrol yöntemleri gibidir. İstanbul'un geçmiş dönemdeki evliliklerinin çözümlemesini ancak aile hayatı çerçevesinde yapmak anlamlı olur; zira geçmişte ve hatta bireyselleşmenin gelişmesine rağmen bugün bile, evlilik bireysel bir konu değildir. Evli çiftin sahip olacağı çocuk sayısı çiftin kararlaştırdığı bir konu gibi görünse de –bu, bilinçli olarak yapılsa dahi– tamamen şahsi bir karar değil, hem dar hem de geniş anlamıyla aile çerçevesinden kaynaklanan, karmaşık sosyal yönelimlerin ve sınırlamaların dayattığı bir karardır. Erkeklerin evlenme yaşı, aile yapısının oluşumu, evlilik sonrası ikamet edilen yer, kuşaklar arası ilişkiler kişilerin pek çok kararını ve çocuk sayısına ilişkin tavrında etkili olan daha birçok faktörü doğrudan etkiler. Ayrıca, bütün bunların İstanbul'da 1880-1940 arasında geçerli olan sosyal ve ekonomik yaşam gibi daha geniş bir çerçeveyle bağlantılandırılması da gerekir. Bahsettiğimiz gelişmeler sadece böyle bir tabloda anlamlı görülebilir.

Aile çerçevesinde bir evlilik ve doğurganlık araştırması olarak başlayan bu çalışma, kısa bir süre sonra evlilik ve doğurganlığın –esas olarak– parçası olduğu bir aile sosyal tarihi çalışmasına dönüştü; demografik olgular, başlangıç noktamız ve çalışmanın temel taşı olarak kaldı. Bu olgular, dönemin insanlarının da farkında oldukları sosyal ve kültürel değişimlerin bilinçaltı yapısını oluşturuyordu. Demografik olgulara bir altyapı niteliği atfederek nedensel bir öncelik vermiyoruz, daha ziyade bilinçaltı yönünü işaret ediyoruz. Demografik, sosyal, kültürel ve ekonomik faktörlerin bir araya geldiği karmaşık tablo, açık bir sebep-sonuç ilişkisi kurmamızı engelliyor. Yine de, Osmanlının son döneminde İstanbul'un yaşadığı geçiş sürecinde benimsenen, uygulanan ve çoğunlukla da değişime uğrayan Batılı düşüncelerin, değerlerin ve anlam içeriklerinin özellikle etkili oldukları söylenebilir.

Antropolojik düşünceden etkilenen diğer birçok çalışmada olduğu gibi, bu çalışmanın da temel varsayımı, bireylerin eylemlerinin içinde yaşadıkları sosyal çerçevelere derinden bağlı olduğu ve geriye baktığımızda akılcı 'kararlar' olarak gördüklerimizin, dönemleri içinde karmaşık ve hatta çatışan bir amaçlar kalabalığının sonucunda ortaya çıkan, bile isteye alınmayan kararlar olduğudur. Belli açıdan yapılmış bir çalışma, bir çerçeve içinde anlamlı görünen, eylem oluşturan belli amaçlardan bir veya daha fazlasını ön plana çıkararak analitik odağını yoğunlaştırmayı seçebilir. Ardından biri, bu eylemleri ve onları başlatan amaçları zihnindeki bir projeye göre yorumlar ve çoğunlukla onlara bir tür 'akla uygunluk' atfeder; bu gerçekte bireyin

sahip olmadığı, analizi yapanın oluşturduğu ve sistematize ettiği bir 'amaçlılık'tır. Biz bu araştırmada İstanbul'da evlilik, aile ve doğurganlık unsurlarının oluşturduğu sosyal çerçevenin çeşitli parçalarını bir araya getirmeye ve bunları belirleyen toplumsal güçleri anlamaya çalışacağız; bunu yaparken de söz konusu eğilim ne kadar çekici olursa olsun, verilere sistemli bir kesinlik atfetmekten kaçınacağız. Bu kısıtlı sentez ve açıklama çabamızda bile dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik tarihine ilişkin bilginin kıtlığı bizi fazlasıyla sınırladı.

DÖNEMLERE AYIRMA

Bu çalışma, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın bitiminden İkinci Dünya Savaşı yıllarına kadarki dönemi (1880-1940 yılları arası) kapsıyor. Daha da önemlisi, Osmanlı tarihinin sonundan Cumhuriyetin ilk yıllarına geçişi, dönüşümün en ağır yaşandığı şehre odaklanarak izliyor. Siyasal, toplumsal ve kültürel açılardan olağanüstü bir değişimin ve çalkantıların yaşandığı bu 60 yıllık dönemde bazı bakımlardan yüzyıllara bedel geçişler oldu. Bu denli önemli iki siyasi yapıyı birbirine bağlayan bir dönemleştirme en azından Türk tarihi için alışılmışın dışında; ancak bizim açımızdan, İmparatorluğun son yıllarında başlayan, en azından oluşan ve Cumhuriyetin ilk yıllarında meyvelerini veren bazı gelişimleri izlememize olanak vermesi açısından çok anlamlı. Öte yandan, 1880 ila 1940 yılları arasında demografik, sosyal ve kültürel açılardan büyük devamlılıklar da söz konusuydu. İstanbul'da 1930'lardan itibaren modern bir sosyal ve demografik örüntünün yerleşmeye başladığı gözleminden yola çıktığımız için, araştırma döneminin bitiş noktasını saptamak zor olmadı. Dahası, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, İstanbul'da parametrelerini kırsal göçün belirlediği yeni bir demografik dönem başladı. Bazı eğilimleri bu onyılın sonuna kadar izlemekle beraber, analizlerimize büyük ölçüde 30'lu yılların başında son verdik.

Bitişini 30'lara tarihlediğimiz olgunun köklerini keşfetmek için ne kadar geriye gitmemiz gerektiği bizim için daha önemli bir soruydu ve neticede, tatmin edici bir cevaba ulaştığımızı söylememiz mümkün değil. Sınırlarımızı belirleyen, bir ölçüde elde edebildiğimiz kaynaklar oldu. Evlilik, aile ve doğurganlık analizlerini yapmaya elverişli kaynak teşkil edecek biçimde kadın ve erkek nüfuslarını içeren ilk Osmanlı nüfus sayımı 1885'te yapıldı. İstanbul ekonomisinin modernleşmesi ve Batılı düşünce ve âdetlerin İstanbul halkının geniş bir kesimine yayılması 1880'lerde başladığından, 30'lu yıllarla ilgili gözlemlediği-

miz demografik özelliklerin bu tarihlerde görülmeye başlayacağını varsaydık. 1885 sayımına dayanan analizlerimizi ve şehirdeki vukuat kayıtlarını izleyerek, doğurganlık oranının dönemin başında oldukça düşük (dönem boyunca daha da düşecektir) ve hane yapısının oldukça basit olduğunu saptadık. Buna ek olarak, 1880'lerde erkeğin evlilik yaşının epey geç olduğunu, kadının evlilik yaşının ise şaşılacak derecede geciktiğini belirtelim. Bundan yola çıkarak, bu örüntünün belki de bizim saptadığımızdan çok önce ortaya çıktığını veya var olduğunu söyleyebiliriz. Sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan 1880'ler İstanbul için bir sınır teşkil edebilir; ancak sadece demografik açılardan bakıldığında, bu dönem sonradan gelişen bir örüntünün başlangıcı da olabilir, bu eğilim yüzyılın başlarına dek uzanıyor da olabilir. Sonuçta 'modern' olarak tanımlayabileceğimiz bu örüntüye Türkiye'deki 'demografik dönüşüm'ün ilk aşaması diyebiliriz. Bu yapının kökeni ise, yukarıda görüldüğü gibi, belirsiz kalmıştır.

İstanbul'daki geçiş döneminin 'ilk aşaması'nın tamamlanması ile Türkiye'nin geri kalanı için çok daha geniş çaplı bir dönüşümün başlaması arasında en azından 30 yıllık bir süre söz konusudur. "Kentsel doğurganlık düşüşü sürecinin asla kırsal kesimde bir doğurganlık düşüşünün başlamasından önce tamamlanmadığı" Avrupa'daki kentler ile kırsal bölgelerin doğurganlık düşüşü açısından sergilediği mesafe ile bizim ortaya koyduğumuz durum çelişmektedir.[28] Türkiye'de neden böyle bir gecikme yaşandı? Bunun cevabını, belki de İstanbul'u Türk toplumunun geri kalanından ayıran toplumsal, ekonomik ve kültürel şartlarda aramak gerekir.

KAYNAKLAR VE SINIRLARI

Bu araştırmanın disiplinlerarası özelliği, kaynak seçimimize ve bunları analiz etmede kullandığımız yöntemlere yansıdı. Çalışma boyunca çoğunlukla büyük bir yekûn oluşturan sayısal demografik veriler ile değişimin kurumsal çerçevesine, kültürel ve tarihsel güçlerine ilişkin antropolojik bakışı birleştirmeye çalıştık. Bunu yapmak için birbirinden farklı, fakat aynı zamanda birbirini tamamlayan üç değişik veri kaynağı kullandık: a) nüfus sayımı kayıtları, vukuat kayıtları ve diğer sayısal veri kaynakları; b) yazılı kaynaklar; c) geriye dönük mülakatlar.

[28] Sharlin, "Urban-rural differences", s. 259.

SAYISAL VERİLER

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın ikinci yarısında yapılan nüfus sayımları ve alınan kayıtlar, tarihsel çalışmalar için zengin bir kaynak oluşturuyor. 1885 (1300) ve 1907 (1322) tarihlerinde yapılan son dönem Osmanlı nüfus sayımları (*tahrir-i nüfus*) ve bunlara dayandırılan nüfus kayıtları, Osmanlı nüfusunun ve toplumunun değişik yönlerine ilişkin zengin ve kapsamlı bilgiler içermesine karşın,[29] daha önce yüzeysel bir biçimde kullanılmış. Sayımların ve diğer nüfus kayıtlarının evlilik, doğurganlık ve hane ve aile yapısı çalışmaları açısından taşıdıkları önem büyük ölçüde gözardı edilmiş. Hatta tarihçiler nüfus kayıtlarına ait esas defterlerini bugüne dek asla temel kaynak olarak kullanmamışlar.

1885 ve 1907 sayımları, vergilendirme ve askere alma dışında amaçlarla İmparatorluk çapında yapılan ilk nüfus sayımlarıydı. Sistem, bir bütün olarak askerlik, maliye ve kadastro dairelerinden bağımsız gerçekleştirilmişti. Bu iki sayımın bir özelliği de, ilk kez kadınlara ilişkin bilgilerin kaydedilmiş olmasıdır. Ayrıca bu kayıtlarda ilk kez, sayılan herkese ait kesin demografik ve sosyal bilgiler bulunmaktadır ve doğru bilginin sağlanması için büyük çaba harcanmıştır. 1907'de yapılan sayım 1885'tekinden daha başarılı olmuş. Bunun nedeni kısmen 1885 sayımının deneyiminden yararlanılması, kısmen de daha sıkı kuralların uygulanmasıydı. Bu sayımın verileri şüphesiz Osmanlının son dönemine ait nüfus ve aile çalışmaları açısından en güvenilir kaynağı oluşturmaktadır. Çalışmamızı ve özellikle hane yapısı verilerini hemen hemen tamamen bu sayımın kayıtlarına dayandırdık; 1885 sayımı verilerini ise daha çok karşılaştırma yapmak için kullandık. Sayım kayıtlarının İstanbul'da kadınlar ve erkekler için dikkatli bir biçimde alındığını biliyoruz; ancak 9 yaşının üzerindeki kadınlar aile içindeki bir erkek tarafından temsilen kaydettiriliyordu. Her iki sayımdan elde ettiğimiz kadın-erkek oranının paralel olması bu bilgiyi doğrulamakta. Kayıt olmayanlar için para cezası getirilmesinin yanı sıra, sayım memurlarının görevlerini doğru bir şekilde yapmaları için kesin önlemler alınmıştı. Dikkatsiz ve özensiz yazımlar da cezalandırılmaktaydı. Sayım memurlarında asgari bir eğitim düzeyi veya belli bir süre memuriyet deneyimi aranıyordu. Ayrıca sayım sü-

[29] 1885 (1300) ve 1907 (1322) tarihli sayımların sözünü ettiğimiz tarihleri İstanbul kayıt defterlerinde kullanılanlardır. İstanbul'da sayımın tamamlanması birkaç yıl almıştır.

resince düzenli denetim uygulanıyordu. Bu dönemde ilk defa önemli vukuat için belli bir bildirim süresi saptanmış ve bildirimde bulunmayanlara ceza konmuştu. Sayımda kaydolan herkese, doğum bildirimi ile kimlik kartı arası bir belge olan nüfus tezkeresi veriliyordu. Nüfus tezkeresi mal alım-satımı, devlet dairelerinde işe girmek, okula kaydolmak ve mürur tezkeresi edinmek gibi bütün resmi ve hukuki işlemler için gerekli bir belgeydi.[30] Özellikle başkentte bu kuralların tümünün titizlikle uygulanması şaşırtıcı değildi.

Büyük bir olasılıkla eğitimli kesimin, memurların ve tüccarların kayıtları daha dikkatli bir biçimde yapılmış, küçük burjuva, küçük esnaf ve işçi kesimi için daha dikkatsiz çalışılmıştır. Verilerimiz İstanbul'un Müslüman kesiminin tümünün sosyo-ekonomik çerçevesini vermekle birlikte, esnaf-zanaatkârların ve özellikle işçilerin hakkıyla temsil edilmemiş olabileceğini hissettiriyor.[31] Araştırmamız şehirde sürekli oturan Müslüman nüfusu kapsadığından, işçi kesimini tam olarak temsil etmediğini zaten biliyoruz; zira bu dönemde İstanbul'da birçok ücretli işçi bekârdı ve 'bekâr odaları' denen konutlarda kalıyordu. Bekâr odaları, İstanbullu olmayan şehir sakinlerinin kayıtlı olduğu 'yabancı defteri' denen ayrı defterlere kaydedildiğinden, araştırma alanımızın dışında kaldı. Esnaf-zanaatkâr kesimin nüfus içindeki oranı memur ve tüccarlara oranla düşük gözükmekte; ancak şehir nüfusunun %35'inin gayri Müslim olduğunu ve bu gayri Müslimlerin bazılarının bu dönemde şehirdeki esnaf-zanaat işlerinin önemli bir kısmını yürüttüğünü unutmamalıyız. Buna karşılık, devlet memuriyetleri ağırlıklı olarak Müslümanların elindeydi.

Sayımlar esnasında ve bunları tamamlayıcı nitelikte vukuat kayıtlarının da toplanması sonucu geniş demografik veri toplanmıştı.

[30] Kemal H. Karpat, "Ottoman population records and census of 1881/82-1893", *International Journal of Middle East Studies*, sayı: 9, 1978, s. 237-274; Stanford J. Shaw, "The Ottoman census system and population, 1831-1914", *International Journal of Middle East Studies*, sayı: 9, 1978, s. 325-338.

[31] Meslekleri 1907'de kaydedilen ve çalışma hayatının ilk yıllarında olan (30-39 yaş arası) tüm erkeklerin %52'si memur, asker, serbest meslek erbabı ve tüccardı; memuriyetler yüksekten küçük mevkilere doğru değişebiliyordu. Araştırma alanımıza giren erkeklerin %37'sini esnaf-zanaatkâr, %11'ini ücretli işçi olarak sınıflandırdık. 1907 sayımındaki Müslüman erkeklerden esnaf-zanaatkâr ve işçi olanların oranı daha fazla olabilir; zira 30-39 yaş arasındaki erkeklerin sadece %31'inin meslekleri kaydedilmişti. Büyük bir olasılıkla okuma-yazma bilmeyen işçiler ve esnaf-zanaatkârların mesleklerinin kaydedilmesi ihtimali, eğitimli memur ve ticaret erbabının mesleklerinin kaydedilmesi ihtimalinden daha düşüktü.

Kişiler, defterlere oturdukları konutun bir üyesi olarak kaydedilmişlerdi (bunların en yaygını 'hane'ydi).[32] Hane halkının tümü, aileye dahil olsun olmasın, sokak adresine göre birlikte kaydedilmişti. Bu sınıflama ve ilişiğindeki sokak adresleri Osmanlının son dönemindeki İstanbul'un sosyal ve kültürel topografisini çizmek açısından çok yararlı oldu. Herkesin unvanı, adı, işi (şöhret, sıfat, sanat ve hizmeti), aile reisiyle ilişkisi, dini, doğum yeri ve yılı, ana-baba adı, medeni durumu, bu araştırma için fazla sosyolojik değeri olmayan diğer bazı bilgilerle birlikte kaydedilmiş.[33] Kayıt defterleri daha sonra da sürekli nüfus kayıt defteri olarak kullanıldığından, doğum, evlenme, boşanma ve ölüm gibi önemli olaylar için yer ayrılmıştı.

Tüm kayıt sisteminin asıl odak noktası olan, kişilerin özellikleri belirtilerek kaydedildiği defterler ilk kez bu çalışmamızda tarihsel demografi analizleri yapmak amacıyla kullanılmıştır. Bugüne dek, nüfus sayımlarını kullanan tarihçiler, bölgesel, yerel ve mahalli toplamlardan sonuç çıkarmakla yetinmişlerdir. Araştırmanın örneklemini, şehrin Müslümanların oturduğu beş önemli merkez bölgesinden günümüze kalan kayıtların %5'iyle oluşturduk (Beşiktaş, Fatih, Eminönü, Üsküdar, Şişli). İmparatorluğun çeşitli yerlerinde kayıtlı olup da geçici olarak İstanbul'da oturan nüfusun kayıtlı olduğu yabancı defterlerini bu alanın dışında bıraktık. Şehirde oturan çeşitli gayri Müslim grupların kayıtlarını da örneklemimizin içine almadık.

Nüfus kayıt defterleri bizim amacımız açısından iki tür veri temeli oluşturuyordu: a) 1885 ve 1907 nüfus sayımı verileri (bunlar bireysel kayıtların yanı sıra yerleşim birimi esasına dayandırılmıştı); b) aile üyelerinin ve bunları babadan takip eden kuşakların yaşadıkları önemli olayların 1940'a kadarki kayıtları. Nüfus sayımı sonrasına ait kayıtlarda yerleşim yeri belirtilmediğinden, bunlar sadece kişisel kayıtları takip etmektedir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, sonraları sürekli nüfus kütüğü işlevi gören 1885 ve 1907 kayıt sistemi için Quetelet'in Belçika kayıtları model alınmıştı. Sayım sonuçları, doğum, evlilik ve ölüm

[32] Haneler dışında, Osmanlı makamlarınca yerleşim birimi olarak kaydedilen, konak, kulübe ve oda gibi birimler de çalışmamıza dahil oldu. Ancak, hanelere oranla bunların sayısı oldukça azdı.

[33] Unvandan kasıt, genellikle isimle birlikte yazılan ve toplumdaki statü ve yeri gösteren bey, efendi, hanım, ağa, kalfa, devletlu vb. terimlerdir. Sosyolojik açıdan pek önemli olmayan bilgilerle kastedilen ise, kaydedilenlerin fiziksel özelliklerinin belirtilmesidir.

olaylarının günü gününe yazıldığı vukuat defterlerinin yardımıyla yenileniyordu. O zamana kadar ne Türkiye'de ne de başka bir İslam ülkesinde, dini, siyasi veya hukuki bir amaçla böyle bir kaydetme geleneği yoktu. 1885 öncesinde, mahkeme kayıtları hariç, doğum, evlilik ve ölümlerin yer aldığı bir merkezi kayıt sistemi yoktu. Mahkeme kayıtları ise pek temsili bir örnek alanı sayılamaz. 1885 sonrasında vukuat kaydedilmeye başlandıysa da, bu sistem oldukça tesadüfi bir şekilde işlemekteydi ve yüzyılın bitimine doğru iyice tavsamıştı. Bu dönemde, bildiğimiz kadarıyla, vukuatın ayrıca kaydı mevcut değil. Bu kayıtlar ancak 1905'ten sonra gözükmeye başlıyor ve diğerleri gibi bunlar da tarihçiler ve demograflar tarafından bugüne dek hiç kullanılmamış bulunuyor. Yine bu belli başlı beş bölgenin vukuat defterlerinden, 1905-1940 yılları arası evlilik kayıtlarının %10'unu örneklem olarak kullandık ve İstanbul'daki evlilik örüntüsü analizlerimizi büyük ölçüde bu kaynağa dayandırdık.

Evlilik konusunda bu kaynağın güvenilirliğinden tam olarak emin olmak zor. Vukuat kaydına Türkiye'de bugün dahi gereken önem verilmemekte. Üç çeyrek yüzyıl önce bu konuda herhalde daha da ihmalkâr davranılıyordu; gene de İstanbul'daki kayıtların taşradakilerden daha güvenilir olması beklenebilir. Ancak kayıtlarda, yerleşik bir kesim olan yüksek ve orta tabakalarla esnaf ve zanaatkâr kesim lehine ve kayıt işlemlerine genellikle pek özen göstermeyen işçilerle şehre yeni göçmüş kesim aleyhine bir durum olabilir.

Osmanlının son dönemindeki nüfus kayıt sisteminin –ve uygulamalarının– en fazla aksayan yönlerinden biri, ölüm verilerinin son derece yetersiz olmasıydı. Bu durum özellikle bebek ve küçük çocuk ölümleri için geçerli. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyıl başında, İstanbul basını ve kamuoyu çocuk sağlığı, çocuk yetiştirme, yüksel olduğu anlaşılan çocuk ölümü oranlarının düşürülmesi gibi konulara büyük önem veriyordu. Gelişmekte olan çağdaş toplumlarda çocuk ölümü ile doğurganlık arasındaki ilişkileri inceleyen geniş bir literatür mevcut. Kayıtlardaki öksüz-yetim oranlarını dolaylı olarak kullanarak yetişkin ölüm örüntüsünü hesaplamak mümkün gözükse de,[34] verilerin sınırlılığını göz önünde bulundurduğumuzda, bu çalışmanın çocuk ölümlerinin doğurganlığa ve aile oluşumuna etkisi konusunda ciddi bir tablo çizmesinin mümkün olmadığı anlaşılır.

[34] William Brass, *Methods for Estimating Fertility and Mortality from Limited and Defective Data*, Chapel Hill, North Carolina 1975.

İstanbul'da 1905 öncesinde yerel imamlar tarafından tutulan evlilik kayıtlarının çok sınırlı bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Eski İstanbul'un merkezi bir yerlerinden biri olan Samatya'daki Kasab İlyas Camii'nin imamları tarafından tutulan bu tür kayıtları inceleme imkânımız oldu. 1864-1906 arasındaki 42 yıllık dönemde kıyılan 654 nikâhın kayıtları, sadece demografik açıdan bakıldığında oldukça cılız veriler gibi görülebilir; fakat biz bunları evlilik gelenekleriyle ve evlilikle ilgili bazı maddi alışverişin araştırılmasında kaynak olarak kullandık. Yine aynı amaçla, İstanbul Müftülüğü Şeriye Sicilleri Arşivi'ne başvurduk ve 1885-1925 yılları arasında İstanbul ile Üsküdar'da verilmiş çok sayıda boşanma hükmünü inceledik.

1885 ve 1907 nüfus sayımlarını, 1927 ve 1935'te yapılan ilk iki Cumhuriyet dönemi sayımı ile karşılaştırmak çok faydalı olabilirdi. Ancak, bildiğimiz kadarıyla, bu sayımların orijinal kayıt defterleri mevcut değil. Orjinal defterlere ulaşamadığımızdan, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi için yaptığımız aile analizlerini bu dönem için yapmamız mümkün olmadı. Görebildiğimiz kadarıyla, İstanbul'da 1920'ler ve 1930'lardaki hane ve aile yapısıyla ilgili sayısal araştırma mevcut değil. Bunun sonucu olarak, İstanbul'daki aile yapısına ilişkin sayısal analizlerimizi büyük ölçüde 1907 sayımı sonuçlarına dayandırmak zorunda kaldık. Bu sayım tarihi ilgilendiğimiz dönemin tam ortasına rastladığı ve görece istikrarlı bir dönem olduğu için, bu sayımdan yola çıkarak yaptığımız genellemelerin büyük bir kısmının ait olduğu yıldan daha geniş bir zaman dilimi için geçerli kabul edilmesi mümkün. Karmaşık aile birimlerinin yanı sıra, tek kişilik ve aile barındırmayan hanelerin sayısının 1920'lerde ve 30'larda düşmüş, buna karşılık çekirdek aile birimlerinin artmış olması ihtimali oldukça yüksek. Yaptığımız mülakatların ve başvurduğumuz yazılı kaynakların yanı sıra, daha çok gözleme dayalı diğer veriler de değişimin bu yönde gerçekleştiğini doğruluyor. Yine de bu kaynaklar istatistiksel olarak önem taşıyacak sayıları haiz olmadığından emin olamıyoruz.

YAZILI KAYNAKLAR

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında İstanbul'da gözlenen aile, evlilik ve doğurganlık yapılarının toplumsal ve kültürel özelliklerini aydınlatan gayet bol ve zengin yazılı kaynaklar mevcut; fakat bunların çoğu şimdiye kadar bu amaçla kullanılmamış. Bu tür kaynaklar bizi hem nüfus sayımlarından ve vukuat kayıtlarından çıkarılan is-

tatistiksel genellemelerin ötesine götürüyor, hem de belli bir zemin oluşturarak, istatistiksel verilerin yorumlanmasını mümkün kılıyor. Bu kaynaklara dayanarak, Osmanlının son döneminde İstanbul'da sürüp giden yaşamın, özellikle de aile yaşamının bir resmini çizebildik ve o günlerde insanların hayatını belirleyen özlemler, anlam kümeleri ve değerler hakkında fikir sahibi olabildik. Daha sonra, Osmanlının son dönemine ilişkin kapsamlı bir sosyal tarih çalışması bulunmadığından, toplumsal ve kültürel çerçeveyi kendi çabamızla aile ve doğurganlık araştırmamızla ilişkilendirmek durumunda kaldık.

19. yüzyılın sonunda İstanbul'da, bugün iletişim devrimi diyebileceğimiz bir olay yaşandı. Müslüman Türkiye'nin yabancısı olduğu çeşitli iletişim araçlarının gittikçe Batılılaşan orta ve yüksek katmanlar arasında yaygınlaşması bu döneme rastlar.[35] Bu aynı zamanda Avrupalı ve özellikle Fransız örnekleri model alan popüler gazete, dergi, piyes ve romanların ortaya çıkmaya başladığı bir dönemdir. Bu yayınlar İstanbul halkına 'alafranga' denilen yeni bir düşünme ve davranış şeklini tanıtmaya başladı. Alafranga yaşam biçimi sadece modernliğin modeli değil, aynı zamanda yükselen kültürel yabancılaşmanın odak noktasıydı. Dönemin yayınları çoğunlukla modernistlerin denetimindeydi ve yeni yaşam biçiminin yayın organı durumundaydı. Kadınlara giderek daha fazla hitap etmeye başlayan gazeteler ve popüler dergiler Avrupa'da geçerli olan adabımuaşerete ve değerlere ilişkin bilgi veriyor, geleneksel Osmanlı aile hayatını ve kadına ve çocuğa yaklaşımı eleştiriyor ve her şeyi 'medeni,' yani 'Batılı' bir şekilde yapma önerilerinde bulunuyordu. Bunun yanı sıra, İslami geleneğin ve/veya Türk geleneğinin savunusuna ve bunların Avrupa'daki gelişmelerle bağdaştırılmasına ilişkin çabalara rastlamak da mümkündü. Bu dönemin yazarları edebiyatın kitleleri eğitmek için bir araç olduğuna

[35] Şerif Mardin, "The Modernization of social communication", G. Laswell, D. Lerner ve H. Speier (ed.), *Propaganda and Communications in World History* içinde, Honolulu, 1979. Osmanlı-Türk basını oldukça geç bir tarihte sahneye çıktı. İlk gazete 1831'de yayımlandı, ancak gerçekten bağımsız gündelik gazetelerin çıkması 1850'leri buldu; ilk dergi ise 1862'de yayın hayatına başladı. O dönemde okumayazma oranının düşüklüğü dolayısıyla bunların dolaşımı ve okur çevresi oldukça küçüktü. İlk kadın dergisi 1870'lerde çıktı ve yayını kısa sürede son buldu. İkincisi ancak yirmi yılı aşkın bir zaman sonra çıkacaktı. 1890'lar ve 1900'ler sıkı ve ağır bir siyasi sansür dönemiydi, bu dönemde ancak belli birkaç gazete ve dergi yayın hayatını sürdürdü ve kayda değer bir dönem boyunca ayakta kalmayı başardı. Ancak, 1908 Devrimi'yle (İkinci Meşrutiyet) birlikte İstanbul'da nispeten hareketli bir yayın artışı yaşandı.

inanıyordu. Odak noktası İstanbul'daki aile hayatı olan romanlar çoğunlukla modernist tarzda yazılmıştı. Bu romanlar ev/aile hayatının ayrıntıları konusunda oldukça zengin bir malzeme sunuyordu ve bu ayrıntıları, otoriter tonda kaleme alınmış, sıkça karşılaşılan ahlak derslerinden ayırt etmek çok kolaydı.[36] Aile hayatının dinamiklerini ve aile ilişkilerini (evli çiftten oluşan aile, kuşaklar arası aile ve aynı kuşaktan akrabaların birlikte yaşadığı aile) yaptığımız mülakatların yanı sıra romanlardan da öğrendik.

1860 ila 1940 arasında İstanbul'da çıkan belli başlı popüler gazete ve dergileri aile hayatı ve demografik konulardaki makaleler açısından taradık. Dikkatli bir okuma sonucu çoğunu incelemelerimizde kullandığımız 700 makale seçtik. Diğer taraftan, 1870'lerden 1930'lara kadar uzanan bir dönem içinde yazılmış otuzun üzerinde romanı okuyarak inceledik. Ayrıca, biyografilerden, hatıratlardan ve özel yazışmalardan da yararlandık. 19. yüzyılın sonlarından itibaren bazı Osmanlılar, çoğunlukla Avrupa geleneğinden etkilenerek, hatırat yazmaya –ve basmaya– başlamışlardı; ancak bunlar büyük ölçüde siyasi nitelikteydi. Aileden ve özel hayattan bahseden hatırat bulmak çok zordur; bu yüzden Avrupa aile tarihinin önemli bir kaynağından yoksun kaldığımızı belirtmeliyiz.

MÜLAKATLAR

Yüzyıl başında veya hemen öncesinde doğmuş yaşlı kadın ve erkeklerle, aile hayatına ve doğurganlığa ilişkin konularda, geçmişe yönelik ve derinlemesine 37 mülakat yaptık. Bunlardan erkeklerle yapılan 6'sında büyük ölçüde 20. yüzyılın başındaki aile hayatına ve toplumsal konulara odaklanıldı. Gerisi kadınlarla yapıldı ve aile hayatına ilaveten, doğurganlıkla ilgili konulara değinildi. Görüştüğümüz kimselerin mümkün olduğu kadar değişik sosyal çevrelerden olmasına çaba göstermemize karşın, söz konusu yaşta ve mülakat yapabilecek

[36] Andreas Tietze, "The study of literature as the cultural manifestation of socio-economic changes: achievements and potential of the study of Ottoman literature", *International Journal of Turkish Studies*, sayı: 2, 1981; Robert P. Finn, *The Early Turkish Novel, 1872-1900*, İstanbul, 1984 [*Türk Romanı: Erken Dönem*, çev. Tomris Uyar, Ankara, 1984]; Ahmet Ö. Evin, *Origins and Development of the Turkish Novel*, Minneapolis, Minn., 1983 [*Türk Romanının Kökenleri ve Gelişimi*, çev. O. Akınhay, İstanbul, 2004]; Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, İstanbul, 1983; Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, Ankara, 1975.

fiziksel ve zihinsel yeterliliğe sahip olma koşulu, bizi daha çok orta ve ortanın üstü kesimden kadınlarla görüşmeye itti. Görüştüğümüz kimseler için takma adlar kullandık.

Bu mülakatlar, özellikle, aile ve demografi konularında topladığımız sayısal verilere alternatif bir bakış getirmeleri açısından çok değerli. Bu mülakatlar ve bir ölçüde romanlar, aile hayatının değişkenliğinin ve farklı hanelerde oturan aileler arasındaki sayısız bağın farkına varmamızı sağladı. Bu mülakatlar sayesinde, aile ve ev hayatı dinamiklerinin yanı sıra çocuk emzirme ve doğum kontrol yöntemleri gibi nüfusa ilişkin konularda bilgi edindik, İkinci Dünya Savaşı'ndan önceki dönemde İstanbul'da yaşayan kadın ve erkeklerin değer ve yönelimleri hakkında fikir sahibi olduk. Ayrıca, bu mülakatlar bize evlilik, doğurganlık ve aile konularında, nüfus sayımlarından ve diğer kayıtlardan elde ettiğimiz verileri sınama olanağı verdi.

2

ŞEHİR, MAHALLE, GELİR VE GEÇİM: SOSYAL VE EKONOMİK ÇERÇEVE

ŞEHİR

İstanbul'da, 19. yüzyılın son yirmi-otuz yılı ile 20. yüzyılın ilk onyılları arasında, şehir halkının yaşamını doğrudan etkileyen pek çok şey oldu. Bunlardan belki de en göze çarpanı, nüfusun önce olağandışı artışı ve sonradan yine olağandışı düşüşüydü. Çoğunluğunu eski Osmanlı vilayetlerinden Müslümanların oluşturduğu bir muhacir seli büyük dalgalar halinde İstanbul'a akıyor, buna karşılık birçok gayri Müslim şehri terk ediyordu. İstanbul halkı 19. yüzyılın milliyetçi hareketlerinin faturasını ağır ödedi. Farklı inançlara sahip yüz binlerce insan köklerinden koparıldı. Bu yetmiyormuş gibi, birçok aile, ahşap binalardan oluşan şehrin büyük bölümüne zarar veren ve dev boyutlarda yıkıma yol açan yangınlar nedeniyle evlerinden ve mahallelerinden oluyordu. Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı ekonomik yıkım ve nüfus kaybına neden olmuştu. Savaşın sonucunda yenilgi ve işgal, ardından da Cumhuriyet rejimi geldi ve nüfus kaybı devam etti.

1920'lerin başında Kemalistlerin başkenti doğal kozmopolit mekânından Anadolu'nun ortasındaki taşra kenti Ankara'ya taşımasıyla 1600 yıldan beri imparatorluk başkenti olma konumunu ve gururunu kaybetmesi, İstanbul için savaşta yaşanan yenilgiden daha ağır oldu. Bunun ardından şehrin nüfusu yüz yıl içindeki en düşük seviyeye indi. Bu travmatik olaylar, imparatorluktan cumhuriyete geçişin yarattığı siyasi tufanın, her yerden çok İstanbul'u etkileyen Batılılaşma sürecinin ve 20. yüzyıl başındaki toplumsal ekonomik değişiminin demografik karşılığıdır. Evlilik, aile hayatı ve doğurganlık düşüşü konularını incelediğimiz çalışmamız tam da bu toplumsal, ekonomik ve kültürel fırtınaya odaklanıyor.

Bu araştırmanın konusu olan yıllarda, Avrupa ve Asya'daki çökmekte olan Osmanlı vilayetlerinden kitleler halinde gelen Türkler ve diğer Müslümanlar sebebiyle İstanbul'un nüfusu değişkenlik gösteriyordu. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ile 1885 nüfus sayımı arasındaki dönem (1870 sonları ve 1880 başları) en yoğun nüfus akınının yaşandığı yıllar oldu. Bu durum 1908-09'da ve özellikle 1912-13 Bal-

kan Savaşları'ndan sonra da tekrarlandı.[1] Daha önceki çatışmaların sonucu olan karışıklıklar nedeniyle, sadece Balkan vilayetlerinden 1,5 milyon kadar Müslüman muhacir Balkan ülkelerini terk ederek Osmanlı topraklarında yerleşti.[2] Bunların birçoğu Doğuya giderken İstanbul'dan geçiyor ve şüphesiz önemli bir kısmı da buraya yerleşiyordu. 19. yüzyıl İstanbulu yakın geçmişte hiç olmadığı kadar fırsatlar sunan bir kentti.[3] Bu yüzden de muhacirlerin yanı sıra on binlerce bekâr erkek de iş bulmak için vilayetlerden kalkıp bu ticaret ve endüstri merkezine geliyordu. 1885 ve 1907 sayımlarında pek çok bekâr erkek kaldığı bekâr odasında 'geçici' ifadesiyle kayıt altına alınmış olmasına rağmen, muhtemelen bundan daha fazla sayıda kişi, giderek daha etkili olan Osmanlı nüfus otoritelerinin takibini bir biçimde atlatmıştır. Bu insanların sayılarını hiçbir zaman tam olarak bilemeyeceğiz.

1885 nüfus sayımına göre, İstanbul'un sürekli sakinlerinin %51'i bu şehirde doğmuştu. Geriye kalan nüfusun %12'si Osmanlı Avrupasından, %17'si Ortadoğu, Kırım, Kafkasya ve Orta Asya'dan, %19'u da Anadolu'dan geliyordu. Bu, şehrin sürekli nüfusuydu, dolayısıyla bekârları ve başkentin diğer geçici sakinlerini kapsamıyordu. 1907 sayımında İstanbul doğumlu olanların oranı %57'ye yükselmişti. Bunun nedeni doğal artış olmalı; çünkü 1885 ila 1907 arasında İstanbul doğumlu aile reislerinin oranının %45'ten %41'e düştüğü görülüyor. 1907 sayımına göre nüfusun %15'i eski Osmanlı Avrupasından, %7'si Ortadoğu ve Rus topraklarından, %21'i ise Anadolu'dan geliyordu.

Sayıca azınlık olmalarına rağmen, yeni yüzyılın başlangıcında İstanbul'un karakterini belirleyen topluluklar Avrupa ve özellikle Balkan vilayetleri kökenliler ile Rusya'dan gelenlerdi. Batılılaşma, siyaset ve aile yaşamı gibi konulardaki eğilimleri bu insanlar belirliyordu. Çoğu, vilayetlerdeki orta sınıf ailelerden geliyordu; Abdülhamid'in 1880'lerden itibaren hızla genişleyen bürokratik kadrolarına çabucak dahil oldular, yeni kurulan meslek okullarına girdiler ve ilk kez, daha önce geleneksel olarak gayri Müslimlerin alanı olarak bilinen ticare-

[1] Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison, Wisconsin, 1985, s. 75 [*Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, çev. B. Tırnakcı, İstanbul, 2003].

[2] Kemal H. Karpat, "Population movements in the Ottoman state in the nineteenth century: an outline" J. L. Bacquè-Grammont ve P. Dummont (ed.), *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman* içinde, Paris, 1983, s. 385-428.

[3] Karpat, *Ottoman Population*, s. 102-103.

te atıldılar.[4] O zamanlar Müslümanların toplumda yükselmek için tercih ettikleri yol ticaretten ziyade bürokrasiydi. Eğitim sistemi yoluyla orta düzeyde memuriyetlere gelen göçmenlerin çoğu, Tanzimat döneminde yönetici sınıfta yer alan öncüllerinden farklı toplumsal ve siyasal beklentileri olan bir kuşak oluşturuyordu.[5] Toplumsal düzeyleri yükselmekte olan taşra doğumlu ve daha önce de söylediğimiz gibi öncü konumundaki insanlar, Jön Türk hareketinin kadrolarını ve daha sonra Cumhuriyetin ilk ileri gelenlerini oluşturacaklardı.[6] 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında Batılı değerlerin çoğunun ve özellikle de evlilik, aile ve kadın konularına ilişkin olanların tanıtımı bakımından forum özelliği taşıyan birçok popüler gazete, dergi ve piyesin okur ve yazarları bu insanlar ve onların aileleriydi.

İstanbul, odaklandığımız dönemde her zamankinden daha "Müslüman"dı. Bunun nedeni özellikle bu dönemin başında Müslümanların şehre akın etmesi ve dönemin sonunda gayri Müslimlerin şehri terk etmesiydi. 1885'te 385.000 olan İstanbul'un Müslüman nüfusu Birinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği 1914'te 560.000'e yükselmiş, öte yandan gayri Müslim nüfus aynı dönemde 489.000'den 350.000'e düşmüştü. 1850'lerin sonlarında yaklaşık olarak 500.000 olan toplam nüfus 1885'te 874.000'e, yüzyıl dönümündeyse bir milyonun üzerine çıktı. Ancak 1927'de, Cumhuriyet döneminde yapılan ilk sayımda nüfus 691.000'e düşmüştü, Müslümanların bu toplam içindeki sayısı ise 448.000'di.[7]

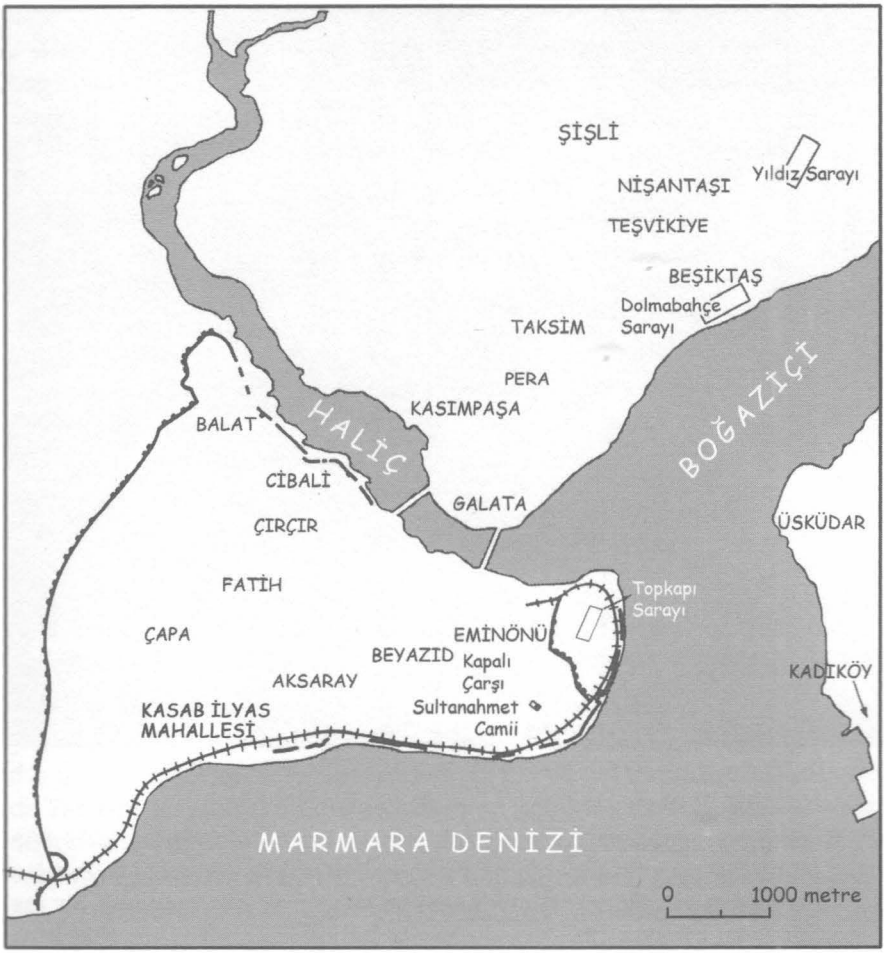
İstanbul, İmparatorluğun en büyük siyasi, idari, ekonomik ve kültürel merkeziydi. Aynı zamanda 1907 nüfus sayımı döneminde şehrin orta sınıf Müslüman ailelerinin dahi hayatlarına girmeye başlayan Batılılaşma sürecinin de odak noktasıydı. İkinci Meşrutiyet İstanbul'un daha içe dönük ve dar görüşlü çevresiyle olan bağını koparark bu süreci hızlandırdı. İstanbul'un bu dönemde sadece si-

[4] *A.g.e.*, s. 60-77.

[5] Şerif Mardin, "Ideology, student identity, and professional role" (teksir edilmiş, 1972); "The modernization of social communication".

[6] Feroz Ahmad, "Vanguard of a nascent bourgeoisie: the social and economic policy of the Young Turks, 1908-1918", O. Okyar ve H. İnalcık (ed.), *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)* içinde, Ankara, 1980 [*Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Ankara, 1980*]; Ç. Keyder, "The political economy of Turkish democracy", *New Left Review*, sayı: 115, 1979, s. 3-44.

[7] Karpat, *Ottoman Population*, s. 103, 170-1; *İstanbul Şehir Rehberi*, İstanbul, 1934, s. 164.

Şekil 2.1 İstanbul haritası, 1900 civarı

yasal, ekonomik ve eğitim kurumlarıyla değil, aynı zamanda hane ve aile yapısıyla da ülkenin gelecekteki kimliğini belirlediğini söylemek yanlış olmaz.

Şehrin çehresinde ve karakterinde yaşanan belki de en büyük değişimler bu yüzyılın ilk yıllarında gerçekleşti. Değişim içindeki İstanbul'un tutkulu bir gözlemcisi ve sakini olan şair Ahmet Hamdi Tanpınar bu değişimleri şöyle ifade ediyordu:

> 1908 ila 1923 arasındaki on beş yılda İstanbul o eski hüviyetinden ta-

Resim 2.1 Haliç'e bakış, ön tarafta yoğun bir ahşap ev dokusu göze çarpıyor, 1900 civarı (Engin Özendes Koleksiyonu).

mamiyle çıktı. Jön Türklerin inkılabı, üç büyük muharebe, birbiri üstüne bir yığın küçük, büyük yangın, mali buhranlar, İmparatorluğun tasfiyesi, yüzyıldır eşiğinde başımızı kaşıyarak durduğumuz bir medeniyeti nihayet 1923'te olduğu gibi kabullenmemiz onun eski hüviyetini tamamiyle yok etti.[8]

19. yüzyılda yaşamış olan ünlü yazar ve gezgin Mark Twain'i karşılayan geleneksel İstanbul görüntüsü, birbirinden yeşilliklerle ayrılan ve tarihi şehrin tepelerini kaplayan yoğun ahşap örgüsüydü. Twain, şehrin denizden görünüşünü şöyle anlatıyordu: "Konstantinopolis soylu bir tablo çiziyor, fakat pitoreskliğinden başka bir çekici yönü yok."[9] Yakından bakıldığında ise şehir, çoğu, tekerlekli bir aracın bile geçemeyeceği kadar dar, sık dokulu ve pis sokak ve çıkmazlardan

[8] *Beş Şehir*, İstanbul, 1969, s. 146.

[9] *The Innocents Abroad or the New Pilgrim's Progress*, New York, 1911, s. 66.

oluşan bir labirentti. Dönemin Batılılaşmış Türkleri şehrin bu manzarasına en az yabancı ziyaretçiler kadar antipati duyuyorlardı. Kentin sağlık koşullarından ve karşı karşıya oldukları yangın tehlikesinden şikâyet ediyor ve bu durumu bilimsel olmaktan uzak, gayrimedeni ve gerilik unsuru olarak değerlendiriyorlardı.

19. yüzyılda sık sık çıkan yangınların yok ettiği birçok alan yerini Batılı şehir planlama ilkelerine göre inşa edilmiş cadde ve ev örgüsüne bıraktı.[10] Ancak bunlar eski organik şehrin içinde, büyüklüğü yangınların genişliğiyle belirlenen, çevresinden kopuk adalardan oluşuyordu. Haussmann'ın Paris'i veya Viyana'nın Ringstrasse'si model alınmış olmakla birlikte, ortaya çıkan yapı çok daha mütevazıydı. Yenilikler sonucu birçok cadde ve semt büyük değişimler geçirdiyse de, toplumsal oluşumda önemli bir değişim yaşanmadı. 19. yüzyılda Paris'in yeniden yapılanmasında olduğu gibi alt gelir grupları şehrin kıyısına itilmediler.[11] Semtler arasında ulaşımı kolaylaştırmak üzere, eski şehri bazı noktalardan kesen birkaç anayol açıldı; ancak şehir sakinlerinin mahalle düzeyindeki hayatı değişmedi.

Birçok yazar, özellikle eski İstanbul'daki geleneksel semtlerde giderek artan nüfus yoğunluğundan söz etmekteyse de, bu gelişmenin boyutları veya o dönemdeki konut arzı üzerine etkileri hakkında kesin göstergelere sahip değiliz. Nüfus artışı ve sur içindeki nüfus yoğunluğu, Müslüman nüfusun bazı kesimlerini Boğaziçi kıyısındaki dış mahallelere ve Anadolu yakasına, 19. yüzyıl sonlarından itibaren de Taksim Meydanı'nın arkasındaki ve Beşiktaş üstlerindeki tepelere doğru sürükledi. Haliç üzerinde Galata Köprüsü'nün inşa edilmesi ve Boğaziçi'nde ve Marmara Denizi'nde vapur seferlerinin başlaması, 19. yüzyılın "bilimsel" şehir planı ilkelerini yansıtan semtlere yerleşme hareketini hızlandırdı.

MAHALLE

19. yüzyıl İstanbul'undaki yerleşim örüntülerini şekillendiren en önemli toplumsal ayrım kıstası toplumsal sınıf değil, dinsel ve etnik gruptu. İstanbul'un geleneksel Müslüman mahalleleri, genel

[10] Zeynep Çelik, *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Seattle, 1986, s. 49 [*19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul*, çev. S. Deringil, İstanbul, 1998].

[11] *A.g.e.*, s. 80.

şehir çerçevesinde bakıldığında, diğer İslam şehirlerininki gibi parçalı bir yapıdaydı ve heterojen sınıf oluşumları açısından birbirine benzemekteydi.[12] Coğrafi olarak geniş yer kaplamayan bu mahalleler nüfus olarak da kalabalık değildi. İstanbul'da alelade bir mahalle, bazen küçük bir meydan çevresinde toplanan on veya en fazla on beş sokak, bir cami, bir-iki çeşme, bir hamam, bir okul ve birkaç dükkândan oluşmaktaydı. Çoğu mahalle adını, mahalle camiinin kurucusu, okul veya çeşmeyi yaptıran kişi, geçmişte veya halen o civarda yaşayan ünlü bir kimse, bir Roma veya Bizans yapıtı, bazen de mahalle sakinlerinin çoğunun kökeni olan vilayet veya kasabadan almaktaydı.

Geçmişteki eski mahalleler, gözlemlediğimiz kadarıyla, toplumsal sınıf ve statü açısından çok karışık bir yapıdaydılar. Vasıflı işçi sınıfı kökenli eski bir İstanbullu olan Kazım Bey, yüzyıl dönümünden hemen sonra yaşadığı mahalleyi şöyle tasvir ediyor:

> O günlerde orada orta (*sic*) sınıf otururdu, bunların arasında yüksek devlet memurları vardı. Mesela, Derviş Paşa Çapa'da otururdu, Maliye Nazırı da. Demek istediğim, o zamanlar İstanbul sınıflara bölünmemişti. Alelade halkın arasında büyükler de bulunurdu.

Kazım Bey'in mütevazı iki katlı ahşap evinin karşısındaki büyük konakta Nemlizade Tahsin Paşa ve ailesi yaşıyormuş. Kazım Bey ve annesi zaman zaman Paşa'nın karısına akşam ziyaretine giderlermiş (bu ziyaretlere babası hiçbir zaman katılmazmış). Tanpınar "Eski İstanbul'da, hatta benim çocukluğumda bile zengin-fakir her sınıf beraberce eğlenirdi"[13] diye yazıyor.

Marmara Denizi kıyısında, eski İstanbul'un merkezinde yer alan Kasab İlyas Mahallesi imamının defterlerinden hareketle 1885'te tipik bir Müslüman semtinin sokak sokak, ev ev, ayrıntılı bir portresini çizmek mümkün. Bu defterlerde mahalle sakinlerinin meslekleri ile bey, efendi, çavuş, paşa, ağa ve hanım gibi hitapların birlikte kaydedilmiş olması sayesinde, bu insanların yirmi sokak ve 150 ev arasında gelişigüzel dağıldığı görülüyor. Ev sahipleri arasındaki paşa ve beyler ile hamallar ve muhallebiciler, mahallenin değişik kısımlarında kümelenmiş değillerdi. Kiracıların profilleri de bekçiden Haznedar'a kadar geniş bir yelpazeye yayılıyordu.

[12] İlber Ortaylı, *İstanbul'dan Sayfalar*, İstanbul, 1986, s. 199.
[13] *Beş Şehir*, s. 157.

1907 sayımına göre Beşiktaş semtinin içinde yer alan Şenlikdede Mahallesi'nde 206 ayrı evde oturan nüfus toplam 833 (413 erkek ve 420 kadın) idi. Bu mahallede on dokuz dükkân, iki ilk mektep, iki cami, bir çeşme, bir bostan, yirmi bir ahır, beş bahçe, yedi bekâr odası, bir fırın ve beş boş arsa vardı.

1885'te Kasab İlyas Mahallesi 150 ev, iki cami, üç çeşme, üç ahır, beş bekâr odası, bir hamam, iki fırın, bir okul, bir karakol, yanında küçük bir mezarlık bulunan bir tekke, beş bahçe, otuz yedi dükkân, yirmi dört mağaza ve otuz bir boş arsadan oluşuyordu.

1907 sayımında, şimdiki Fatih ve Eminönü'den oluşan sur içinde 147 mahalle olduğunu belirledik. İstanbul'un bu kısmının 1914 yılındaki nüfusu 240.528'di.[14] Bazılarınınki daha fazla olmakla birlikte, mahallelerin ortalama nüfusu 1.600 civarındaydı. Öte yandan, Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde, birçok mahalle sadece bir iki sokak ve boş arsalardan ibaret kaldı. Yangınlar ve savaş yıllarının yoğun nüfus hareketleri bu mahallelerin yeniden kurulmasını gerektirdiyse de yeniden düzenlenme sonrası ortalama büyüklük fazla değişmedi. 1928'de, idari yeniden düzenlenme sonucu sur içindeki mahalle sayısı 114'e indi. Bunların ortalama nüfusu 1.800'dü.[15] İstanbul'da yeni bir kadastro planının uygulanmasıyla birçok mahalle yok olurken, kalanların sınırları yeniden belirlendi.

Mahalleler toplumsal ve ekonomik hayatın merkezleriydi. Etnik sınırlarla (sınıfsal değil) birbirlerinden ayrılmış olan bu mahallelerde yaşayan topluluklar gündelik ilişkilerinde belli ölçüde özerk bir yapıdaydılar ve kendi içlerinde belli bir cemaat dayanışması sergiliyorlardı. Mahallelerde kamu ahlakını düzenleyen ve yönlendiren birçok gayri resmi yöntem mevcuttu. Mahalle düzeyinde yerel yönetimin devreye sokulduğu 19. yüzyıla kadar, şehre ilişkin idari işler kadılar tarafından yürütüldü. Yine de, mahalleler yerel düzeyde temel cemaat birimleri olarak oldukça iyi yerleşmişlerdi. Kadının otoritesi mahallede imam, papaz veya haham tarafından temsil edilmekteydi. Dinî görevlilerin en önemli sorumluluğu devlet tarafından toplanan vergiyi mahalle sakinlerinden tahsil etmekti. Ayrıca, bunlar mahalle-

[14] Bkz. *Memâlik-i Osmaniyenin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği*, İstanbul, 1330/1914. 1907 tarihli nüfus sayımının İstanbul bölümü ayrıntılarıyla yayımlanmamıştır.

[15] Bkz. "Mahalle Mıntıka ve Daire Teşkilâtı", *Şehremaneti Mecmuası*, sayı: 43, 45, 48, 49 ve 51, 1928. 1920'lerdeki İstanbul nüfusu hakkında, bkz. Zafer Toprak, "La population d'Istanbul dans les premières années de la République", *Travaux et recherches en Turquie, 1982* içinde, Louvain, 1983, s. 63-70.

de oturan her bir insanın kefili durumundaydılar. Örneğin mahalleye yerleşmek isteyen herkes imamın onayını almak ve borçlarını ödeyebilecek durumda olduğunu ispatlamak zorundaydı. Yerel yöneticinin etkisini belirleyen, bu görevdeki başarısıydı. Ancak bu işin her zaman adaletli ve uyumlu bir şekilde yürütüldüğü de söylenemez.

Tanzimat dönemi reformlarıyla birlikte yerel yönetim yetkileri cemaat liderlerinden alındı; bunun sonucunda imamlar yerel şehir cemaatlerinin temsilcileri olarak sahip oldukları iktidarı ve sorumlulukların çoğunu kaybettiler.[16] Yine de mahalleler şehir örgüsünün temel taşları olarak kaldı. 1827'den sonra ilk kez muhtarlar atandı ve bunlar daha önce dinî liderlerin sahip olduğu bazı imtiyazları kazandı.

Semtlerin sosyo-ekonomik zümrelere ayrılmasının Birinci Dünya Savaşı'nın bir yıl öncesi ve sonrasında başladığı gözlenmekle birlikte, şehrin dokusunun sınıf temeline göre şekillenmesi İkinci Dünya Savaşı sonrasını buldu. İkinci Meşrutiyet döneminde zengin ve modern fikirli bazı Müslüman aileler dinî farklılıklara göre ayrılmış semtlerini terk ederek, geleneksel gayri Müslim semti olan Pera'nın kuzeyindeki Şişli ve Nişantaşı'nda apartman hayatına geçmeye başladılar. Savaş yılları ve 1920'ler boyunca görülen bu hareket 1930'lara kadar kesilmedi. Savaş yılları birçok bakımdan eski elit için bir dönüm noktası oldu.

Özellikle 1920'lerin sonu ve 1930'larda giderek artan modern apartmanlar,[17] babalarının geleneksel mahalle hayatını reddedenlerin ihtiyaçlarına cevap veriyordu. 19. yüzyılın son yılları boyunca evlerdeki en önemli konulardan biri olan kuşaklar arası çatışma, yaşlı neslin eski, geleneksel ve yaygın Osmanlı-İslam değerlerine karşı gençlerin Batılı olan her şeye karşı duydukları yakınlıktan doğuyordu. Bunun sonucunda çoğunlukla mekânsal –ve çok simgesel– bir taşınma yaşanıyordu. Yakup Kadri'nin *Kiralık Konak* romanında varlıklı, fakat geleneksel bir aileye içgüveysi giren 'alafranga' Servet Bey, kayınpederinin gayet iyi durumda olan evinden ayrılmak arzusundadır. Dönem Birinci Dünya Savaşı'nın tam öncesidir. Servet bey şöyle şikâyet eder: "Şişli'de, o mükemmel ve yeni apartmanlar dururken burada göçebe halinde yaşamanın mânâsını anlayamıyorum."[18]

[16] İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, 1985, s. 100-104.

[17] *İstanbul Şehir Rehberi*, s. 166-167.

[18] Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Kiralık Konak*, İstanbul, 1981 [1922], s. 167.

Çoğunluk için ise böyle bir taşınma düşünülemezdi bile. Şehirdeki Müslümanların hayatı İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar geleneksel mahallelerde devam etti. Ancak çatlama İkinci Meşrutiyet döneminde başlamış, Birinci Dünya Savaşı'nın krizleriyle hızlanmıştır.

İnsanlar nasıl evlerde yaşıyorlardı? Orta halli bir aile kendine kolaylıkla ev bulabiliyor muydu? Peki konut piyasası nasıldı, çok inişli çıkışlı mıydı? Ev sıkıntısı var mıydı? Ayrıca, insanlar yeterli barınma koşullarından ne anlıyorlardı? Birinci sorunun cevabı kolay, fakat diğerlerininki oldukça zor. Cumhuriyet öncesinde İstanbul'daki konut arzı konusunda genel bilgiler dışında pek az şey biliyoruz.

Evler tipik olarak üçe ayrılırdı: 'Süfli' denen, yani düşük kaliteli ve çoğunlukla tek katlı olanlar; 'fevkânî' yani iki katlı olanlar ve 'mükellef' yani lüks olanlar.[19] Halide Edib [Adıvar] 20. yüzyıl başlarında kaleme aldığı aynı adlı romanında 'Sinekli Bakkal' mahallesini şöyle anlatır: "Evler hep ahşap ve iki katlı. Köhne çatılar, karşıdan karşıya birbirinin üstüne abanır gibi uzanmış eski zaman saçakları."[20] İstanbul'da bügün hâlâ yaşayan eski mahallelerde, Halide Edip'in resmettiği gibi, iki katlı fevkânî ev tipinin en yaygın ev tipi olduğu görülür. Bu evlerin iç alanı her katta elli-altmış metrekare arasıdır; bu alanda genellikle bir sofayla birbirinden ayrılan iki oda bulunur.

19. yüzyıl sonunda mevcut ev arzı üzerinde bir nüfus baskısı yaşanmış olmalı; zira Selim Denel'in İstanbul'daki yangınlardan sonra meskun mahallerin mimarisinde yaşanan değişimi anlattığı çalışmasında[21] ahşaptan giderek uzaklaşıldığı, binaların giderek yükseldiği, eski tip evlerin ayrılmaz bir parçası olan küçük bahçelerin ve Mark Twain'in çok hoşuna giden o yeşilliklerin yok olmaya başladığı belirtiliyor. Yerleşik alışkanlıklardan ve ailevi zevklerden böylesine vazgeçilmesi ancak mecburiyetten olmuş olabilir. Göçün en yoğun olduğu 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başlarında şehre yönelen insan akını iskân konusunda büyük bir baskı yaratmış olmalı.

Bunlara ek olarak, düzenli aralıklarla çıkan ve tüm bir semti yok eden yangınlar konut arzını daha da düşürüyor, binlerce insanı evsiz bırakıyordu. Bazı yangınların neden olduğu yıkım oldukça iyi belge-

[19] Ortaylı, *İstanbul*, s. 200.

[20] *Sinekli Bakkal*, İstanbul, 1980.

[21] *Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekânlarda Değişim ve Nedenleri*, Ankara, 1982, s. 51.

Resim 2.2 1870'lerde bir Müslüman mahallesi, değişik tipteki evlerin çoğu iki katlı fevkani tarzında (Engin Özendes Koleksiyonu).

lenmiştir. Örneğin yalnızca yüzyıl başında sur içinde çıkan yangınlar zararın boyutlarına ilişkin fikir verecektir: 1908 Çırçır yangınında 1.500, 1911 Aksaray yangınında 2.400, 1911 Balat yangınında 350, 1918'in ünlü Cibali yangınında ise 7.000'den fazla ev tahrip olmuştur. 23 Temmuz 1911'de çıkan ve bütün gün devam eden Aksaray yangınında, basında çıkan sayılara göre 2.400 eve ilaveten, 3.000 dükkân, on beş fırın, on altı cami, üç hamam ve iki okul yanmıştı.[22]

İskân konusunda ortaya çıkan nüfus baskısı sonucunda bir yandan nüfus yoğunlaşırken, diğer yandan da şehrin çeperlerindeki yeni yerleşim yerlerine doğru genişledi. Ev ahalisinin kalabalıklaşması, şüphesiz toplumun en az ayrıcalıklı kesimlerinin bu duruma karşı bulduğu tek çareydi. Birinci Dünya Savaşı sonrası İstanbulu üzerine yapılan Pathfinder Araştırması o dönemde bu tür bir yoğunluk artışı yaşandığını ortaya koyuyor. Savaştan sonra çocuklarıyla dul kalmış kadınlara odaklanan araştırmacılar şöyle diyor:

[22] Reşat Ekrem Koçu, "Aksaray yangınları", *İstanbul Ansiklopedisi* içinde, İstanbul, 1958, I, s. 539-542.

Resim 2.3 İstanbul'da yaşayan ücretli çalışanların evleri, 1906 (Engin Özendes Koleksiyonu).

> Bu kalabalıklaşmanın nedeni her sınıf için geçerli olan konut kıtlığı olabilir. Kesin olan, şehrin geniş alanlarının yangın sonrası harabe haline gelmesinin toplumun en fakir kesimleri üzerinde büyük bir baskı yarattığı gerçeğidir.[23]

Önceki dönemde çıkan yangınlardan sonra da bu tür bir yoğunluk artışı yaşanmış olmalı.

Kasab İlyas Mahallesi'ndeki evlerin %15'inde ev sahibi yerine veya ona ilaveten kiracı oturmaktaydı. İçinde bulundukları yoksulluk göz önünde bulundurulursa, Pathfinder Araştırması'nda sözü edilen dulların pek çoğu da şüphesiz kiracıydı. Malumat sahibi bir yazar ve gazeteci olan Ahmed Midhat Efendi'nin hesabına göre, 1890 civarında

[23] C. R. Johnson, *Constantinople To-day; or, The Pathfinder of Constantinople*, New York, 1922, s. 291.

İstanbul'un yerel nüfusunun %10'u kiracı olarak yaşıyordu,[24] ancak bu iddiayı belgelendirmek zor. Yine de, yüzyıl dönümünde şehrin yerleşik nüfusunun %10 ila 15 arasında bir oranda kiracı olarak yaşadığını söylemek mantıksız olmaz. İlk elden veriler olmamasına karşın, 19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın ilk çeyreği arasındaki nüfus hareketlerinden bu oranın Boğaz'ın Anadolu yakasındaki yeni yerleşim merkezleriyle Pera'nın kuzeyindeki yeni semtlerde (kabaca bugünkü Taksim, Nişantaşı, Teşvikiye ve Şişli semtleri) daha fazla olduğunu çıkarabiliriz.

YAŞAM STANDARTLARI

İstanbul'da ekonomik faktörlerin aile hayatını nasıl etkilediğini ele almadan önce, bu çalışmanın kapsamına giren yıllarda ailelerin refahı konusunda bir fikir verelim. O dönemde ailelerin içinde yer aldıkları yerel ekonominin niteliği neydi? Ekonomi, ilgilendiğimiz dönem boyunca değişime uğradı mı? Şehirli aileler için geçim ne oranda sorun oluşturuyordu? Bunlar bu bölümde cevaplamaya çalışacağımız soruların bazıları. İncelediğimiz döneme ilişkin, aile geçimi ve yaşam standartları üzerine ayrıntılı araştırmalar olmadığından, bu sorulara ancak maaşlara ve fiyatlara ilişkin ulaşılabilir verilere dayanarak cevap vereceğiz. Şaşırtıcı olan, bu konular hakkında 1920'lere ait daha da az bilgi bulunması.

Ücret-fiyat makası İstanbul nüfusunun hatırı sayılır bir kısmının gündelik yaşamını etkilemekteydi. Shaw ve Shaw, 1886'da yetişkin, Müslüman, erkek nüfusun %11,4'ünün devlet dairelerinde çalıştığını ve kısmen maaşa bağımlı olduklarını söylüyor.[25] Hesaplarımıza göre, 1885'te şehrin yerleşik Müslüman aile reislerinin %40 kadarı aylık veya gündelik ücrete bağımlıydı. Bunlar yüksek memuriyetlerden vasıfsız işçiliğe kadar değişen mesleklere mensuptular. Bunların %31,4'ü değişik düzeylerde askerî veya sivil memurlar, %8'i ise çeşitli alanlarda çalışan ücretlilerdi.

Bu dönemde gerek memur gerekse işçilerin sayısında genelde hızlı bir artış vardı. Maaşları devlet bütçesinden ödenen memur sayısı 1895-96'da 150.000 iken bu rakam 1909-10'da 180.000'in üzerine çıkmıştı.[26] İstanbul'da ücretli ve aylıklı aile reislerinin oranı 1907'de

[24] Okay, *Batı*, s. 163.
[25] *Ottoman Empire*, II, s. 244.
[26] Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İs-

%50'yi geçti. Bunların %38,4'ü askerî ve sivil memur, %10'dan fazlası ise diğer ücretlilerdi. İstanbul'un Müslüman nüfusu hiç kuşkusuz giderek daha fazla oranda ücret ve piyasa ekonomisine eklemlenmekteydi; bir gelir tipi olarak ücret ve bir ekonomik grup olarak ücretliler yavaş yavaş önem kazanmaktaydı. Bu durum, ücretler, hayat pahalılığı göstergeleri, gerçek ve nominal ücretler gibi verilerin o dönem şehir halkının refah ve yaşama standardına ilişkin gerçekleri ortaya koyması nedeniyle taşıdığı önemi açıklıyor.

ÜCRETLER VE HAYAT PAHALILIĞI, 1880-1918

Elimizdeki çeşitli kaynaklardan yola çıkarak 19. yüzyılda İstanbul ve civarı için kabataslak bir ücret tablosu çizmek mümkün.[27] Örneğin, unun kilosunun bir kuruş ve sığır etinin kilosunun iki kuruş olduğu 1860'larda, İstanbul civarında bir tarım işçisi günde altı-yedi kuruş arasında ücret kazanmaktaydı. 1870'lerde vasıflı bir tekstil işçisi günde dört-beş kuruş kazanıyordu. Yüzyıl dönümüne doğru, İstanbul'da bir zanaatkârın kazancı günde yedi ila on üç, 1906'da ise dokuz ila on sekiz kuruş arasında değişiyordu. İstanbul'da gündelik ücretler taşradakinden %20 yüksekti.[28] Hesaplara göre, yüzyıl dönümünde 'vasıfsız bir işçinin gündelik ücreti, 1850 civarındaki ücretinden iki kat fazladır. Bu da gerçek ücretlerde belirgin bir artış olduğunu gösterir.'[29]

Ücretleri hesaplarken, İstanbul emek piyasasında yaş ve cinsiyet farkı esasına dayanan bölümlenmeyi dikkate almak gerekir. Ortalama bir erkek tekstil işçisinin haftada dokuz ila on dört kuruş arasında ücret aldığı 1870'lerde, kadınlar sadece üç ila beş kuruş, çocuk-

tanbul, 1977, s. 211.

[27] Charles Issawi, *The Economic History of Turkey: 1800-1914*, Chicago, 1980, s. 37-51, 333-338.

[28] *A.g.e.*, s. 42-4. Bunlar Bursa'daki et ve un fiyatlarıdır. Eldem, İstanbul ile taşra arasındaki ücret farkı konusunda yaptığı dolaylı hesaplamalar sonucunda, Issawi'nin belirttiği %20'lik orandan yüksek bir sayıya ulaşmıştır. Eldem'in hesaplarına göre, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde İstanbul ile taşradaki çeşitli endüstri kollarında ödenen ortalama ücretler arasındaki fark %50'nin de üzerinde olabilmektedir; ayrıca taşradaki çeşitli yerler arasında da farklar vardır. Örneğin, Eldem'in hesabına göre, 1913'te endüstriyel sektörde ödenen ortalama günlük ücret İstanbul'da 14,1 kuruş iken, taşrada 12,5 kuruştur (*Osmanlı İmparatorluğu*, s. 209-12).

[29] Issawi, *Economic History*, s. 37.

lar ise iki kuruş ücret alıyorlardı.[30] İstanbul ve Anadolu'daki çeşitli endüstri kollarında da benzer koşullar söz konusudur.[31] Sömürüye açık olmakla birlikte, kadın ve çocukların çalışmasıyla fazladan gelir elde edilebilmesi ekonomik kriz ve çöküntü dönemlerinde aile ekonomisine belli bir esneklik ve rahatlama sağlamaktaydı.

Birinci Dünya Savaşı'ndan çeyrek yüzyıl önce nominal ücretlerde artış eğilimi gözlenmekteydi.[32] Sözünü ettiğimiz dönem boyunca ortalama maaşları işçilerin aylık kazancının çok üzerinde olan memurlar, her zaman daha avantajlı durumdaydılar. Tanzimat'tan sonra devlet memurları İmparatorluktaki emek piyasasını ayrıştıran belki de en önemli faktör haline gelmişlerdi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki döneme kadar Müslüman bir erkek için en arzulanır iş alanının devlet memurluğu olduğu düşünülüyordu. O dönem geçerli olan ücret farklarına ilişkin şu örneği verebiliriz: 1913'te bir işçinin gündelik ücreti ortalama 14,1 kuruştu,[33] bu da 350 kuruş aylığa denk geliyordu. Hariciye Nezareti'nde çalışan memurların ortalama aylığı ise 1.177 kuruş, yani bir işçinin aylık kazancının üç katından fazlasıydı.[34] 1913'te İstanbul'da çalışan devlet memurlarına ödenen ortalama ücret de Hariciye memurlarınınkine şaşırtıcı derecede yakındı: 1.166 kuruş.

Neyin geçinmeye yeterli maaş olarak görüldüğü ise ayrı bir konu. Bu maaşları alanların veya genelde halkın, mevcut maaş tarifesini ve ekonomik hiyerarşiyi nasıl algıladığını ve aile geçindirmenin maliyetini ne şekilde hesapladığını bilmek çok önemlidir; zira bunlar Birinci Dünya Savaşı sırasında olacaklar konusunda bir referans noktası oluşturmaktadır. Yüzyıl başlarında 540 kuruş aylık küçük bir aileyi geçindirmek için yeterli sayılmaktaydı. 1897'de bir dilekçe sahibi 600 kuruş maaşın –muhtemelen daha geniş olan– ailesini geçindirmeye yetmediğini belirtiyordu.[35] Findley 1890'ların ortasında bir devlet memurunun 1.000 kuruşluk maaşını ailesini geçindirmek için yeterli bulduğunu tahmin ediyor.

[30] *A.g.e.*, s. 43.

[31] D. Quataert, "Ottoman households, Ottoman manufacturing and international markets", Türk Aile ve Hane Örgütlenmesi Çalışma Grubu'na sunulan bildiri, City University of New York, New York, 23-25 Nisan 1986.

[32] Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu.*

[33] *A.g.e.*, s. 212.

[34] Carter Vaughn Findley, "Economic bases of revolution and repression in the late Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, sayı: 28, 1987, s. 81-106.

[35] A.g.m., s. 87.

İstanbul'da 'ortalama' bir aileyi geçindirecek asgari maaş konusunda yapılan diğer iki hesaplamanın sonuçları ise daha düşük. 1914'te ortalama bir ailenin tükettiği mal ve hizmet miktarından yola çıkılarak yapılan hesabın sonucunda 945 kuruş[36] sonucuna ulaşılmaktadır ki bu miktar o tarihte İstanbul'da çalışan bir memurun ortalama maaşından oldukça düşüktür. Zafer Toprak 1914 Temmuzunda İstanbul'da çalışan orta düzeyde bir devlet memurunun bütçesini 235 kuruş olarak hesaplıyor;[37] ancak burada zorunlu mal ve hizmetlerin oldukça sınırlandırıldığı, ayrıca kira ve ulaşımın dahil edilmediğini belirtelim. Bu noktada, 1914'te fiyatların ve ücretlerin ortalama düzeyinin 1890'lardan ve yüzyılın ilk yıllarından yüksek olduğunu hatırlatalım. Bu verilerden yola çıkarak Birinci Dünya Savaşı'ndan on-yirmi yıl önce İstanbul'da ailelerin yaşam düzeyinin yükseldiğini gösteren her türlü belirtinin var olduğu sonucuna varıyoruz.[38]

19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde İmparatorluğun çeşitli şehirlerinde temel tüketim maddelerinin fiyatlarında büyük bir çeşitlilik ve hareketlilik görülüyordu. Örneğin 1844'te bir okka beyaz ekmek Selanik'te 1,05 kuruş iken, sadece 200 km kadar uzaktaki Edirne'de 0,35 kuruştu. 1853'te bir okka un İmparatorluğun en önemli iki liman şehrinden biri olan İzmir'de 1,5 kuruş iken, İstanbul'da 2,4 kuruştu. İzmir'de bir okka un 1855'te 4 kuruşken, 1856'da 2,5 kuruşa düşmüştü.[39] Henüz tam anlamıyla birleştirilmemiş olan iç piyasa ve onun neden olduğu rasgele fiyat dalgalanmaları başkentte de kuvvetle hissediliyordu.

Issawi, fiyatlar ve hayat pahalılığı konusunda genelleme yapmaktan kaçınarak, 19. yüzyılın son çeyreğinin tarım ürünleri ve temel gıda maddeleri fiyatlarının düştüğü bir dönem olduğunu kaydediyor. Yazar, "Bu eğilim yüzyılın ilk yıllarında tersine döndü ve 1908'den sonra hızlandı. Tüm göstergeler gıda maddesi fiyatlarında ve hayat pahalılığında savaş patlak verene kadar süren büyük bir yükseliş olduğunu gösteriyor" diyor.[40]

Birbiriyle ilişkili olan maaş ve fiyat rakamlarından, yaklaşık bir gerçek ücretler ve yaşam standartları tablosu çıkarabiliyoruz. Sonuç

[36] Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 214-15.
[37] *Türkiye'de Millî İktisat, 1908-1918*, Ankara, 1982, s. 333.
[38] Issawi, *Economic History*, s. 8.
[39] Bu rakamlar ve diğerleri için bkz. *a.g.e.*, s. 334-336.
[40] *A.g.e.*, s. 334.

olarak, Eldem de Issawi de bize Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde geçerli yaşam standardı ve hayat pahalılığı hakkında sadece izlenimlere dayalı bir tablo sunabiliyorlar. Örneğin, Eldem "Osmanlı İmparatorluğu'nda Birinci Dünya Savaşı öncesinde ortalama ücret ve maaşlar komşu ülkelerden biraz yüksekti" diyor ve "fiyatlar daha düşük ve paranın alım gücü daha yüksek olduğundan, ücret ve maaşların alım gücünün Osmanlı İmparatorluğu'nda daha fazla olduğunu söyleyebiliriz" iddiasında bulunuyor.[41] Issawi ise "nüfus başına üretim ve gelirin 1870'ler ile Birinci Dünya Savaşı arasında önemli bir yükseliş gösterdiği" sonucuna varıyor.[42]

Diğer çalışmalar da genellikle bu sonuçları doğrular nitelikte. Boratav, Ökçün ve Pamuk 1839-1913 arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda ödenen ücretler üzerine yaptıkları çalışmalarla, bürokrasiyi dışta tutmak şartıyla, Osmanlı nominal ücretleri konusunda uzun ve orta vadeli eğilim denklemlerini ayrıntılı biçimde hesaplamışlardır.[43] Bu araştırmacıların hesaplarına göre 1839 ila 1913 arasında şehirlerde nominal ücretler yılda ortalama %1,1 oranında artmıştı. Bu, söz konusu olan yetmiş dört yılda toplam %118 oranında bir artışa denk düşüyordu. Araştırmacılar bu geniş zaman dilimini dört temel alt dilime ayırıyorlar: 1839-1854 arası önemli bir eğilim gözlenmiyor. Ardından gelen 1858-1873 arası dönemde görülen %40'lık ani artışın nedeni Kırım Savaşı'ydı. Bu dönemde ücret endeksinin yılda %0,5 oranında arttığı hesaplanmış. 1879-1896 arasındaki üçüncü dönemde ücretler yılda ortalama %1 oranında düştü. 1896 sonrasındaki 'dünya çapında ekonomik yükseliş'le, Osmanlı nominal ücretleri bir kez daha –1908'e kadar– yılda %1,1 oranında yükseldi. Ücretler İkinci Meşrutiyet sonrasında %20'yi aşan yeni bir sıçrama gösterdi. Ardından, grevler ve sendikaların hukuken tanınması 1912'den sonra girilen bir dizi savaşın yarattığı endüstriyel işgücü kıtlığıyla birleşince, Birinci Dünya Savaşı'na kadar nominal ücretlerde sürekli bir artış eğilimi görüldü.[44]

Birinci Dünya Savaşı öncesindeki yetmiş beş yıl boyunca gerçek ücretlerin iki katına çıkması sanayi öncesi bir ekonomi için 'büyük bir başarı' olarak nitelendirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ödenen

[41] *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 212.

[42] *Economic History*, s. 6.

[43] "Ottoman wages and the world economy, 1839-1913", *Review*, sayı:8, 1985, s. 379-406.

[44] A.g.m., s. 390-391.

maaşlar, o dönemde İngiltere'de ödenen maaşlarla kıyaslandığında oldukça yüksekti. Osmanlı maaşları ile İngiliz maaşlarının birbirine oranı, 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüyılın ilk çeyreğinde %32 ila %46 gibi dar bir çerçevede değişti. Geçim maliyetinin İngiltere'de daha yüksek olduğu dikkate alınırsa "iki ülkedeki işçi sınıfının yaşam düzeyleri arasındaki farkın ücretlere bağlı rakamların gösterdiğinden daha az olduğu ortaya çıkar".[45]

Elbette, ücretler ve hayat pahalılığı yalnızca kişilerin talepleri çerçevesinde tam olarak anlamlandırılabilir. Ailelerin maddi hayatlarını tatmin edici bulup bulmadıklarını saptamak için, ücretler ile fiyatların yanı sıra, aynı dönemin taleplerinin de tablosunu çizebilmek gerekiyor. Kapitalist pazar ilişkilerinin ve bunu izleyen yeni tüketim kalıplarının 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul'un gündelik hayatına giderek daha çok nüfuz etmesi en azından şehrin hali vakti yerinde ailelerini etkilemiş olmalıdır. Fakir kesimler de muhtemelen yeni tüketim mallarının ve bunların yarattığı talebin giderek daha fazla farkına varmışlardır. Kırım Savaşı'nın ardından İstanbul'daki mağazalarda Avrupa'dan ithal edilen kılık kıyafet, ev eşyası, yiyecek ve çeşitli lüks tüketim maddeleri gibi mallar satılmaya başladı. Yüzyılın sonunda, popüler gazete ve dergilerde artık düzenli olarak bu ürünlerin reklamları yayımlanıyordu. Bu durum insanların önce düşüncelerini, sonuçta da taleplerini etkiliyordu.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yetmiş beş yıllık dönemde, kişilerin talepleri de ücretler gibi ikiye katlanmış mıydı? Orta ve yüksek sınıftan ailelerin kılık kıyafetlerini ve evlerini değiştirmeye, tüketimlerini birçok yönden Avrupa modasına uydurmaya başlamalarından, bir artış olduğu anlaşılıyor. Ancak talep ile arz arasında ne tür bir ilişki olduğunu ve sonuç olarak bu dönemde tatminin ya da hoşnutsuzluğun ölçüsünü bilmiyoruz. Osmanlı sosyal tarihinin diğer birçok alanı gibi, bu da üzerinde sistematik olarak çalışılmamış bir alan. Dolayısıyla, seçtiğimiz dönemde aile ve ev hayatının anlaşılması için çok önemli olan bu soruyu cevaplayamıyoruz.

SAVAŞ ŞOKU

Oldukça iyimser bir şekilde resmettiğimiz ücretler ve yaşam düzeyleri tablosu 1914'te patlak veren savaşla aniden bozulmaya başladı.

[45] A.g.m., s. 393.

Birkaç yıl içinde ücret-fiyat makası, tüm özel ve kamu sektörü işçileri ile sabit gelirli memurların aleyhine olacak şekilde açıldı. Benzeri görülmemiş oranlara varan enflasyon ve 1854-56 Kırım Savaşı ile 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında bile görülmeyen bir kıtlık baş gösterince, işçi sınıfı ücretlerindeki yavaş yükseliş de devlet memuru maaşlarının ayrıcalıklı düzeyi de alım gücü açısından büyük bir darbe yedi.

İstanbul'da savaşın başlamasından sonraki ilk fiyat hareketleri spekülatif nitelikteydi.[46] 1914'ten itibaren İstanbul'daki yerel yönetimler un, ekmek, tuz, şeker ve petrol gibi temel ihtiyaç maddeleri için sabit fiyat belirlediler ve bu maddelerin denetim ve dağıtımını üstlendiler. Ancak düzensizlik ve panik sonucu kısa sürede karaborsa oluştu ve fiyatlar büyük bir hızla yükseldi. Resmi fiyatlar ile karaborsa fiyatı arasındaki fark, savaş boyunca giderek arttı. Halk iki ayrı fiyatın uygulanmasının nedenini anlayamıyordu; resmi fiyatlar çoğunlukla maliyetin ve bu malların savaş öncesi fiyatının üzerindeydi. İki fiyat uygulanan ürünlerden bazıları Tablo 2.1'de gösterilmiştir.

Ulaşım kesilmiş ve çeşitli iletişim araçları çökmüş, zaten aralarında sağlam bir bağlantı olmayan ülkenin çeşitli pazarları arasındaki bağ iyice zayıflamış, talep sık sık psikolojik ve spekülatif şekilde yükselip azalmaya başlamıştı. Diğer taraftan cepheden gelen gerçek veya hayali haberlerle şekillenen fazlasıyla iyimser veya kötümser beklentiler en temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarında ani sıçramalara neden oluyordu.

Fiyat ve pazar yapılarındaki bu benzeri görülmemiş değişikliklerle karşı karşıya kalan Osmanlılar, ilk kez fiyat endeksi hesaplamaya giriştiler. Bir yarı-kamu kuruluşu olan Düyûn-u Umumiye İdaresi, çalışanlarına fazladan ödenek sağlamak amacıyla İstanbul'daki tüm temel tüketim maddelerinin satış fiyatını kaydetmeye başladı. İdare tarafından tutulan 1 Ocak 1917 tarihli satış fiyatları istatistiklerine dayanılarak sonradan hesaplanan hayat pahalılığı endeksi Tablo 2.2'de görülmektedir.[47]

[46] Bu bölümde yer alan ekonomik veriler esas olarak şu iki kitaptan alınmıştır: Ahmet Emin [Yalman], *Turkey in the World War*, New Haven, Conn., 1930, s. 144-56 ve Toprak, *Millî İktisat*.

[47] Düyûn-u Umumiye hayat pahalılığı endeksi 1920'den sonra hazırlanmamış. 1920'lerde nispeten bir fiyat istikrarı olduğu görülüyor; 1929'dan sonra ise bir düşüş yaşanıyor. 1923 yılı temel alındığında, İstanbul tüketici fiyat endeksi 1926'da 127,7. Bu rakam 1928'de 111,7'ye düşüyor. Ardından, düzenli bir düşüş çizgisi izle-

Tablo 2.1 İstanbul'da bazı temel ihtiyaç maddelerinin resmi (R) ve karaborsa (K) fiyatları (kuruş olarak yıllık ortalama)

	Ekmek		Şeker		Fasulye		Koyun Eti	
Yıl	R	K	R	K	R	K	R	K
1915		1,65		7,5		7		8,5
1916	1,6	9,5		30		15		16
1917	2,5	18	20	112	10	40	30	35
1918	2,5	34	30	195	15	65	50	125

Kaynak: Zafer Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat*, 1908-1918, Ankara, 1982, s. 327.

Tablo 2.2 İstanbul'da geçim endeksi (1914 = 100)

Tarih		Endeks	Tarih		Endeks
Ocak	1917	405	Ocak	1919	2130
Temmuz	1917	790	Temmuz	1919	1225
Aralık	1917	1465	Aralık	1919	1260
Ocak	1918	1645	Ocak	1920	1420
Temmuz	1918	1905	Temmuz	1920	1420
Aralık	1918	2205	Aralık	1920	1440

Kaynak: Ahmet Emin [Yalman], *Turkey in the World War*, New Haven, Conn., 1930, s. 144-156; Toprak, *Millî İktisat*, s. 331-332.

Osmanlı toplumu tarihinde ilk kez bu boyutlarda bir enflasyon baskısıyla karşılaşıyordu. Bazı temel ihtiyaç maddelerinin fiyatları halihazırdaki olağanüstü enflasyon oranının da üzerine çıkmıştı. Temmuz 1914'te 3 kuruş olan bir okka şekerin fiyatı Eylül 1918'de 250 kuruşa çıkmıştı. Bir okka pirincin fiyatı 3 kuruştan 90 kuruşa, patatesinki 1 kuruştan 27 kuruşa, zeytinyağının fiyatı 8 kuruştan 180 kuruşa, gazyağınınki de 1,5'tan 160 kuruşa fırlamıştı. Toprak'ın Temmuz 1914'te orta halli bir memur için hesapladığı 235 kuruşluk ihtiyaç maddeleri sepetinin fiyatı Eylül 1918'de 4.594,25 kuruşa çık-

yerek 1933'te 75,9'a kadar iniyor. 1929-1933 arası Türkiye toptan fiyat endeksi %50 civarında düşüş gösteriyor (Bkz. "Birinci Dünya Savaşı'nda ve Atatürk Döneminde Fiyatlar ve Gelirler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sayı: 3, 1986, s. 59-84.

mıştı.[48] 1914 fiyatlarını 100 olarak alırsak, endeksin dört yılda 1.953'e fırladığını görüyoruz.

Bu dönem boyunca basında sürekli olağanüstü hayat pahalılığından yakınılıyordu. Gerçekten de, savaşa girmiş bulunan ülkeler içinde en yüksek pahalılıkla karşı karşıya olan ülke Osmanlı İmparatorluğu'ydu. 1914 yılını temel olarak alırsak, 1918'de pahalılık endeksi İngiltere'de 203, Fransa'da 206, Almanya'da 293, İtalya'da 268, Yunanistan'da 380, Finlandiya'da 633, Hollanda'da 165, Avusturya'da 1.163 olmuştu. İstanbul'da ise aynı endeks 1.920'ydi.[49]

İstanbul basınının savaş yıllarında toplumsal ve ekonomik sorunlara geniş yer ayırdığı görülüyor. Savaşa rağmen –veya belki tam da savaş nedeniyle– gazetelerin en sık işledikleri haberler ticaret, tarım ve endüstri sorunlarına ilişkin gelişmelerdi. Şubat 1915'te *İktisadiyat Mecmuası*'nın çıkmaya başlaması da bir tesadüf olamaz. Şehrin ihtiyaçlarının belirlenmesi, fiyatlar, yiyecek üretimi ve tarıma ilişkin çeşitli sorunlar (özellikle üretim, ulaşım ve dağıtım alanlarında) en az cepheden gelen haberler kadar ilgi görüyordu. Tarımsal üretimi ve şehrin ihtiyaçlarının belirlenmesine yönelik çalışmaları geliştirmek ve yiyecek kıtlığını engellemek üzere ilk kez bu dönemde Almanya'dan tarım makineleri ithal edildi.

Diğer taraftan ücretlerin bu astronomik enflasyon oranlarına yetişmesi mümkün değildi. Savaş ilanının hemen ardından devlet, memurlardan fedakârlık beklediğini belirterek, tüm kamu görevlilerinin maaşlarında %50 oranında bir genel kesinti yapılacağını açıkladı. Savaş dönemi enflasyonunun daha şiddetli hissedilmeye başlandığı 1915'te ise, maaşlar savaş öncesi düzeyine yükseltildi; ancak Maliye Nezareti daha önce yapılan %50'lik kesintiyi geri ödemedi. Eylül 1916'da, maaşı 1.000 kuruşun altında olan memurlara %20, bunun üzerinde olanlara ise %15 hayat pahalılığı zammı yapıldı. Aynı ödeme Mart 1918'de de tekrarlandı ve düşük maaşlar vergiden muaf tutuldu.

Toprak'ın hesaplarına göre, memur maaşlarının alım gücü savaş sırasında %60-%80 arasında bir düşüş göstermişti. Daha düşük düzeyli memurlar için durum daha da kötü olmalıydı.[50] Alt kademelerdeki askerlerin çoğu oldukça zor durumdaydı. Örneğin 1918'de Osmanlı Donanması'nda yalnızca amiraller yaşam pahalılığını karşı-

[48] Toprak, *Millî İktisat*, s. 333.
[49] Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu*.
[50] *A.g.e.*, s. 334.

layacak düzeyde maaş alıyorlardı.

Ağustos 1916'da, Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Sultan II. Abdülhamid'in kızı Naile Sultan himayesinde Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi kuruldu. Cemiyetin amacı açıktı: Müslüman kadınları ev dışında çalışmaya ikna ederek savaşın neden olduğu işgücü kıtlığını hafifletmeye çalışmak. Bu, kadınların evin dışında çalışmalarının söz konusu olmadığı bir İslam şehrinin toplumsal ve kültürel ortamı için oldukça dikkate değer bir olaydı. Ulaşılan sonuç şaşırtıcıydı: Ekonomik şartların zorlaması sonucu, dört ay içinde 14.000 İstanbullu kadın iş için cemiyete başvurdu. Cemiyet merkezlerine başvuru mektupları yağdı, kocalarının maaşı savaş dönemi enflasyonu nedeniyle erimiş olan çok sayıda kadın merkezlere akın etti. Cemiyete yapılan yardım taleplerinin ardı arkası kesilmiyordu. Sonuçta örneğin –cemiyetin kuruluş amaçları arasında bulunmamasına rağmen– zorluk içindeki kadınlar için aşevleri açıldı.[51]

İstanbul'da kadınların ev dışında çalışmasını mümkün kılan bir ölçüde cemiyetin etkinlikleri oldu. Yetkililerin himayesi sayesinde birçok Müslüman kadın daha önce gayri Müslimlerin çalıştığı büro, fabrika, telefon santralı gibi yerlerde çalışmaya başladı. 12 Ağustos 1916 tarihli *Tanin* gazetesinde, İstanbul'da birçok alt –ve hatta orta tabaka– kadının gayri Müslim hemcinsleri gibi İmparatorluğun savaşta verdiği mücadeleye katkıda bulunduğundan, şehrin toplumsal ve ekonomik hayatına daha fazla katıldığından övgüyle söz ediliyordu. 'Özgürleşme' terimini kullanmak doğru olursa, savaşın Osmanlı başkentindeki Müslüman kadınların özgürleşmesinde en büyük itici güç olduğu söylenebilir.

Devlet memurlarının içinde bulundukları umutsuz durum Kasım 1917'de Meclis-i Mebusan'da önemli bir tartışmaya konu oldu. Mebuslar memurların hayat pahalılığını karşılayamadıklarına dikkat çektiler. Şehirdeki ücret ve meslek hiyerarşisi tersine dönmüştü; yüksek kademeli bir memurun durumu bir hamaldan daha kötüydü. 1918'de bir hamalın 7.500 ila 9.000 kuruş arasında seyreden aylık kazancı, Osmanlı ordusunda bir tümgeneralin maaşına eşitti. Nezaret müdürleri ise en fazla 7.200 kuruş kazanıyorlardı. Meclis, adalet makamının tarafsızlığının ve kamu hizmetlerinin genel itibarının tehlikede olduğunu teslim etti. Ancak o dönemde maaşları artırmak imkânsız olduğundan, atılan tek olumlu adım askerî hizmetten af-

[51] "Kadınları çalıştırma teşebbüsü", *Vakit*, sayı: 111, 9 Şubat 1918, s. 1.

fedilenlerden alınan özel bir vergiden memurları muaf tutmak oldu.

Savaş yıllarında İstanbul basınında ev ekonomisi, bütçesi ve israftan kaçınma üzerine bir makale furyası yaşandı. *Kadınlar Dünyası* adlı feminist dergi "Her aile bir şirkettir" düsturuyla işbirliğine dayalı ve tutumlu aile hayatının faziletlerini övüyordu. 7 Temmuz 1916 tarihli *Sabah*'ta çıkan bir makale, her evde özellikle zor dönemlerde harcamalar için bir bütçe yapılması gereğini vurguluyordu. Bu dönemde evliliğin bir ekonomik birlik olduğu düşüncesine yönelik ilginin artması bu çerçevede anlaşılabilir. Ünlü gazeteci Ahmet Emin [Yalman] 1920'de basılan "İzdivaç ve Maişet" adlı makalesinde şöyle diyor:

> İzdivaç her şeyden evvel maişet meselesiyle münasebetdardır. Ekmek fiyatının artıp eksilmesiyle izdivaç mikdarı arasında pek sıkı bir münasebet bulunduğunu iddia eden istatistikçiler vardır. İktisadi vaziyet tanzim edilmezse, buhran ve tehlikelerin önü alınmazsa izdivacın teşviki için ittihaz edilecek tedbirler halk tarafından ne kadar hüsn-ü kabul görürse görsün ancak mahdud semereler verebilir.[52]

Savaş döneminde ve sonrasında, basında çıkan haberlerde Ahmet Emin'in söylediği gibi dönemin ekonomik zorlukları nedeniyle İstanbul'da evliliklerin azaldığı ve boşanma oranının yükseldiği yolunda (bunun yanlış olduğunu artık biliyoruz) bir intiba yaratıldığı ve buna karşı, 'evliliğin dinî ve ahlaki kutsallığı'nı öven ve hatırlatan ikazlar birbiri peşi sıra geldi.[53]

Savaş döneminde yükselen enflasyon sonucu şehirdeki geleneksel gelir dağılımı örüntüsü altüst oldu. Nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan asker, memur, emekli ve diğer sabit gelirliler inanılmaz zorluklarla ve ani bir yoksullaşmayla karşı karşıya kaldılar. Şehrin yerleşik toplumsal, kültürel ve mesleki hiyerarşisi yıkıldı, Tanzimat'tan beri İmparatorluk'ta hüküm süren bürokratik elitizm son buldu. Birçok devlet memuru ya ek iş ya da resmen yasak olmasına rağmen türlü şekillerde ticaret yapmaya başladı. Düşük maaş ve yüksek geçim maliyeti arasındaki fark gittikçe artan oranda yolsuzluğa yol açıyordu. Bu şartlar altında doğal olarak, yerleşik ekonomik ve toplumsal değerler kökünden sarsılıyordu.

İnci adlı kadın dergisinde 1923'te yayımlanan bir makalede geleneksel ekonomik, kültürel ve toplumsal değerlerin tersyüz oluşu

[52] "İzdivaç ve Maişet", *Vakit*, sayı: 828, 26 Şubat 1920, s. 1.
[53] "İzdivaç ve Talâk", *İnci*, sayı:1, 1 Şubat 1919, s. 1.

anekdot şeklinde anlatılmış. Bir arkadaş ağzından anlatılan hikâye mütevazı bir aileden gelen ve ilkokulda okuyan iki erkek kardeşle başlıyor. Çalışkan ve gayretli olan büyük kardeş rüştiyeye devam eder ve sonunda öğretmen olur. Diğeri okulu bırakarak Galata gümrüğünde hamallık yapmaya başlar. Hikâyeyi anlatan arkadaşları onlarla yirmi yıl sonra tekrar karşılaşır. Hammal olanın üç evi varken öğretmen olan kirasını zor ödemekte ve yaşamını devam ettirmek için küçük kardeşinin desteğine ihtiyaç duymaktadır.[54] Savaş dönemi enflasyonunun darbesini asıl hissedenlerin sabit gelirliler olduğu şüphesizdi. Sonradan '1332 (1916) tüccarları' veya 'savaş zenginleri' gibi küçültücü terimlerle nitelenen tüccarlar ve spekülatörler sabit gelirli ailelerin ödedikleri fahiş fiyatlar sayesinde zenginleştiler.

Geleneksel memuru ve ücretli kesimi sarsan bu kriz yaşanırken, İstanbul'da ticarete yönelmiş bir Müslüman 'orta sınıf'ı doğuyordu. 1908 Devrimi'nden itibaren milliyetçi Türk düşüncesinin etkisi altında hareket eden Jön Türk idaresi, İstanbul'da geçmişten beri ticaret ve sanayiyle uğraşan Rum, Ermeni, Musevi ve Levanten tüccar ve esnafın yerini alacak bir Müslüman Türk tüccar-sanayici sınıfı oluşmasını destekliyordu. Yabancı ve Levanten tüccarlara yüzyıllarca önce tanınmış ayrıcalıkların ve vergi muafiyetlerinin kaldırılması savaş yıllarında bu yönde atılan adımlardan bazılarıydı. Savaşın getirdiği özel koşullar ve onu izleyen toplumsal dönüşümün yol açtığı kargaşa, Batılı yaşam tarzı yönelişleri bakımından eski bürokratik seçkinlere katılan yeni Türk burjuvazisinin doğuşunda önemli etkenlerdi.[55] 1910'ların ekonomik krizleri İstanbul'un toplumsal ve kültürel hayatında bir sınır çizgisi olmuş, Batılı değerlerin ve yaşam tarzlarının şehrin orta ve ortanın altı sınıfları arasında yayılmasını sağlayan bir kapı açmıştır.

Geleneksel mahalle varlığını korumakla birlikte, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında İstanbul'un karşılaştığı birçok demografik ve toplumsal değişme, bu içe kapalı parçalardan oluşan yapıyı, şehrin büyük ölçüde farklılaşmış toplumsal ve ekonomik hayatı içinde giderek daha fazla istisnai kılıyordu. Kapitalist pazar ilişkileri, mahalleye ve sade insanların ev yaşantısına daha önce görülmedik bir biçimde

[54] "Oğlum, tahsil-i ilm et, yoksa hammal olursun", *İnci*, NS 8, Mart 1923, s. 2.

[55] Feroz Ahmad, "War and society in the Young Turk period", *Review*, sayı: 11, 1988, s. 265-86.

sızmaktaydı. Ev ile iş arasındaki bu ayrım bazılarına pek çok fırsat sağlasa ve birçokları için özgürleştirici bir güç yaratsa da, aynı zamanda giderek artan ölçüde, kişilerin denetimi dışında kalan ekonomik süreçlere bağımlılığı ve kırılganlığı da beraberinde getiriyordu. Savaş yıllarında artan enflasyon ve ekonomik istikrarsızlık toplumun geniş bir kesiminde panik ve çaresizlik hissi yaratmıştı. Neticede bu dönemin diğer birçok değişimiyle birleşince, yaşanan toplumsal ve kültürel değişiklikler daha kolay sineye çekilir olmuştu. 1930'lardan itibaren şehrin sınıfsal yapısında bir değişim gerçekleştiğine ilişkin işaretler görülmeye, eskiden sınıfsal açıdan karışık olan semtler tek bir sınıfla tanımlanmaya başladı. Ancak bu sürecin asıl meyvelerini verdiği dönem İkinci Dünya Savaşı sonrasıdır. Belirli bir dönemine ait aile ve hane yapısını incelediğimiz dünyanın fiziksel ve ekonomik koordinatları bunlardı.

3

HANELER VE AİLELER: YAPI VE DEĞİŞİM

HANELER VE AİLELER

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1877-78 Rus Savaşı'nda yenilmesinin ardından, yüz binlerce Müslümanla birlikte Balkanlar'dan İstanbul'a göç eden bir at tüccarının oğlu olan Kazım Bey, son dönem Osmanlı İstanbullularının en tipik temsilcilerinden biri. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, eski Türkçe alfabe kullanılırken mürettip olarak yetişmiş ve ömrünü şehrin en tanınmış gazetelerinin bazılarında çalışarak geçirmiş. 1893'te doğan Kazım Bey şehirdeki Müslüman topluluğunun göbeğinde, çok yoğun nüfuslu olan Fatih semtinde, kendi deyişiyle "mutavassıt" (orta halli) bir ailede yetişmiş. Çocukluğunu geçirdiği ev çoğunlukla eski İstanbul ailelerine atfedilen sayısal ihtişamından oldukça uzakmış. İki katlı ahşap bir evde yaşayan aile, anne, baba, Kazım Bey ve ondan küçük iki erkek kardeşten oluşuyordu. Bu haliyle bile, hane bizim İstanbul hane halkı istatistiklerimizi dayandırdığımız ve Kazım Bey on dört yaşındayken yapılan 1907 nüfus sayımı ortalamasından biraz daha kalabalık.[1] Aile mensubu ve hizmetçi gibi aile dışı üyeleri de kapsayan ortalama 4,2 idi (bkz. Tablo 3.1). Bu rakam tek başına yaşayan pek çok kişiyi ve 1907'de en kalabalığı yirmi yedi kişiden oluşan bazı çok nüfuslu aileleri yansıtmıyor. Osmanlı başkentinin nüfusu genellikle epey küçük aile birimlerinden oluşuyordu. Tüm hanelerin %46'sı üç veya daha az kişiden oluşuyor, nüfusun %60'ı demografik olarak bu mütevazı çerçevede yaşıyordu. Önemli sayılara varan tek kişilik haneler şehir ortalamasını büyük ölçüde aşağı çekmiyordu. Ailelerin yaşadığı hanelerin o zamanki bir-

[1] Hane halkı analizlerimizin çoğu 1907 nüfus sayımına dayanıyor. Bunun nedeni bu yılın büyük değişimler döneminde tipik bir yıl olduğunu düşünmemiz değil, seçtiğimiz zaman diliminin tam ortasına denk gelmesi; görece istikrarlı bir nüfus bilgisi sunması ve yerel düzeyde kayıt tutulmasından dolayı dönemin en güvenilir sayımı olmasıydı.

Tablo 3.1 Hane halkı türlerinin, türlere göre hane halkı sakinlerinin sayıları, oranları ve hane halkı başına düşen ortalama sakin sayısı, İstanbul 1907.

Hane halkı türü	Tür sayısı	%	Hane halkı sakinlerinin sayısı	%	Ortalama hane halkı büyüklüğü	Ortalama aile ferdi sayısı	Ortalama aile dışı fert sayısı
Yalnız yaşayanlar	152	12,9	168	3,4	1,0	1,0	-
Ailesizler	95	8,0	288	5,8	3,0	1,6	1,4
Çekirdek aile	470	40,0	1671	33,8	3,6	3,4	0,2
Geniş aile	188	16,1	984	20,0	5,2	4,7	0,5
Çoğul aile	141	12,0	1082	21,9	7,7	6,9	0,8
Tasnif dışı	130	11,1	739	15,0	5,7	3,1	2,6
Bütün hanehalkları	1176	100,1	4932	99,9	4,2	3,6	0,6

Kaynak: Kaynak: Zafer Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat*, 1908-1918, Ankara, 1982, s. 327.

leşik ortalamasının farkı çok azdı: 4,7 kişi. Tarımsal ev ekonomisi içinde aile işgücünün önemini de dikkate alarak, dönemin kırsal haneler ortalamasının 5,3 ve 6,5 kişi arasında değiştiğini düşünürsek, yüzyıl dönümünün hemen ertesinde İstanbul hanelerinin küçüklüğü şaşırtıcı olmaktan çıkar.[2]

O dönemde İstanbul'da Kazım Bey'in ailesininki gibi orta halli evlerde genellikle sadece aile üyeleri yaşıyor, yatılı hizmetçiler bulunmuyordu. 1907'de tüm hanelerin sadece %8'inde kayıtlı ikamet eden hizmetçi gibi bir lüks mevcuttu; bunlar da, kolayca tahmin edilebileceği gibi çoğunlukla toplumdaki üst tabaka kişilerin evleriydi. Kazım Bey'in çocukluk evi sadece evli çifti ve çocuklarını barındırıyor, bunun dışında herhangi bir akrabayı kapsamıyordu. Hatta büyükanne ve büyükbabaları bile onlarla değil, aynı semtte, kendi deyişiyle "bir çeyrek" uzaklıkta başka bir evde oturuyorlardı.

1907'de İstanbul'da tipik hane türü çekirdek ailelerdi (bkz. Tablo 3.1). Tüm hanelerin %40'ı bu tipti ve bu gruba giren ailelerin %34'ü yerleşik Müslüman nüfusa mensuptu. Bu tip haneler genelde pek büyük değildi. Aile üyeleri ortalama 3,6 kişiden oluşuyordu.

Kazım Bey'in çocukluğunda oturduğu hanenin büyüklüğü demografik açıdan bakıldığında mütevazı olmakla birlikte, bu evle yakın akrabaların evleri arasındaki ilişkiler karmaşıktı. Anneannesi on beş dakikalık uzaklıkta oturuyor ve her gün torunlarına bakmak için evlerine geliyordu. Bu sık ziyaretlerin nedeni damadının at alım satımı için sık sık Anadolu'ya seyahat etmesi olabilir. Anneanne böylece çocukların yetiştirilmesi açısından evin önemli bir parçası olmuştu. Kazım Bey bize "onun elinde büyüdüğünü" söyledi. Diğer taraftansa, o evde yaşamadığı için evin bir parçası değildi ve sayımda orada kaydolmamıştı.

Birinci Dünya Savaşı öncesi İstanbul'unda geçen *İbrahim Efendi Konağı* adlı romanda tanımlanana benzer seçkin evlerde benzer bir hane durumuna rastlarız. Yazar Samiha Ayverdi, İbrahim Efendi ve kardeşi Hilmi Bey'in evlerini kastederek "Daima bu iki ev arasında bir gidiş geliş, bir hareket ve haberleşme vaziyeti vardı" diyor.[3] İb-

[2] Alan Duben, "Turkish families and households in historical perspective", *Journal of Family History*, 10, 1985, s. 89. Osmanlının son dönemindeki kırsal hane büyüklüğüne ve yapısına ilişkin güvenilir kaynak mevcut değil. Burada sunulan veriler az sayıda durumdan yola çıkılarak ulaşılmış yaklaşık sayılar olarak alınmalıdır.

[3] *İbrahim Efendi Konağı*, İstanbul, 1982, s. 6.

Resim 3.1 Modern sayılabilecek giysiler içindeki koca ve karısı hem yaşça hem de fotoğraftaki duruşlarına bakılırsa statü bakımından birbirine yakınlar. 13-14 yaşlarında görünen oğulları ile 5-6 yaşlarındaki kızları arasında 8 yıllık doğum aralığı olduğu anlaşılıyor. Bildiğimiz kadarıyla başka çocukları yok. Yaşlı kadın erkeğin ya da kadının annesi (1919).

Resim 3.2 Cumhuriyet döneminin başlarında, 1920'lerde bir subay ailesi. Anne geleneksel çarşafa bürünmüş; ancak buluğa ermek üzere olan kızı modern giysiler içinde (Haydar Aksüğür'ün aile albümünden).

Resim 3.3 Cumhuriyet döneminin başlarında, 1920'lerde bir aile. Yalnızca iki çocukları var ve pozdaki simetri çarpıcı.

Resim 3.4 Ortalama bir İstanbul ailesi, 1922 (Râná Ersanlı'nın aile albümünden).

rahim Efendi duldur, yakında oturan baldızı Halet Hanım, İbrahim Efendi'nin kızlarını yetiştirme sorumluluğunu üstlenmiştir. Halet Hanım, kayınbiraderinin ev hayatında ayrıntılara varıncaya kadar her konuda etkili biri olarak çizilmiştir. Yine de konumunda belli bir belirsizlik vardır: "O ne tam evin içinde ne de tam dışında"dır.[4]

Cumhuriyet öncesinde İstanbul'da haneler arasındaki bu tür işlevsel ilişkilerin çok yaygın olduğunu, tüm toplumsal katmanlarda sıkça rastlanmasından anlıyoruz. Çekirdek aile hane yapısının istatistiksel bir norm haline geldiği günümüzde bile, İstanbul ve Türkiye'nin diğer büyük şehirlerinde güçlü kuşaklar arası, hanelerarası bağlar ve yaygın aile ilişkileri çerçevesinde yukarıda sözünü ettiğimiz ilişkiler mevcuttur.[5] Bu temel bağlar halen, özellikle sayısal olarak mütevazı aile sınırları içinde yüklenilemeyecek çocuk bakımı gibi hizmetleri sağlamaktadır. En azından bu yüzyılın başından itibaren İstanbul'da yaygın olan çekirdek aile modeli, Macfarlane'ın İngiltere için ileri sürdüğü gibi çocukların aileye maliyetini artırmamıştı.[6] Akrabalar aileyle yaşamasa bile gerektiğinde yardıma hazırdılar. Bu bakımdan, en azından bildiğimiz kadarıyla, İstanbul'da ve tüm Türkiye'de çocukların maliyeti kuşaklar arasında paylaşılmıştır. Birlikte olma durumunda, geleneksel Türk yaşlılık gelenekleri ve otorite kalıpları çerçevesinde, yaşlı kuşak çocukların yetişmesine yardım etmekle kalmıyor, ebeveynlerin üzerinde de söz sahibi oluyordu.[7] Birlikte yaşanmadığında bile, hanelere ilişkin bu örüntü hafiflemiş bir şekilde de olsa devam ediyordu.

1907'de İstanbul'daki Müslüman hanelerin %60'ı geniş aile yapısındaydı, yani eve katkıda bulunabilen, evli olmayan, dul veya eşi evde oturmayan başka bir akraba veya akrabalardan oluşuyordu (bkz. Tablo 3.1). Şehirdeki Müslüman nüfusun %20'sini barındıran bu tür haneler ortalama olarak çekirdek aile hanelerinden daha büyüktüler (5,2 kişiden oluşuyorlardı). Çekirdek aileyi genişleten çoğunlukla yaşlı kuşaktan bir ebeveyndi: Bu gibi durumların %82'sinde

[4] *A.g.y.*, s. 11.

[5] Serim Timur, *Türkiye'de Aile Yapısı*, Ankara, 1972; Duben, "The significance of family"; Emre Kongar, *İzmir'de Kentsel Aile*, Ankara, 1972.

[6] *Marriage and Love*, s. 69-70.

[7] Bu sonuca, birçok çağdaş İstanbul ailesi üzerindeki gözlemlerimizin yanı sıra, yaptığımız birçok geriye dönük mülakat sonucunda vardık. Bu durumun Türkiye'nin geçmişteki kırsal kesimini de tanımladığı söylenebilir. Bkz. örneğin, Berkes, *Bazı Ankara Köyleri*.

bu ebeveyn kadın veya erkeğin, çoğunlukla da erkeğin annesiydi. Çocukların yetiştirilmesinde önemli rol oynayan bu büyükanneler çoğunlukla dul ve oğullarının desteğine bağımlıydı. Sayım kayıtlarında annenin ismi, şaşmaz bir biçimde, oğlunun ardından yazılmaktaydı ve bu da otoritenin onda değil oğulda olduğunun açık bir işaretiydi. Erkek olmadığında, evinin reisi, eğer varsa büyük oğuldu. Bu otorite örüntüsü ve haneler arasındaki geçirgen sınırlar göz önünde bulundurulduğunda, çekirdek aile ve geniş aile haneleri arasında ayrım yapmak herhalde anlamlı olmayacaktır. Bu tür bir ayrım 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlılar için fazla anlam taşımamaktadır. Geniş aileler çekirdek ailelerden daha fazla sayıda aile dışı kimseleri kapsamaktaydı (bkz. Tablo 3.1). Şehirdeki Müslüman hanelerinin ancak %12'si, iki veya daha fazla çiftten oluşuyordu. Fakat bu şartlar altında hane büyüklüğü ortalaması yüksek olduğundan (7,7 kişi), bu sayı nüfusun %22'sine denk düşüyordu. Bu tür hanelerin dörtte üçü iki nesli bir arada barındırmaktaydı. Kadının babasının evinde yaşama ve erkeğin babasının evinde yaşama esası eşit olarak dağılmıştı. Bu tür hanelerde ortalama en az bir akraba olmayan aile üyesi yaşamaktaydı ve bu da çoğunlukla hizmetçiydi. Osmanlının başkentindeki birlikte oturma örüntüleri, hanelerin yaklaşık %20 ila %30 arasında çok aileli olduğu kırsal kesimden daha sadeydi.[8] İncelediğimiz dönemin ortalarında İstanbullu ailelerin çoğunluğu ev içi hizmetleri için gerektiğinde hane dışından yardım istemek durumundaydılar, çünkü evlerde akrabalarla ya da hizmetçiyle birlikte yaşanmıyordu.

Dumont ve Georgeon, bir aile reisi olan Sait Bey'in hatıratına dayanarak, yüzyılın başından hemen sonra yüksek mevkide bir bürokratın hanesini aşağıdaki şekilde tanımlıyorlar.[9] Hane 1902 ila 1908 arasında altı aile üyesiden ve ortalama üç dört hizmetçiden oluşmaktaydı. Aile üyeleri Sait Bey'in karısı ve dört çocuğuydu. Sait Bey'in o dönemde hayatta olan ve dul olduğunu tahmin ettiğimiz annesi onlardan ayrı yaşıyordu, ancak aylık kirasını oğlu ödüyordu. Annenin aile hayatı demografik olarak basit, fakat toplumsal ve ekonomik bakımdan karmaşıktı. Dumont ve Georgeon, Osmanlı dönemi için şaşırtıcı olan bu düzenlemeleri iyi derecede Fransızca bilen, romanlar

[8] Duben, "Turkish families", s. 91.

[9] Paul Dumont ve François Georgeon, "Un bourgeois d'Istanbul au début du XXe siècle", *Turcica*, sayı: 17, 1985, s. 127-182; François Georgeon, "XX. Yüzyıl Başlarında Bir Osmanlı Ailesinin Bütçesi Üzerine Notlar", *Tarih ve Toplum*, sayı: 23, 1985, s. 43-46.

ve tiyatro aracılığıyla alafranga kültüre aşina olan Sait Bey'in *modele familial occidental*'i (Batılı aile modeli) benimsemiş olmasıyla açıklıyorlar. Sait Bey'in hanesi, 1908'de kızı Semiramis'in evlenmesi ve damadının da onlarla birlikte yaşamaya başlamasıyla daha "Türk" bir görünüm kazandı; içgüvey olarak haneye girmek fazla yaygın olmamakla birlikte, o dönemde çok arzulanır bir yaşam biçimiydi. 1907'de şehirdeki Müslüman hanelerinden sadece %3,4'ü bu tipteydi. Ancak, geçmişteki tipik Osmanlı aile modeli olarak düşünülen, erkeğin babasının evinde yaşama durumu da ancak %3,6 civarındaydı.

20. yüzyılın başında İstanbul'daki Müslüman hanelerin yapısal olarak dağılımında dikkati çeken çarpıcı özelliklerden biri, çoğu erkeğin ve çok sayıda kadının (Sait Bey'in annesi gibi) yalnız yaşamalarına dayalı "aile olmayan hane" dediğimiz tipin yaygınlığıydı: "Şehirler [öyle görünüyor ki İslam şehirleri bile] yalnızlığa teşvik ediyor."[10] 1907'de tüm hanelerin %21'i bu iki tipin birleşiminden oluşuyordu. Tüm hanelerin %13'ü yalnız yaşayan kişilerin haneleri olarak biliniyordu ve bunların yarısına yakını otuz yaşın altındaki bekâr erkeklere aitti. Bu rakamın yerleşik olarak kaydedilmiş nüfusa ait olduğunu da hatırlatmalıyız. Ayrıca, şehirde bekâr odaları denen yerlerde yaşayan birçok kimse vardı; ancak bunlar şehirde yıllarca yaşasalar bile geçici ikamet eder sayıldıklarından, araştırmamızın kapsamı dışında kalıyorlar. Diğer bir deyişle, elimideki rakamlar o dönemde yalnız yaşayanları gerçekte olduğundan daha az gösteriyor. Bu istatistiklere ilişkin ihtiyatlı olmamız gereken diğer bir noktayı da hemen belirtelim: Haneleri yüzde oranında tipler halinde sınıflandırmak, üzerinde çalıştığımız insanların yaşam deneyimlerini yansıtmaktan oldukça uzaktır. Hanelerin %13'ünde tek bir birey yalnız yaşamakla birlikte, o dönemde tüm Müslüman nüfusun sadece %3,4'ü yalnız yaşıyordu (bkz. Tablo 3.1). Aile içermeyen hanelerde yaşayanların oranı ise %6'dan biraz daha düşüktü. Eğer öncelikle insanların deneyimleriyle ilgileniyorsak, bu ikinci rakamlar daha önemli. Ampirik açıdan hane tiplerine baktığımızda ise, önceki rakamlara odaklanmamız gerekiyor. 1885 sayımında yalnız oturan kişilerin haneleri ve aile içermeyen hanelerin şişirilmiş rakamları birkaç yıl önceki Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra İstanbul'a akmış çok sayıda yersiz yurtsuz insanın yansıması olarak değerlendirilebilir. O dönemde ve özellikle

[10] David Herlihy ve Christiane Klapisch-Zuber, *Tuscans and Their Families: A Study of the Florentine Catasto of 1427*, New Haven, Connecticut, 1985, s. 311.

Osmanlı-Rus Savaşı ile 1885 sayımı arasında İstanbul nüfusu büyük bir değişim geçirdi. 1907 sayımından itibaren göçmen akını durulmuş, hanelerinde yalnız veya aile içermeyen hanelerde yaşayanlar ya evlenmiş ya da mevcut aile haneleri içinde erimişti. Yalnız yaşayanların büyük bir çoğunluğu ya yalnız göç etmiş genç erkekler ya da bir aileyi geçindirecek duruma geldikten sonra evlerini kuracak olan aile reisleriydi. 1877-78 savaşı sonrasında İstanbul'a göç yavaşladıysa da tamamen durmadı; 1907'de gözlediğimiz yalnız veya ailesiz yaşayanlar, bu yersiz yurtsuzluk ve yeniden yerleşme dramının muhtemeşen devam ettiğini gösteriyor. 1907'de İstanbul'daki Müslüman hanelerden yaklaşık üçte ikisinin aile reisi İstanbul dışında doğmuştu; bu yine de küçük bir rakam, zira şehirde sürekli yerleşik olmayan nüfusu buna eklersek sayı daha da yükselir.

İki sayım arasındaki fark ve 1907'de özellikle yalnız yaşanan veya aile içermeyen hanelerin oranının daha düşük olması, yalnız yaşayan kadınların azalması, 70'lerin sonu ve 80'lerdeki yoğun göç şoku ardından şehirde Müslüman nüfusun yerleşik hayatının giderek normale dönmesi olarak yorumlanabilir. 1907'de İstanbul dışında doğanların ev yaşamlarına ilişkin göstergelerin İstanbul doğumlulara 1885'e oranla daha fazla benzemesi buna bir işaretti. Böyle yorumlamak mümkün olmakla birlikte, bu ille de yaşam biçimlerinin İstanbullulaştığı anlamına gelmiyordu. Bu durumun ardında yatan sebep, savaş ve göçle kesintiye uğramış eski ev yaşantısı örüntüsüne dönüş de olabilirdi; eski İstanbul ailelerininkine benzeyen bu örüntüyü tekrar tesis etmek belki de bir kuşak sürmüştü. Örneğin 1885'te yalnız veya aile içermeyen hanelerde yaşayan İstanbul doğumlu hane reisleri sadece %16 olmakla birlikte, bu oran tüm aile reisleri için iki katıydı (%30). 1907'den itibaren İstanbul doğumlularla İstanbul dışında doğanlar arasındaki fark büyük ölçüde azaldı. Yalnız veya ailesiz yaşayan İstanbul doğumluların sayısı yirmi iki yıl öncesiyle aynıydı. Diğer taraftan 1907 dolaylarında, İstanbul dışında doğanların sadece %20'si yalnız ya da ailesinden ayrı yaşıyordu. 1885'te İstanbul doğumlu olanların hane büyüklüğü ortalaması 4,8 kişi, Balkanlar'da doğanlarınki ise 3,5 kişiydi. 1907'de İstanbul doğumlu aile reislerinin hane ortalaması 4,5 kişi, Balkanlar'dan göç edenlerinki ise 4,4 kişiydi.

1907'de tüm hanelerin %14'ünün hane reisi kadındı (bkz. Tablo 3.2). Dikkat çekici olan, kadın hane reislerinin %32'sinin yalnız olarak ve %14'ünün de aile içermeyen hanelerde, evlerini başka bir veya birkaç kadınla paylaşarak yaşamalarıydı. Yalnız yaşayan kadınların yarısından çoğu kırk beş yaşın altında ve büyük bir olasılıkla

Tablo 3.2 Hane halkı reislerinin cinsiyetine göre hane halkı tipleri, İstanbul, 1885 ve 1907.

	1885					1907				
Hane halkı tipleri	Erkek reis sayısı	%	Kadın reis sayısı	%	Kadın reis (sıra %)	Erkek reis sayısı	%	Kadın reis sayısı	%	Kadın reis sıra %
Yalnız yaşayanlar	96	13,7	63	36,4	40,0	97	9,6	53	31,9	35,0
Ailesiz	74	10,6	43	24,8	37,0	71	7,1	24	14,4	25,0
Çekirdek aile (toplam)	250	35,7	32	18,6	11,0	420	41,7	50	30,1	11,0
Çocuksuz çiftler	77	11,0	2	1,2	3,0	93	9,2	1	0,6	1,0
Çocuklu çiftler	138	19,7	2	1,2	1,4	253	25,1	3,0	1,8	1,0
Çocuklu dul erkekler	35	5,0	0	0	0	74	7,4	0	0	0
Çocuklu dul kadınlar	0	0	28	16,2	100,0	0	0	46	27,7	100,0
Geniş aile	122	17,4	20	11,6	14,0	171	17,1	77	10,2	9,0
Çoğul aile	94	13,4	5	2,9	5,0	133	13,2	8	4,8	6,0
Tasnif dışı	62	8,9	10	5,8	14,0	115	11,4	14	8,4	11,0
Toplam	698		173		19,8	1007		166		14,1

Kaynak: İstanbul nüfus kütükleri, 1885 ve 1907.

Tablo 3.3 Hane halkı reisinin mesleğine göre hane halkı büyüklüğü, İstanbul 1907

Meslek	Hane halkı sayısı	Sakin sayısı	Ortalama sakin sayısı	Ortalama aile ferdi sayısı	Ortalama aile dışı fert sayısı
Seçkin	54	306	5,7	4,6	1,1
Kamu görevlileri/ Askerler	127	603	4,8	3,9	0,9
Esnaf/ Zanaatkâr	155	528	4,6	4,1	0,5
Emekçiler/ Ücretliler	32	131	4,1	3,3	0,8

Kaynak: İstanbul nüfus kütükleri, 1907.

halen doğurganlık dönemleri içindeydiler. Bu rakamlar hane reislerinin %20'sinin kadın olduğu ve bunların da %36'sının yalnız yaşadığı 1885 yılında daha yüksekti. Bu şaşırtıcı yükseklikte rakamlar biraz yanıltıcı olabilir; çünkü bunlar içinde yaşayan kadınlara değil, hanelere ait yüzdelik oranlar. Yetişkin kadın nüfusun yaşam deneyimine baktığımızda değişik bir tabloyla karşılaşıyoruz. On beş yaş ve üzerinde yalnız yaşayan kadın oranı 1885'te %5, 1907'de ise %3'tü. Bu oranlar düşük gözükmekle birlikte, kadınların davranışlarını yönlendiren normların epey kısıtlı olduğu ve aile dışında yaşamaya pek iyi gözle bakılmayan Müslüman nüfus için bunlar yine de yüksek rakamlar sayılır.

Büyük ve sade olmayan hane yapısının daha çok seçkin meslek grubundan ailelere özgü olması şaşırtıcı değildir. Yüzyıl başında Müslüman nüfusun seçkin tabakasına ait bir hane ortalama 5,7 kişiden oluşuyordu (bkz. Tablo 3.3). Bu hanelerin aile reislerinin çoğu yüksek düzeyde memur ve askerdi (bu iki meslek grubu o zamanlar kesin çizgilerle ayrılmamaktaydı). Bu grup aile reislerinin yaş ortalaması olan 49 genel ortalamadan altı yaş büyüktü. Bu sosyal kesitin hane büyüklüğündeki farkı en azından kısmen, aile döngüsünde daha geç bir aşamanın demografik durumuna atfedebiliriz. Orta düzeyde memur ve askerlerin ortalaması, bugün beyaz yakalılar olarak anabileceğimiz diğerlerindeki gibi biraz daha düşüktü (ortalama 4,8 kişi). Esnaf ve zanaatkârların hane ortalaması 4,6 kişiyken, ücretli kesim için ortalama 4,1'di.

Aile dışı hane üyelerinin %60'ı seçkin ailelerde hizmetçiydi. Bu

Tablo 3.4 Hane halkı reisinin mesleğine göre hane halkı tipleri, İstanbul 1907

	Meslek grupları							
	Elit		Kamu Görevlileri/ askerler		Esnaf/ zanaatkâr		Emekçiler/ üreticiler	
Hane halkı Tipi	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Yalnız yaşayanlar	4	7,4	12	9,4	8	7,0	4	12,5
Ailesiz	-	-	4	3,2	7	6,1	5	15,6
Çekirdek aile	26	48,1	47	37,0	61	53,0	8	25,0
Geniş aile	8	14,8	30	23,6	18	15,7	11	34,4
Çoğul aile	10	20,8	18	14,2	15	13,0	2	6,3
Tasnif dışı	6	11,1	16	12,6	6	5,2	2	6,3
Toplam	54	16,2	127	38,1	115	34,5	32	9,6

Kaynak: İstanbul nüfus kütükleri, 1907.

oran memurlarda %28, esnaf ve zanaatkârlarda %15, işçilerde %5'ti. İstanbul'da yerleşik Müslüman işçi hanelerinin %28'inde bir veya birden fazla, evli çiftle ilişkisi olmayan kimse yaşamaktaydı. Bu oran esnaf ve zanaatkâr ailelerinde %13'tü (Bkz. Tablo 3.4). Seçkin ailelerin %21'i çok aileli hane yapısındayken, bu yapıda olan işçi hanelerinin oranı sadece %6'ydı. Bu oranın %14 ve 13 olduğu, aynı çatı altında iki veya ikiden çok evli çiftin yaşadığı memurlar ve esnaf-zanaatkâr kesimleri bile hane düzeninin karmaşıklığı konusunda seçkinlerle yarışamazdı. Bu karmaşık haneler daha çok zengin ve yaşlı kimselere aitti; çünkü Müslümanlar için en arzulanır işlerin sivil ve askerî memuriyet olduğu toplumda yaş, mesleki konum ve refah atbaşı gidiyordu.[11] Karmaşık yapıda hanelere sahip olmak İstanbul doğumlulara ait bir avantajdı; bunun nedeni şüphesiz birkaç neslin aynı yerde yaşama olasılığının bu insanlar için daha yüksek olmasıydı. İstanbul doğumlu aile reislerinin hanelerinin %17'si çoğul aile yapısındaydı; İstanbul dışında doğanlar içinse bu oran sadece %10'du. Seçkin aileler de esnaf-zanaatkâr aileleri de daha ziyade çekirdek hane yapısına sahiptiler (%48 ve 53); geniş aile hane yapısı oranı bu iki toplumsal kesit için de düşük bir orandaydı. Memur kesimde daha eşit bir dağılım söz konusuydu; bu kesimde %37 oranında çekirdek aile yapısına

[11] Findley, *Bureaucratic Reform.*

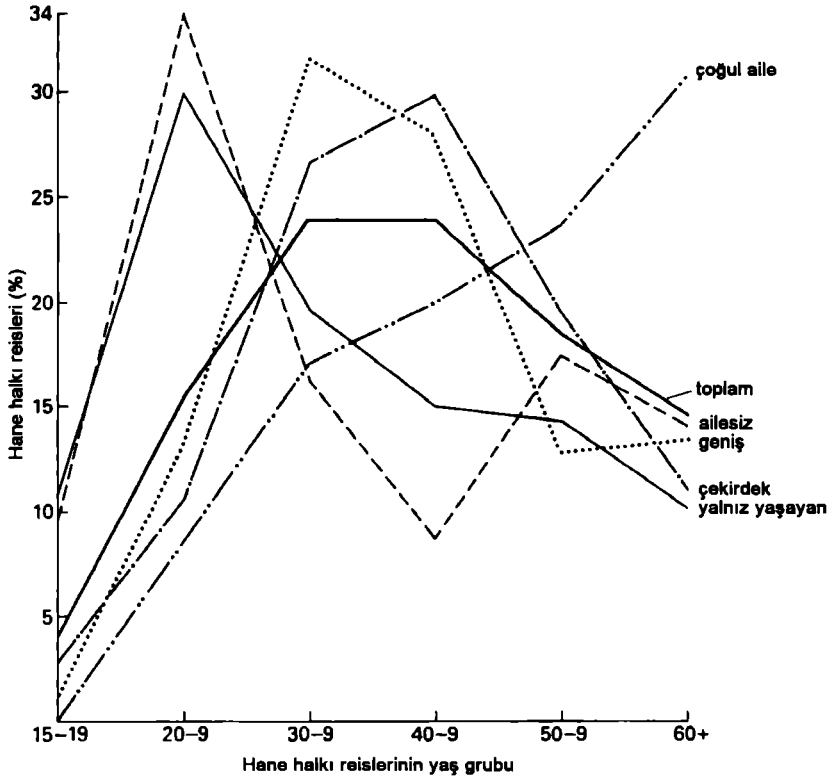
rastlanırken, hanelerin %24'ünde fazladan bir veya birden çok akraba yaşamaktaydı. Fazladan bir akrabanın bulunmadığı aile sayısı, işçi kesiminde daha da azdı. Bu kesimde çekirdek aile yapısı oranı %25, geniş aile yapısı oranı ise %34'tü. Başka bir deyişle, aileleriyle yaşayan işçilerin hanelerinde akrabalarının da yaşaması, hanede akraba bulunmamasından daha sık rastlanan bir durumdu.

HANE TİPLERİ VE AİLE YAŞAMI DÖNGÜSÜ

Her yerde olduğu gibi Osmanlının son dönemindeki İstanbul'da da hane büyüklüğü ve oluşumu sabit unsurlarla ilişkili meseleler değildi. İnsanlar yaşamlarının değişik aşamalarında değişik hane türlerinde yaşıyorlardı. Yaşamın değişik aşamalarında bir tür haneden diğerine geçiş süreci, toplumsal, ekonomik ve kültürel etkenlerin karmaşık çeşitliliğine bağlı olarak her toplum için değişen belli bir örüntü doğrultusunda oluyordu. Değişik tipte ev birimlerinin reislerinin yaşlarını incelemek suretiyle, İstanbul'daki örüntü konusunda bir şeyler öğrenebiliriz. 1907 sayımını norm olarak aldığımızda yaşla bağlantılı açık bir aile reisliği örüntüsü ortaya çıkar. Yalnız yaşanan ve aile yaşamayan haneler için tipik hane reisi yaşı 20 ila 29 arası, çekirdek ve geniş yapıda haneler için 30 ila 49 arası, çok aileli hane yapısındaysa 60 yaşın üzeriydi (bkz. Şekil 3.1). Diğer bir deyişle, yalnız veya ailesiz yaşama, o günlerde daha çok genç yetişkinlere özgü bir deneyimdi. Çekirdek ve geniş aile reisliği orta yaş grubunun yaşam biçimini yansıtırken, daha ileri yaşta olanlar muhtemelen çok aileli hanelerin reisi durumundaydılar. Eş ve çocuk gibi diğer hane üyelerinin yaş ortalamaları da doğal olarak hane reisinin yaşına bağlı olarak değişiyordu.

Birçok kimsenin ev yaşamı deneyimi yetişme dönemi boyunca ve yaşlandıkça değişmekteydi. 1907'de 20-29 yaş arasındaki hane reislerinin %25'i yalnız yaşarken, bu oran 30-39 yaş arası için %11, 60 yaş ve üstü için %9'du (bkz. Tablo 3.5). 20-29 yaş grubunda yer alan hane reislerinin %28'i çekirdek hane yapısına sahipken, bu oran 30-39 yaş grubu için %45'ti. Aynı oran 60 yaş ve üstü için %'30'a düşüyordu. Bu yaş grubunun çok aileli hane yapısına sahip olma oranı %25, buna en yakın yaş grubu olan 50-59 yaş grubu içinse bu oran %'16'ydı.

Bu rakamlar, çoğu erkek olan hane reislerinin deneyimlerini yansıtıyor. Bu örneklerin zaman içinde nasıl bir seyir gösterdiği, ka-

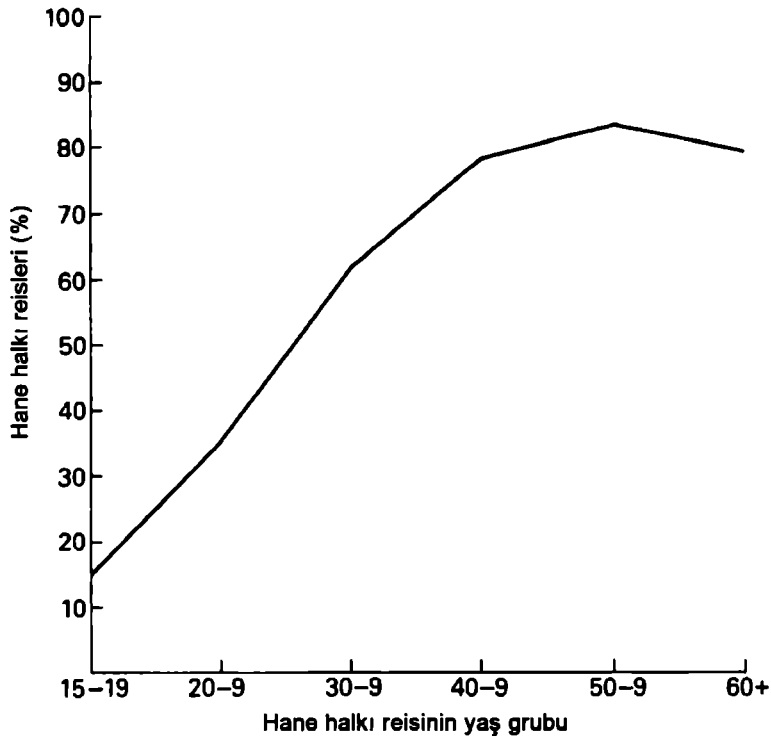
Şekil 3.1 Hane halkı tiplerine göre hane halkı reisliği, İstanbul 1907

dın ve erkeklerin, aile reisi olmadıkları zamanı da kapsayan yaşam basamaklarının ayrı ayrı analizleriyle daha açık bir şekilde ortaya çıkacaktır. Bu yolla, yaşamlarının değişik noktalarında farklı hane yapısı deneyimi yaşamış insanların yüzdelik oranlarını da öğrenebilirdik. Ne yazık ki, nüfusa ilişkin bu tür verilerden yoksunuz; ancak iki sayıma da ait aile reisliğine ilişkin rakamların incelenmesi bize sadece aile reislerinin değil tüm kadın ve erkeklerin yaşamlarında yaşa bağlı gerçekleşen değişimler hakkında ipucu vermektedir. 1885'teki ve 1907'deki örüntüler oldukça benzer yapıdaydı. Erkeklere ilişkin grafik eğrisi 20. yüzyıl öncesinin Batı Avrupasınınkine çok benziyordu: Görece genç yaşta çok sayıda insan aile reisi durumundaydı. Erkeklerin %60'a yakını otuzlu yaşlarında aile reisi oluyordu. Bu yaştan itibaren erkeklerin %80'i kendi hanelerinin başında bulunuyordu (bkz. Şekil 3.2). Tahmin edileceği gibi, hane reisi olma oranı kadınlar

Tablo 3.5 Yaş gruplarına göre hane halklarının aile yapıları, İstanbul 1907

	Yalnız yaşayanlar		Ailesiz		Çekirdek aile		Geniş aile		Çoğul Aile		Tasnif dışı		Toplam	
Hane halkı reislerinin yaş grupları	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%
15-19	16	34,8	9	19,6	13	28,3	2	4,4	0	0	6	13,0	46	100,0
20-9	44	24,9	31	17,5	49	27,7	25	14,1	12	6,8	16	9,0	177	100,0
30-9	29	10,5	15	5,4	123	44,6	59	21,4	24	8,7	26	9,4	276	100,0
40-9	22	8,0	8	2,9	138	50,4	52	19,0	28	10,2	26	9,5	274	100,0
50-9	21	9,9	16	7,5	90	42,5	24	11,3	33	15,6	28	13,2	212	100,0
60+	15	8,9	13	7,7	51	30,2	25	14,8	43	25,4	21	12,4	168	100,0

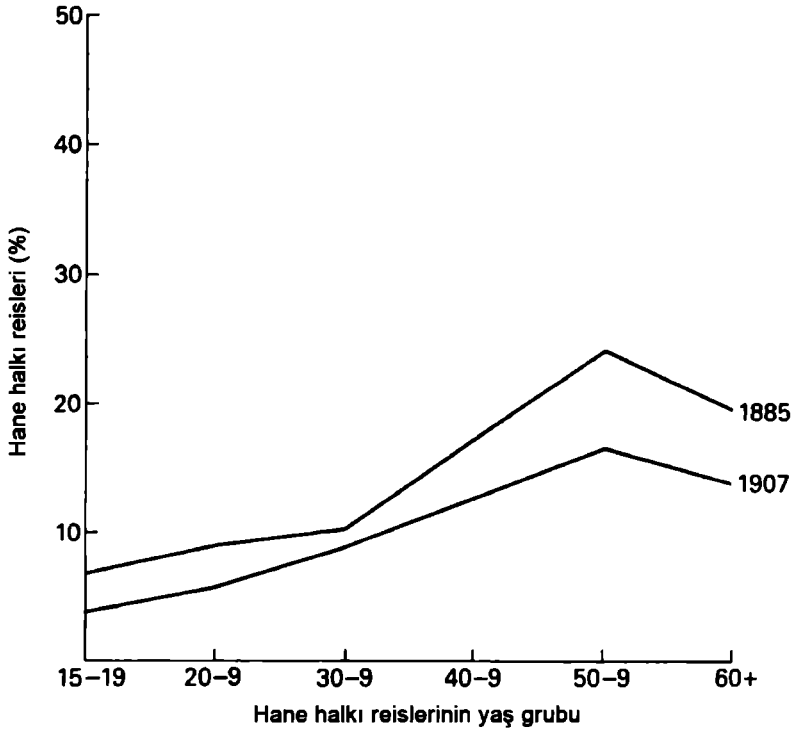
Tablo 3.5 Yaş gruplarına göre hane halklarının aile yapıları, İstanbul 1907.

Şekil 3.2 Erkek hane halkı reisi oranları, 1907 (15 yaş ve yukarı yaştaki erkek hane halkı reislerinin, 15 ve yukarı yaştaki bütün erkeklere oranı)

için çok daha düşüktü (bkz. Şekil 3.3). 1907'de kadınların en fazla %16'sı yaşamlarının herhangi bir aşamasında kendi hanelerinin reisi durumundaydılar, bu daha çok 50-59 yaş arasında oldukları yıllara rastlıyordu, yani büyük bir ihtimalle dul kalmaları durumunda hane reisi konumuna geliyorlardı.

Tek başına veya ailesinden ayrı yaşayanların haneleri bile oldukça değişken yapıdaydı. Kayıtlar üzerine yaptığımız analizlerde, sayım esnasında yalnız oturulan veya aile içermeyen hane olarak kaydedilen birimlerin pek çoğuna daha sonra başka kimselerin (akraba veya diğer) kaydedildiğini gördük. Bu durum çoğunlukla yalnız yaşayan bekârların evlenmeleriyle veya başka bazı akrabalarla birlikte yaşamaya başlamalarıyla ortaya çıkıyor ve hane bileşimini değiştiriyordu. 1885 ve 1907 sayımlarını izleyen kayıtlar hane bileşiminin göstergesi olarak alınamaz; çünkü o dönemde –genellikle baba soyundan– her-

Şekil 3.3 Kadın hane halkı reisi oranları, İstanbul, 1885 ve 1907 (15 ve yukarı yaştaki kadın hane halkı reislerinin, 15 ve yukarı yaştaki bütün kadınlara oranı)

kes, nerede yaşadığına bakılmaksızın aynı haneye kaydediliyordu. Sayım kayıtları o dönemden itibaren düzenli nüfus kaydı olarak kullanılmıştır. Aile reisliğine ilişkin verilerimize bakarak, yalnız veya ailesiz hanelerde oturmanın evlenene ve diğer aile üyelerinin geçimini sağlayacak veya onları yanına aldıracak duruma gelene kadar süren, geçici bir dönem olduğu sonucuna varıyoruz. Yalnız veya aile içermeyen hanelerin reisleri önemli oranda genç ve aynı zamanda bekâr kişilerdi. 1907'de yalnız yaşayanların %43'ü ve aile içermeyen hanelerin reislerinin %45'i de 30 yaşın altındaydı. Bu tarz yaşamın birçokları için sürekli bir yaşam tarzı olmadığını hatırlatalım.

Hizmetçi çalıştırılan hanelerin yapıları, bunların gelip gitmeleriyle de değişmekteydi. Bu tür yardımcılar çoğunlukla genç kızlardı. Örneklemimizde hizmetçi olarak gözükenlerin 1885'te %85'i, 1907'de ise %80'i kadındı (bkz. Tablo 3.6). İlk sayımda her iki cinsten tüm

Tablo 3.6 1885 ve 1907 yıllarında İstanbul'da yaş gruplarına göre hane halkı sakini hizmetliler

Yaş Grupları	1885		1907	
	Adet	%	Adet	%
< 15	59	23,9	24	24,0
15-19	51	20,6	19	19,0
20-9	62	25,1	17	17,0
30-9	36	14,6	18	18,0
40-9	25	10,1	7	7,0
50-9	11	4,5	8	8,0
60+	5	2,0	7	7,0
Toplam Kadın	212	85,3	80	80,0
Toplam Erkek	35	14,2	20	20,0
Toplam	247	100,0	100	100,0

Kaynak: İstanbul nüfus kütükleri, 1885 ve 1907.

hizmetçilerin %70'i ve ikincisinde %60'ı otuz yaşın altındaydı. Osmanlının son döneminde İstanbul'da hizmet sektörünün çok açık bir yaşam döngüsü modeli vardı; buna göre genç kızlar çok erken yaşta işe giriyorlar ve evlenirken işten ayrılıyorlardı. Ayrılan hizmetçilerin yerini zamanı gelince aynı şekilde ayrılacak olan daha genç kızlar alıyordu.[12] Birinci Dünya Savaşı öncesinde hayatı bu tür hizmetçilerle dolu konforlu bir İstanbul evinde geçen Nezahat Hanım bu durumu "Devamlı bir gidiş geliş vardı; evde yetiştirilir, çeyizlenir ve sonra çıkar giderlerdi" diye anlatıyor. 1885'te tüm hizmetçilerin sadece %7'si 50 yaşın üzerindeydi. Bu rakam 1907'de daha yüksek olmakla birlikte, yine de ancak %15 civarındaydı.

Osmanlının son döneminde İstanbul'da hane büyüklüğünün ve oluşumunun ev içi yaşam aşamaları döngüsünün hareketliliğine ilaveten, sayım verilerinden çıkartılabilecek olanın ötesinde bir değişkenlik arz ettiğine dair birçok gösterge mevcuttur. Nüfus sayımlarında sadece sürekli hane üyeleri kaydedildiğinden, geniş aile üyeleri arasında oldukça yaygın gözüken "çok uzun süreli ziyaretler" hak-

[12] Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, İstanbul, 1309/1891.

kında bilgi alamıyoruz. 1907 sayımı döneminde 8 yaşlarında bulunan Naci Bey'in hanesine göz atarak sayım verilerinin dolduramadığı boşlukları doldurmayı deneyelim.

Naci Bey'in babası Osmanlı ordusunda subaymış. Bir konakta yaşayan aile, o dönemde İstanbul'daki ve İmparatorluğun diğer yerlerindeki seçkin ailelerin tipik bir örneği gibi gözüküyor. Naci Bey, büyük, çok aileli hane yapısındaki hane üyelerini aşağıdaki sırayla saydı ve "Biz büyük bir aileydik" diye ekledi: Baba, anne, teyze ve teyze oğlu, iki ağabey, hala ve hala kızları, anneanne ve altı hizmetçi. Sonraki mülakatlarımızda ise, ailenin parçası olarak değerlendirdiği, biri boşanmış diğeri dul olan bir hala ve bir teyzenin de hanelerinde uzun süre misafir oldukları ortaya çıktı. Teyzesi iki yıl evlerinde misafir olmuş. Halası ise altı ay kalmış. Naci Bey'in ifadesiyle "kendi ailelerine" dönmüşler. Kendisi onları iki ayrı ailenin parçası olarak değerlendiriyordu; aile terimi burada daha çok haneye karşılık geliyor. Aile ve hane terimleri arasında kolayca ortaya çıkan bulanıklık işe yarıyor; böylelikle Naci Bey aynı terimi aynı yerde yerleşik ev birimi veya yerleşime bağlı olmayan aile anlamında kullanabiliyor. Hala ve teyzesinin ikametlerinin aynı hanede nasıl örtüştüğü pek açık değil, çünkü bazı olayları özetleyerek geçiyor. Muhtemelen ikisi de sayımda kaydedilmedikleri ve dolayısıyla bizim hane tipi hesaplarımıza girmedikleri halde, belli ki her ikisi de uzun bir süre hanenin temel birer parçası olmuşlar.

Naci Bey'in çocukluk hanesinde yaşayanların sayısı bu tür misafirlerle artarken, hanenin yapısı geniş haneden çok aileli haneye kadar değişiyor ve misafirlerin ayrılmasıyla yeniden eski haline dönüyordu. Uzun süre Naci Beylerin hanesinde kalan ve gündelik faaliyetlere düzenli olarak katılan teyze ve hala ile onların çocuklarını, onun ifade ettiği şekilde hanenin bir parçası sayabilir miyiz? Osmanlının son döneminde gözlemlenen toplum yapısında yakın akrabaların hanelerini birbirinden ayıran kesin sosyal sınırlar bulunmadığından, bu tür uzun dönemli misafirler ve kesintili olarak aynı hanede yaşayanlar kolaylıkla mevcut yapı içinde eritilebiliyordu. Çeşitli fiziksel ve toplumsal koşullar çok uzun süre bir arada yaşamaya imkân tanımasa da, aynı şey bugünkü İstanbul için de geçerli. Evin fiziksel yapısı ve büyüklüğü aile üyeleri arasındaki değişkenliği sağlayan bir araç durumundaydı.

İSTANBUL'DA GEÇERLİ OLAN HANE KURMA SİSTEMİ

1907 ve 1945 yılları sayımları arasında İstanbul'daki toplam doğurganlık oranının düşmesi, evlilik içi doğurganlığın düşüşüyle ve evlenme oranndaki değişimle ilişkiliydi (bu konuya ilişkin tartışma için bkz. Altıncı Bölüm). Bu konu büyük önem taşıyor; çünkü İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra evlilik kurumunda yaşanan değişimler Türkiye'deki genel doğurganlık düşüşünde sadece küçük bir rol oynadı. İstanbul'da o dönemde geçerli olan evlilik örüntülerini anlamak için evliliğin zamanlamasına ve çiftlere doğal olarak tamamen ailevi ve özel kararlar gibi görünen şeylerin altında yatan toplumsal, ekonomik ve kültürel koşullara dikkatle bakmamız gerekiyor. İstanbul'da, Anadolu'daki yapıyla pek az ilişkisi olan, buna karşın belli bakımlardan Türkiye'nin Akdeniz'in batısındaki komşularına benzeyen kendine has bir evlilik ve hane kurma örüntüsünün var olduğu görülüyor.

Bu örüntünün birçok Türk ve Avrupalı gözlemcinin yorumladığından çok farklı olduğunu artık biliyoruz. 19. yüzyıl sonlarının en popüler yazarlarından Ahmed Midhat Efendi, İstanbul'daki Müslüman evlilik örüntülerini roman ve denemelerinde, genellikle insanların algıladıkları şekliyle tasvir etmekteydi. Buna göre, özellikle kızlar, Avrupa'da geçmişteki ünlü çocuk gelinlere benzer biçimde, ergenliğe eriştikten hemen sonra, "on üç, on dört veya en geç on beş" gibi çok küçük bir yaşta evleniyordu.[13] Ünlü romanı *Felâtun Bey ve Râkım Efendi*'nin (1875) kahramanı Mustafa Meraki Efendi "on altı yaşında iken pederi tarafından evlendirildiği zaman on iki yaşında bir kız ile tezviç edilmişti..."[14] Yine de durum genelde, erkekler "daha geç evlenir" şeklinde resmediliyordu; örneğin aynı romanda Râkım Efendi 27 yaşında evleniyor. Fakat birçok kimse geçmişte İstanbul'da erkeklerin çok erken yaşta evlendiklerine inanırdı, bu inanış hâlâ yaygındır. Bu inanç, hanelerin geçmişte evlilikle kurulduğuna ilişkin algıdan kaynaklanıyor olabilir. Bu önemli konuyu ileride ayrıntılı bir biçimde tartışacağız.

İstanbul'daki Osmanlı aileleri hakkında 1844'te bir kitap yazan Charles White, evlilik yaşı hakkında, o dönemde Avrupa'da ve daha da ilginci bugün bile Türklerin birçoğu arasında yaygın olan şu görüşü dile getiriyor:

[13] "Bahtiyarlık", *Letaif-i Rivayat* içinde, İstanbul, 1302/1885, s. 123-124.
[14] *Felâtun Bey ile Râkım Efendi*, İstanbul, t.y. [1875].

> Osmanlıların çoğu için çocuklarının erken evlenmesi çok önemliydi; o kadar ki bazen çocukların gelecekteki eşleri daha doğumda tartışılıp kararlaştırılıyordu. Anneler, oğulları on beş yaşına varır varmaz onu uygun bir şekilde evlendirene kadar ne uyku uyur ne de ağızlarına bir lokma koyabilirlerdi; aynı heyecan evlenme yaşında kızı olanlar için de geçerliydi.[15]

O dönemlerde İstanbul'daki evlenme yaşı hakkında elimizde güvenilir istatistikler yok; o yüzden White'ın gözlemleri hakkında kesin yorum yapamıyoruz. Bununla birlikte, yüzyılın başından hemen sonra erkekler için ortalama evlenme yaşının otuz, kadınlar için ise yirminin biraz üstünde olduğunu biliyoruz. Bu tarihten sadece elli yıl kadar önce evlilik yaşının çok daha düşük olması ise pek muhtemel değil.

Yüzyılın başında Osmanlı aile hayatı üzerine birçok kitap yazan keskin gözlemci Lucy Garnett aynı miti tekrarlar görünse de, değişime ilişkin kanıtlar onu sonradan tereddüte sürüklüyor. O da White'ın görüşünü neredeyse bire bir tekrarlayarak "Erken evlilikler... Osmanlılar arasında kuraldı" diyor.[16] Daha ilginç olanı, bu üstünkörü evlilik yaşı tanımından, dönemin hane kurma sistemine ilişkin unsurların analizine geçmesidir: "Ataerkil gelenekler... gençlerin eş sahibi olmak için önce bir ev sahibi olmayı beklemesini gereksiz kılıyordu."[17] Bilinen miti tekrarlayan Garnett, daha sonra değişimi dikkate alarak şöyle der: "Eskiden 18 yaşındaki erkekler 12-15 yaşları arasındaki kızlarla evleniyorlardı; fakat bugünlerde (1909 yılı) bu kadar genç çiftlere nadiren rastlanıyor."[18] Peki, o günlerde çiftler tam olarak kaç yaşlarında evleniyorlardı? Evlilikler hangi sınırlamalar ve düzenlemeler çerçevesinde gerçekleşiyordu? Evlilik örüntülerinin altında yatan koşulları anlamak için Lucy Garnett'in modelini ve benimsediği sorunsalı kullanmalıyız. Evlenmek ile hane kurmak arasındaki ilişkiyi açıklamalı ve Osmanlının son döneminde görülen hane kurma sistemini incelemeliyiz. Diğer taraftan, Osmanlı döneminde İstanbul'da yaşanan düzenlemeler hakkında bildiklerimizden hareketle, yazarın eleştirel bir duyarlılık göstermeden, sıklıkla tekrarlanan belli kalıplara dayanmak yerine aile hayatına ilişkin bilinen değerleri tekrarlayan

[15] *Three Years in Constantinople; or Domestic Manners of the Turks in 1844*, Londra, 1846, c. III, s. 198.
[16] *Home Life in Turkey*, New York, 1909, s. 237.
[17] *A.g.e.*
[18] *A.g.e.*

savlarını kabul etme konusunda dikkatli olmalıyız.

Lucy Garnett'in analizlerinin dolaylı olarak vardığı sonuç, o dönemde İngiltere ve Avrupa'nın bazı yerlerindekinin tersine, Osmanlıda gençlerin evlenmek için kendi evlerini açmak durumunda olmadıklarıydı. Türkiye'deki güçlü ataerkil gelenek dolayısıyla, gençlerin, gelinin babaevine yerleştiği, iki kuşaklı ve çok aileli hane dediğimiz yapıyı oluşturmak dışında bir seçim hakları olmadığını düşünüyordu. Garnett buna ek olarak, gençler eşlerini ve gelecekteki ailelerini geçindirmek için para biriktirmek üzere yıllarca çalışmak zorunda olmadıklarından, çok erken yaşta evlenebiliyorlardı diyor. Genel olarak bütün gözlemciler için kültürel ve ekonomik baskıların erken evlilik ve çok aileli hane yönünde işlediği açıktı; bu, Hajnal'ın "birleşik hane sistemi" dediği ve Avrupa'nın dışında kalan dünyanın büyük bir kesimini tanımlayan sistemdi.[19] Durkheimcı bir sosyolog, aynı zamanda bir Jön Türk ve Kemalist devrimlerin ideoloğu olan Ziya Gökalp, bu ataerkil çok aileli hane türünün dönemin tipik ailesi olduğunu ileri sürüyor ve buna "konak" tipi aile diyor.[20] Seçtiği konak terimi, bunu amaçlamış olmasa da, açıkça seçkinlerin hanelerine işaret ediyor ve bir tarihsel dönemi bu şekilde temellendiriyor. Bu büyük, karmaşık, kuşaklar arası haneler ne ölçüde tipiktiler? İstanbul ve yakın çevresi arasında büyük farklar var mıydı? İstanbul ve taşrasındaki hane oluşumu sistemlerinin çok aileli hane ortak zemini üzerine inşa edildiğini söyleyebilir miyiz? Karar vermeden önce bu alanda yaşanan kargaşaya da açıklık getirmeliyiz.

Son yıllarda, Avrupa'da hane kurma örüntüleri ve özellikle de –Batı– Avrupa aile ve hane yapısının ayırt edici özellikleri üzerine oldukça çok şey yazıldı. Bunların çoğunun çıkış noktası John Hajnal'ın Avrupa'da geçmişte gözlenen evlilik örüntülerine ilişkin klasik sayılan çalışmasıydı. Hajnal, topladığı verilere dayanarak, kendisi ve diğer birçokları tarafından Batının veya Batı uygarlığının özelliği olarak kabul edilen örüntünün doğu sınırı olarak kabaca Leningrad'dan Trieste'ye kadar uzanan bir hat çizdi.[21]

Hajnal'ın birleşik hane sisteminde kadın ve erkekler erken ev-

[19] "Two kinds".

[20] "Aile ahlâkı-" 3, *Yeni Mecmua*, sayı: 17, 1 Teşrin-i sâni/Kasım 1917, s. 321-324.

[21] "European marriage patterns"; Peter Laslett, "Characteristics of the western family considered over time", P. Laslett (ed.), *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations* içinde, Londra, 1977, s. 12-24; E. A. Wrigley, "Population history in the 1980s", *Journal of Interdisciplinary History*, sayı: 12, 1981, s. 218-219.

leniyor ve yaşamlarına, daha önceki kuşaktan bir çiftin, genellikle erkeğin ailesinin evinde başlıyorlardı. Yaşlı kuşak, ki bu da baba demekti, ölünceye kadar evin başı oluyordu. Bu sistem, birden fazla evli çiftin oluşturduğu haneden bir veya daha fazla çiftin kendi hanelerini oluşturmak üzere ayrılıp iki veya daha fazla sayıda hane kurmalarıyla sonuçlanıyordu. Hajnal bölünmenin zamanının çok önemli olduğunu ve hane büyüklüğü ile bileşimi üzerinde çok önemli bir etkisi olduğunu belirtiyor.[22] Avrupa aile ve hane yapısı üzerine yapılan yeni araştırmaları kullanarak Hajnal'ın modelini geliştiren Laslett, aile ve hanelerin bileşimine ilişkin çok daha farklılaşmış bir modeller veya kendi deyimiyle "eğilimler" dizisi sunuyor.[23] Laslett bunların çoğunlukla bölge içi farklılıkları gizleyen, büyük ölçüde coğrafi temelli ayrımlar olduğunu belirtiyor. Laslett, Batıda bu açıdan kayda değer olan Fransa'yı şöyle bölümledi: 'Batı ve Kuzeybatı'; 'Orta veya merkez Batı'; 'Akdeniz'; 'Doğu'. 20. yüzyılın başındaki İstanbul bu şemaya nasıl oturtulabilir? İstanbul'u konumlandırırken, Avrupa ile hem coğrafi açıdan, hem de -gecikmeli de olsa- giderek yoğunlaşan kültürel bağlantısı çerçevesinde değerlendirmek gerekiyor. Bir de bunun yanında, kültürel ve toplumsal geleneklerle bağlı olduğu kırsal Anadolu Türklüğü açısından da ele almak önemli; ancak ilerleyen kısımlarda göreceğimiz gibi, İstanbul Anadolu'dan çok önemli açılardan farklılaşmış bir şehirdir.

Geçmişte Anadolu'da Müslüman hane kurma sisteminin birçok bakımdan Hajnal'ın birleşik aile sistemine benzeyen, Avrupalı olmayan bir yapıda olduğuna şüphe yok. Aynı zamanda Laslett'in "Doğu" -Avrupa- tipi olarak tanımladığı tiple de belli eğilimleri paylaşıyor gibi görünüyor. Bu çerçevede, ev babanın evi, otorite babanın elinde ve miras ölümüne kadar babaya ait olduğu için, genç çiftin üretim faktörleri üzerinde hiçbir denetimleri yoktur.

Evlilik kırsal Türk hane kurma sisteminde Batı Avrupa'da taşıdığı önemi taşımıyordu. Sistemde itici güç evlilik değil, ölüm oranıydı. İdeal Türk sisteminde evlilik kadının kocasının hanesine girmesi, hane içinde yeni bir ailenin oluşması, meşru cinsel ilişkinin ve biyolojik üremenin başlaması demekti. Evlilikle kocanın evi değişmiyor, bunun mülkiyet üzerindeki hakların el değiştirmesi konusunda önemli bir sonucu da olmuyordu. Ayrıca, bir üretim ve tüketim birimi

[22] "Two kinds".

[23] Wall, *Family Forms*, 17. Bölüm.

olan hane yapısında da herhangi bir değişiklik yaşanmıyordu.

Bir ekonomik birim olarak hane, evli çiftlerin toplamından oluşmuyordu. Üretime yönelik işbölümü daha çok cinsiyet ve yaş ayrımına bağlı olarak gerçekleşiyordu, bu da eşlerin zamanlarının çoğunu kendi cinslerinden kimselerden oluşan iş gruplarında geçirmeleri demekti. Bir üretim birimi olarak değerlendirilen haneye dahil olunduğunda bu, yetişkin erkek ve kadın işçi rolleri çerçevesinde gerçekleşiyordu. Daha önce de gördüğümüz gibi, yerleşim sistemi açıkça ataerkildi ve yeni aileye ya aynı çatı altında ya da yakınında bir yerleşim alanı sağlamak babanın sorumluluğuydu. Evde yeni evlenen çifte ait bölüm gelinin ya da damadın ailesi tarafından döşenirdi (bu, bölgeden bölgeye farklılıklar gösteren bir olguydu). Evliliğin maddi bir yönü de vardı: Bu ya şehirde ve şehrin etkisi altında kalan bölgelerde İslami geleneğe uygun olarak geline ödenen *mehr* veya Anadolu'da çok yaygın olan –İslama karşı gelişmiş bir töreye dayanılarak– gelinin babasına *başlık* ödeme şeklinde gerçekleşiyordu.[24]

Kırsal Türk hanelerinde kural, daha önce de gördüğümüz gibi, bölünmenin babanın ölümüne kadar gerçekleşmemesiydi. Buna dayanılarak, kâğıt üzerinde, Anadolu Türklerinin evlenmiş evlatlar ve onların çocuklarından oluşan büyük ve karmaşık hanelerde yaşadıkları söylenebilir. Gerçekte ise, ileride göreceğimiz gibi –kendi seçimleri olmasa da– insanların önemli bir kısmı farklı şekillerde yaşıyordu. Yukarıdaki modele göre, babanın ölümünün ardından evlatların paylarını almalarıyla mülk bölünüyordu. Evli erkek kardeşler bundan sonra kısa bir süre birlikte otururlardı; ancak bu durumun uzun bir süre devam etmesi pek sık rastlanan bir şey değildi. Sonuç olarak, mülkün bölünmesi kaçınılmaz olarak hanenin de çözülmesi anlamına geliyordu. Bu teori, hanede iki oğul bulunduğu ve babalarının öldüğü dönemde ikisinin de evli olduğu varsayımı üzerine kurulmuştur. Evlenecek yaşa gelmeyi başarmış iki oğul sahibi olan ve bu mutlu olayları görecek kadar bir süre hayatta kalan şanslı babaların oranı ne kadardı acaba? Babanın ölümünden sonra çekirdek yapıda ve

[24] Halil Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme,* Ankara, 1974, s. 210-251; Peter Benedict, "Hukuk reformu açısından başlık parası ve mehr", A. Güriz ve P. Benedict (ed.), *Türk Hukuku ve Toplumu Üzerine İncelemeler* içinde, Ankara, 1974, s. 8; Ronald Jennings, "Sakaltutan four centuries ago", *International Journal of Middle East Studies,* sayı: 9, 1978, s. 89-98; Haim Gerber, "Social and economic position of women in an Ottoman city, Bursa, 1600-1700", *International Journal of Middle East Studies,* sayı:12, 1980, s. 231-244.

küçük ölçekli haneler oluşuyordu. Babanın ölümüyle dul kalan anne muhtemelen ölümüne kadar ona bakacak olan oğlunun/oğullarının hanesine dahil oluyordu. Türkiye'nin kırsal kesiminde haneler üyelerinin yaşlanma sürecinde birçok aşamadan geçiyordu; bu aşamalardan sadece birinde büyük ve karmaşık yapıdaydılar. Bu haneler 18. yüzyıl boyunca ve 19. yüzyıl başında Macaristan'daki güney Tuna bölgesinin haneleriyle tamamen aynı yapıda bir döngü izlemiştir.[25]

20. yüzyıl öncesinde komşu Balkanlar'da ve Hıristiyan Rusya'da olduğu gibi kırsal Türkiye'de de ilk evliliği erken yaşta yapmak hem kadın hem de erkek için kuraldı. Anadolu, Kuzey Akdeniz'de yer aldığı halde, evlilik örüntüsü itibariyle –Toroslar'ın Akdeniz tipi ekolojiye geçit vermemesi gibi– bölgenin geleneklerine zemin sunmuyordu. Erkekler 20-22 yaşlarında, kızlarsa 14 ila 18 yaş arasında evleniyorlardı. Yakın geçmişteki Türkiye gibi, kadın cinselliğinin aile namusuyla doğrudan ilişkili olduğu bir toplumda kızların erken yaşta evlendirilmesi bir tür güvenlik stratejisiydi.[26] Evlilikle mülkün el değiştirmesi söz konusu olmadığından ve evlilikte çiftlerin ekonomik olarak kendilerine yeterli olmaları gerekmediğinden, erkekler için erken evlilik mantıklı bir alternatifti. Richard Smith'in büyük ölçüde Herlihy ve Klapisch-Zuber'i izleyerek tanımladığı Kuzey Akdeniz örüntüsünün aksine, Anadolu modelinde eşler arasında büyük yaş farkı yoktu.[27]

Türkiye'nin kırsal kesimlerinde geçmişte geçerli olan hane kurma sistemi birleşik hane sistemi olarak tanımlanabilir; çünkü sistem kural olarak yeni neslin evlilikten sonra da eski kuşakla birlikte oturmasını öngörüyordu ve evlenme yaşı düşüktü. Ancak toplumsal, ekonomik veya demografik engeller kuralları sık sık etkilediğinden, ailelerin gerçekte nasıl yaşadığını kurallardan yola çıkarak anlamak mümkün değildir. Herhangi bir zamanda, tüm hanelerin %17 ila %34'ünün iki veya daha fazla çiftten oluştuğu, %60'a yakınının ise çekirdek yapıda olduğu görülüyor.[28] İdeal koşullarda, insanların

[25] Rudolf Andorka ve Tamás Faragó, "Pre-industrial household structure in Hungary", Wall, *Family Forms* içinde, s. 296-299.

[26] Michael Meeker, "Meaning and society in the Near East: examples from the Black Sea Turks and the Levantine Arabs (II)", *International Journal of Middle East Studies*, sayı: 7, 1976, s. 390.

[27] "The people of Tuscany and their families in the fifteenth century: medieval or Mediterranean?", *Journal of Family History*, sayı: 6, 1981, s. 107-128; Herlihy ve Klapisch-Zuber, *Tuscans*, s. 211.

[28] Duben, "Turkish families", s. 88-91.

çoğu yaşamlarının belli noktalarında tüm hane tiplerinde yaşama deneyimine sahip olacaklardı. Burada ideal terimini Türkiye'nin kırsal kesiminde geçmişte hâkim olan kültürel tercihler bağlamında kullanıyoruz. Herhangi bir zaman diliminde çekirdek ailelerin yaşadıkları hanelerin oranının yüksek olması, diğer etkenlerin yanı sıra, bölünme sonrası döngünün erken aşamada yaşanmasından ileri gelir. Bu haneler çocukları henüz evlenmemiş olan genç ailelere aittir. Diğer taraftan geçmişte ideal koşulları gerçekleştirmenin epey zor olduğunu da belirtelim.

Dönem için öngörülen yaşam beklentilerine dayanarak yaptığımız hesaplara göre, tüm babaların sadece %35'i ilk oğullarının evlendiğini görecek kadar uzun yaşıyordu.[29] Babaların çoğu oğulları evlilik yaşına gelmeden ölüyor, oğullar mirası genç yaşta devralmış oluyorlardı; dolayısıyla kardeşleri büyüyüp evlendikten sonra hayatlarını çekirdek aile yapılarında sürdürebiliyorlardı. Geçmişte, Türkiye'deki hane kurma kuralını sınırlayan demografik koşullar gerçekten de oldukça zorluydu. Aslında Batı Avrupa'da kalabalık ve karmaşık hanelerin oluşumunu engelleyen ekolojik ve ekonomik sınırlamalar düşünülürse, 1950'lere kadar Anadolu'nun birçok yerinde rastlanan geniş ve sahipsiz arazilerin büyük bir avantaj yarattığı söylenebilir. Fakat yine de, Türkiye'nin geçmişinde demografik güçlerin çok etkili olduğu görülüyor.

Evlilik örüntüleri ve hane kurma açılarından Anadolu'nun kırsal bölgeleri ile Osmanlı dönemi İstanbulu arasındaki karşıtlık, çeşitlilik arz eden bu toplumsal yapının sosyal ve ekonomik yaşamının diğer birçok alanlarında olduğu kadar büyüktü. Yüzyıl dönümünden kısa bir süre sonra, İstanbul'da ortalama evlilik yaşı erkekler için 30, kadınlar içinse 21'di; bu örüntü, ortalamayı bir iki yaş yükselttiğimizde Osmanlı İmparatorluğu'nun biraz önce tanımladığımız Anadolu kesiminden çok, özellikle geçmişteki İtalya kentleri örneğinden bildiğimiz Akdeniz modeline benzemektedir.[30] Toskana'nın kentsel bölgelerinde 500 yıl önce olduğu gibi "şehir, erkekleri... evlilik yükünü erken sırtlamaktan caydırır"dı.[31] Osmanlı İmparatorluğu'nun kozmopolit yapıdaki başkenti olan ve deniz yoluyla Akdeniz çevresindeki ülkelere bağlanan büyük bir liman şehri konumunda bulunan İstanbul'un

[29] Kullanılan hesaplamalara ilişkin açıklama için bkz. *a.g.e.*, s. 92-93.
[30] Smith, "People of Tuscany"; Herlihy ve Klapisch-Zuber, *Tuscans*.
[31] Herlihy ve Klapisch-Zuber, *Tuscans*, s. 218.

kırsal, karaya hapsolmuş Anadolu platosundan farklı olması pek şaşırtıcı değildir. Bu nedenle modern öncesi geçmişinde hâkim olan geleneksel akrabalık temelli üretim düzenlemelerinden giderek uzaklaşan kentsel bir ekonominin aile ve hane kurma örüntülerinin, oldukça basit bir teknolojiye dayalı küçük aile çiftçiliğinin ağırlıkta olduğu kırsal kesiminkinden farklı olması da şaşırtıcı sayılamaz.

Evlilik yaşı, insanların aile yaşantılarının ve demografik davranışlarının birçok alanını açıklamakta anahtar niteliği taşır. Yakın zamanda gerçekleştirdikleri araştırmalarında 19. yüzyıl öncesinde İngiltere'de ekonomik ve doğurganlık örüntüleri ile yaş ve evlilik arasındaki karmaşık ilişkileri inceleyen Schofield, Wrigley ve Smith, kadının evlilik yaşının, o dönemin en önemli doğurganlık düzenleme aracı olduğu sonucuna varıyorlar.[32] "Cambridge Group for the History of Population and Social Structure"daki [Cambridge Nüfus ve Sosyal Yapı Tarihi Grubu] meslektaşlarının mantığını izleyen Richard Wall "İnsanların daha geç evlenmesi, daha sade bir hane yapısının ve ebeveyn ile onların evlenmemiş çocuklarından oluşan hanelerin çoğunluğu oluşturması sonucunu doğuruyor" diyor[33] ve bunun "sadece İngiltere için değil, Avrupa'nın kuzeybatısının büyük bir kesimi açısından geçerli olduğunu" ekliyor.[34] Eğer bu mantık doğruysa, evlilik yaşı ile hane tipi, daha doğrusu, evlilik yaşı ile hane kurma örüntüleri ve geçirdiği evreler arasında sistematik bir bağ var demektir. İstanbul'da erkekler geç, ortalama olarak geçmişteki İngiliz erkeklerinin evlendiğinden daha ileri bir yaşta evleniyorlardı. Bu evlilik yaşı Akdeniz örüntüsüne uygundur. Diğer yandan, İstanbul'daki kadınlar İngiliz hemcinslerinden birkaç yaş daha erken fakat Akdeniz kadınlarından daha geç evleniyorlardı ve kadınların evlenme yaşı, yüzyılın başında her on yılda bir yaş kadar yükselmişti. Evliliğe ilişkin bu gerçekler hane kurma örüntülerine nasıl bağlanabilir?

Laslett 'neolokalizm'in, yani evlilik yoluyla çiftlerin ailelerinden ayrı, yeni bir hane kurmalarının 'öngörülen bölgesel eğilimlerden önemli bir farklılaşma noktası' olduğuna inanıyordu.[35] Bunun 'kesinlikle yapısal bir ilke' olduğunu iddia eden Laslett, bölgelere göre hane

[32] Wrigley ve Schofield, *The Population History of England;* Richard Smith, "Fertility, economy, and household formation in England over three centuries", *Population and Development Review,* sayı: 7, 1981, s. 595-622.

[33] "Introduction", Wall, *Family Forms* içinde, s. 16.

[34] *A.g.e.*

[35] "Family and household", s. 531.

sistemlerinin diğer birçok özelliğini tanımlamaya girişiyordu.[36] Sorunumuz da bu noktada ortaya çıkıyor. İstanbul'un geçmişte neolokal sisteme sahip olduğunu iddia edecek değiliz. Ancak, bu yönde güçlü eğilimler veya en azından çoknesilli yerleşime ve evlilikte ekonomik bağımlılığa karşı koşulların mevcut olduğunu söyleyebiliyoruz. Avrupa kıtasının iyice kıyısında ve İslam âleminin sınırında bulunan bir yerde bu durum oldukça şaşırtıcıydı. Sınıflama söz konusu olduğunda, İstanbul'un özellikle evlilik yaşı açısından Akdeniz evlilik ve hane kurma sistemine uyduğunu görebiliriz. Yine de, ev içi gruplarının oluşumu, evlilik sonrası yerleşim, hanelerde akrabalık bileşimi gibi konularda bazı önemli farklılıklar söz konusudur. Bir yandan hane kurma ile hanelerin akraba bileşimi arasındaki tutarsızlıklar bir kültürel sistem olarak (insanların köklü tercihlerine ilişkin büyük ölçüde dile getirilmeyen bir genelleştirme olarak) ele alındığında, diğer taraftan geçmişte insanların hanelerini gerçekte hangi yollarla kurduklarını düşündüğümüzde, İstanbul sistemini sınıflandırma işi daha da karmaşık bir hal alıyor.

Macfarlane'ın gösterdiği gibi, 'duygusal' olduğu kadar 'ekonomik' de olan 'çekirdekleşme' geçmişteki İngiliz ailelerinde kuşaklar arası ilişkiyi tanımlamaktaydı.[37] Bu, yazarın belirttiği gibi, o toplumun 'geleneğiydi'.[38] Murdock ve Macfarlane'a göre bu, Avrasya topraklarının kuzeybatı ucundaki birkaç toplum dışında hiçbir yer için görenek ya da istatistiksel bir norm değildir;[39] ancak daha yeni çalışmalar bu örüntüleri daha güneydeki İber Yarımadası'nda da tespit etmiş durumda;[40] gelecekteki çalışmalar ise bunların bugün bildiğimizden de yaygın olduğunu gösterebilir. Gelenek ve pratik arasında karmaşık 'düzenlemeler' yapılmış olması mümkün. Örneğin Macfarlane'ın öngördüğü gibi "erkek evlatlar ailelerinin yakınına yerleşerek görünürdeki neolokal sistem içinde bir tür ataerkil yerleşim sistemi oluşturabilirler".[41] Reher, 18. ve 19. yüzyıllarda hem

[36] *A.g.e.*

[37] *Marriage and Love*, s. 79 vd.

[38] *A.g.e.*, s. 91.

[39] *A.g.e.*, G.P. Murdock, *Social Structure*, New York, 1949. Bu esere ilişkin referans için bkz. Macfarlane, *Marriage and Love*.

[40] D.S. Reher, "Old issues and new perspectives: household and family within an urban context in nineteenth century Spain", *Continuity and Change*, sayı: 2, 1987, s. 103-143.

[41] *Marriage and Love*, s. 91.

normatif olarak varsayılan neolokal yerleşim modelinin hâkim olduğu hem de farklı hanelerde yaşayan aile üyeleri arasındaki bağın gücünü koruduğu bir sisteme sahip İspanyol şehri Cuenca örneğinde benzer bir durumu tanımlıyor.[42] Bu modelin tam tersi de mümkün olabilir. Yani, geniş aile üyelerini birleştiren duygusal bağların oldukça güçlü olduğu, evlilik sonrası yerleşimi olarak ebeveyn evinin normatif olarak tercih edildiği bir sistem içinde, oğullar bir tür ekonomik neolokalizm eğilimi göstererek evlendikten sonra kendi hanelerini kurabilirler.

İstanbul'da, evlilik konusunda gelenekten ve geçmişten devralınan yerleşim tercihinin neolokal olmadığı açıkça görülmektedir. Batılı yaşam tarzını yeğleyen Osmanlıların yüzyıl başından itibaren genç çiftlerin kendi evlerini kurmaları ve kendilerine yetmeleri doğrultusunda önerilerde bulunmaları, ebeveynlerle evlatlarının birlikte yaşama tercihlerinin ne kadar güçlü olduğunun dolaylı bir göstergesidir. Belki kendileri de modern yaşamı seçmiş olan bazı evlatlar ebeveynlerinden ayrı yaşamayı tercih etmiş olabilir. Ne var ki, yaşlı kuşağın hâkimiyeti altındaki Osmanlı dönemi İstanbulunda ifade edilmesi çok zor olan bu tür tercihler ve istekler hakkında bilgiye ulaşmamız neredeyse imkânsız. Gelenek ve kültürel tercih neolokal olmamakla birlikte, Anadolu'daki kadar ataerkil de değildi. İstanbul'da, özellikle Orta ve Doğu Anadolu'nun kırsal kesiminde rastladığımızdan çok daha sıkı olan iki taraflı akrabalık sistemi çerçevesinde, uzun bir geçmişi olan "içgüveylik" geleneği vardı. Ege bölgesi, iki taraflı akrabalık eğilimi açısından, İstanbul'a, Orta ve Doğu Anadolu bölgelerine oranla daha fazla benziyordu. İstanbul'da da –Akdeniz bölgesindeki her yerde olduğu gibi– soy, ataerkil esasta devam etse de, yerleşim örüntüleri bölgede ağırlıklı olan ataerkil örüntüden ayrılıyordu. 15. yüzyılda Toskana kentinde İstanbul'dan daha ataerkil bir yerleşim anlayışının geçerli olduğu görülüyor.[43]

İstanbul'daki içgüveylik geleneği, padişahın kardeşlerinin evlenmesi yasak olduğundan damatların saray ve devlet işlerinde önemli siyasi roller üstlenmelerini öngören saray geleneğinden türemiştir. Sadrazamların birçoğu aynı zamanda sultanın damadıydı. Prestijli damat statüsü, sarayla bağları hem karmaşık patronaj ilişkilerine hem de kurumsal taklide dayanan seçkin hanelerinin oluşturduğu mikro-

[42] "Old issues", s. 115-21.

[43] Herlihy and Klapisch-Zuber, *Tuscans*, s. 282.

evrende de geçerliydi. Damatlığa atfedilen yüksek statü toplumun üst tabakasıyla sınırlı kalmayıp şehrin genelinde hane yaşantısını yönlendiren törelere nüfuz etmişti. İmparatorluğun son döneminde, İstanbul'da ataerkil aileli haneler ile içgüvey tipi çok aileli hanelerin oranı aynıydı. İlerde de göreceğimiz gibi, otuz yaşında kendilerinden on yaş kadar genç kadınlarla evlenen erkeklerin (o dönemdeki yaşam süresinin oldukça kısa olduğunu da hesaba katarsak) babalarının yaşama ihtimali karılarının babalarınınkinden daha düşüktü. Genç çiftin 20-29 yaşları arasında olduğu çok aileli hanelerin yarısından çoğu ve çiftin 30-39 yaş aralığında olduğu aynı tip hanelerin üçte ikisi içgüveylik esasına dayanıyordu. İstanbul'da hanede yerleşik akrabaların çoğu kadının ailesine mensuptu. İstanbul'da karısının ailesiyle oturan damadın konumu, Anadolu'da genç erkekler için hiç de istenilir bir durum değildir. İstanbul'da yerleşim 'geleneği' ailenin iki tarafına da aşağı yukarı eşit ağırlık verse de, bu denge, sınıfsal olarak saray damatlık modelinden uzaklaşıldıkça, ataerkillik lehine bozulmaktadır.

1907'de İstanbul'da aile reisliği oranları, endüstriyel dönem öncesi Batı ve Orta Avrupa'yı tanımlayana benzer bir örüntü izliyordu.[44] 30-39 yaşları arasındaki erkeklerin %60'ı kendi hanelerinin reisi durumundaydılar. Bu oran 50-59 yaşları arasındaki erkeklere varana kadar yükseliyor, sonra hafif düşüş gösteriyordu. Bu da otorite sisteminin, oğulların bazı durumlarda yaşlı babalarının yerini almasına izin verecek esneklikte olduğunu gösteriyordu (bkz. Şekil 3.2). Bu durum, aile reisliğinin on sene daha geç gerçekleştiği, Türkiye'nin komşusu olan Rusya'daki Krasnoe Sobakino'da 1849'da[45] olduğu gibi, Batılı olmayan toplumların tipik gecikmiş örüntüsünden[46] ve 30 yaşındaki erkeklerin %50'nin altında bir oranda aile reisi olduğu ve evlenme ile bağımsız ev kurmanın birbirini gerektirmediği Rönesans dönemi Toskanası[47] gibi geçmişin Akdeniz kent merkezlerinden çok farklıydı. İstanbul'da evlilik ile hane kurma arasında, Türk toplumunun kırsal kesimindekine oranla daha yakın bir ilişki vardı.[48]

Kural bu yönde olmasa da, fiilen İstanbul'da genç çiftler evlen-

[44] Bkz. Wall, "Introduction", s. 37, Şekil 1.1.
[45] Hajnal, "Two kinds".
[46] Wall, "Introduction", s. 37-38.
[47] Herlihy ve Klapisch-Zuber, *Tuscans*, s. 302-303.
[48] *A.g.e.*

Tablo 3.7 Evlilik ve hane halkı reisliği, İstanbul 1907

Hane halkı reislerinin yaş grubu	Her yaştaki hane halkı reislerinin durumu		
	Evlenmemiş	Hane halkı reisleri	Evlenmemiş hane halkı reisleri*
15-19	6,2	14,6	2,0
20-9	42,4	34,9	20,9
30-9	87,9	61,0	55,7
40-9	94,3	78,5	75,6
50-9	90,1**	83,7	78,9
60+	87,2**	79,6	75,7

Kaynak: İstanbul nüfus kütükleri, 1907.

* Halen evli ve dul hane halkı reislerini kapsıyor.

** Bu oranlar, bazı dulların nüfus sayımı sırasında bekâr olarak tasnif edilmeleri nedeniyle beklenenden daha düşüktür.

diklerinde ailelerinden bağımsız bir hane kuruyorlardı. Osmanlı Türk kırsal kesiminde geçerli olan aile reisliği modeline ilişkin açık bir tablo çizebilecek veriye sahip olmadığımızdan, ancak birden fazla aileli hanelerin çokluğuna dair bildiklerimize dayanarak durum hakkında fikir yürütebiliyoruz. Evlilik ile hane kurma ilişkilerinin yakın olduğu durumlarda, evlendiklerinde eşlerini ebeveynlerinin hanesine dahil etmek yerine, ebeveynlerinin hanesinin dışında yeni hane kuranların oranı yüksektir. Bu durumda çiftler evlilik yaşamına ailelerinin gözetiminde değil, kendi ailelerinin sorumluluğunu almış olarak başlarlar. Kendi evlerinin sahibi konumundadırlar ve ailelerinin ekonomik durumunun sorumluluğunu alırlar. İstanbul'da 19. yüzyılın başında evlilik ile hane kurma ilişkilerinin yakın olduğunu söylerken bu tür şeyleri kastediyoruz.

1907 civarında İstanbul'da aile reisi olma yaşı 20-29 ve 30-39 yaşları arasındaydı; bu da aşağı yukarı şehirdeki erkekler için ortalama evlenme yaşı olan 30'a tekabül ediyordu (bkz. Tablo 3.7). Buna karşılık 20-29 yaş grubundaki erkeklerden kendi hanelerinin reisi olanların oranı sadece %35'ti. Hane reislerinin büyük bir çoğunluğu (%61) 30-39 yaşları arasındaydı; bu oran 40-49 yaşları arasında %78,5'e ulaşıyor, hafif bir düşüşün başladığı 60 yaş sonrasına kadar bu seviyede kalıyordu (Bkz. Şekil 3.2). Aynı verilere başka bir açıdan baktığımızda ise, aile içermeyen hanelerin, yani yalnız oturulan veya

aile birimi olmayan hanelerin bileşiminin reisi durumunda olan erkeklerin yaşlarına baktığımızda da, yukarıda saptadığımız örüntüyü içeren bir tabloyla karşılaşıyoruz. 20-24 yaş arası hane reislerinin %49'u aile içermeyen hanelerde yaşıyordu; buna karşılık, 25-29 yaş grubunun sadece %33'ü bu durumdaydı. 30-34 yaş grubunda ise aileleri bulunmayan hane reislerinin oranı sadece %13'tü. Görüldüğü gibi, 30 yaş yine bir başlangıç noktası oluşturuyordu. Şehirdeki erkeklerin çoğu bu yaşta evlenip, idaresini üstlenecekleri evlerini kuruyorlardı. Şehirdeki erkeklerin çoğu evlilik hayatına kendi evlerinin reisi olarak başlıyordu. Kırsal kesimdeki hemcinslerinin büyük bir kısmından farklı olarak, evlendiklerinde gelini babalarının evine getirmiyorlardı.

Evlenenlerle hane reisi olanların oranları arasındaki ilişki evlenme ile bağımsız hane oluşumu arasındaki bağlantının bir göstergesidir. İstanbul'a ilişkin veriler Batı Avrupa ile Akdeniz modelleri arasında bir yerde yer alıyor (Bkz. Tablo 3.7). 1907'de 20-29 yaş arasındaki erkeklerin sadece %42'sinin evli olmasına karşı, bu oran 30-39 yaş arası erkekler için %88'di. Çoğunluk, daha açık bir şekilde ifade edecek olursak %61 kendi evlerini yönetir durumdaydılar. Bu rakam Batı Avrupa toplumlarını tanımlayan rakamların altında olmakla birlikte, geçmişte Kuzey Akdeniz dünyasına ait oranlardan daha yüksekti. İlk bakışta bu yaş grubunun %30'undan fazlasının evlendikten sonra kendi evini kurmadığı ve ebeveynlerinin yanında birleşik aile hanesi içinde yaşadığı düşünülebilir. Bu ortalama rakamlar yanıltıcıdır. Hane reisi olmayan evlilerin akrabalık bileşimi daha değişik ve çok karmaşık bir tablo oluşturmaktadır (bkz. Tablo 3.8).

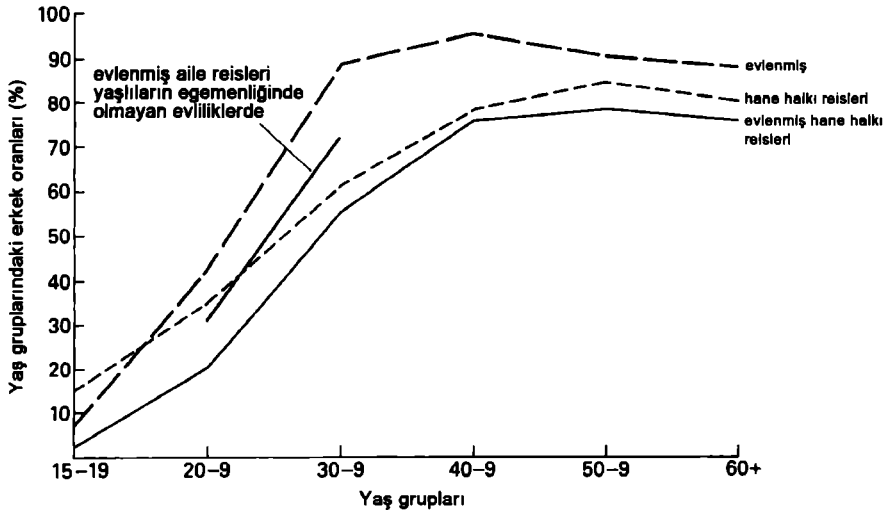
30-39 yaş arasındaki hane reisi olmayan evlilerin yaklaşık yarısı karıkocadan birinin ailesinin yanında yaşıyordu. Gerisi, çoğunlukla yaşdaşlarıyla, genellikle kendi kardeşleri veya eşlerinin kardeşleriyle yaşıyor, aile reisliğinin içerdiği sorumluluklar çok aileli hane birimi içinde paylaşılıyordu. 20-29 yaş grubunda da benzer bir durum gözleniyor. Bu şekilde yaşayanların oranını bu yaş gruplarındaki hane reisleriyle birleştirdiğimizde, 20-29 yaş grubu için %31, 30-39 yaş grubu içinse %73 sonucuna ulaşıyoruz. 'Gerontokratik (yaşlıların yönetiminde) olmayan' aile hanesi tarzı diyebileceğimiz yaşam eğrisi, toplam evliler eğrisine paralel gitmektedir ki bu da İstanbul'da kuşaklar arası yerleşim ilişkilerinin birleşik hane sisteminden farklı olduğunun göstergesidir (bkz. Şekil 3.4). 30-39 yaş grubundaki erkeklerin içgüvey olarak yaşamaya daha genç yaş grubundakilerden yüksek bir eğilim göstermesi ilginçtir. 20-29 yaş grubundan hane re-

Tablo 3.8 Hane halkı reisi olmayan evli erkeklere sahip hanehalklarının seçilmiş yaş gruplarına göre akrabalık yapısı, İstanbul 1907

	Yaş Grupları			
	20-9		30-9	
Hane halkı Tipi	Adet	%	Adet	%
Ailesiz	5	8,2	4	5,9
Çekirdek aile	1	1,7	1	1,5
Geniş aile				
Yukarıya/üste genişlemiş	2	3,3	2	2,9
Alta/aşağıya genişlemiş	1	1,7	-	-
Yana doğru genişlemiş	2	3,3	1	1,5
Hepsinin karışımı	4	6,6	4	5,9
Ara toplam	9	14,8	7	10,3
Çoğul aile				
İkincil birim üstte	-	-	2	2,9
İkincil birim altta	29	47,5	27	39,7
İkincil birim yana doğru	1	1,7	3	4,4
Frérèches	2	3,3	5	7,3
Hepsinin karışımı	3	4,9	5	7,3
Ara toplam	35	57,4	42	61,8
Tasnif dışı	11	18,0	14	20,6
Toplam	61	100,1	68	100,1

Kaynak: İstanbul nüfus kütükleri, 1907.

isi olmayanların %53'ü içgüvey olarak yaşarken, aynı durumda olan bir üst yaş grubunun %61'i böyle yaşamaktaydı. Bunun nedeni, eşler arasındaki yaş farkını düşünürsek, erkeklerin anne ve babalarının bu yaşta halen yaşıyor olma ihtimallerinin, eşlerinin ailesinin hayatta olması ihtimalinden düşük olması olabilir. 30-34 yaş arasındaki –evlenmeye en yatkın yaşta olan– erkek hane reislerinin dörtte üçü ya çekirdek (%51) ya da geniş (%22) yapıda hanelerin başındaydılar. Birçok örnekte, aileyi genişleten unsurun anne –daha az bir ihtimalle kayınvalide– olduğu görülüyor. Kural olarak dul anneler, özellikle evli oğulları sağsa, hanenin reisi değillerdi. Bu, erkeklerin 30-35 yaşında kendi hanelerinin reisi oldukları anlamına geliyor. Bir önceki yaş grubunun, yani 20-25 yaşlarındaki erkeklerin yalnızca %45'i bu

Şekil 3.4 Yaşlarına, evlilik durumlarına ve hane halkı reisliği konumlarına göre erkekler, İstanbul, 1907

konuma gelebiliyordu. 1907'de tüm hanelerin %13'ü çok aileli iken, sadece %8,6'sı çoğunlukla İstanbul'daki Osmanlıların hane yerleşim tarzı olarak kabul edilen çoknesilli aile hanesiydi. Özetle, erkeklerin pek azı evlendiğinde doğup büyüdüğü ve halen babasının bulunduğu evde kalıyordu. Çoğu ya babalarının ölümüyle ailenin başına geçiyor ya da ayrı bir hane kuruyordu (bazen yaşıtı olan başka bir akrabayla birlikte). Her iki durumda da kendi ailelerine bakıyor veya bu sorumluluğu kendi kuşaklarından biriyle paylaşıyorlardı. 19. yüzyılda Cuenca'da olduğu gibi bazı çiftler evliliklerinin ilk döneminde kısa bir süre ailelerinin evinde oturabiliyorlardı.[49] Evli fakat aile reisi olmayan kimselere ilişkin olarak bulduğumuz oranlar kısa bir süre için bu şekilde yaşayan kimseleri gösteriyor olabilir. Bugün bile Türkiye'de, şehirlerdeki kuşaklar arası bağların ne kadar güçlü olduğunu[50] ve geçmişte bir ev kurmanın zorluklarını düşündüğümüzde, bu durum gayet makul görünüyor; fakat maalesef verilerimiz bize bu tür geçici yerleşim düzenlemeleriyle ilgili herhangi bir ipucu vermiyor.

İstanbul'da erkekler evlenir evlenmez veya kısa bir süre sonra aile

[49] Reher, "Old issues", s. 113.
[50] Duben, "The significance of family".

reisliğine soyunuyor, yani evlerinin maddi ve manevi sorumluluğunu üstleniyorlardı. Birçokları başka bir yere taşınıp tamamen yeni bir yerleşim birimi oluşturmaktansa, eğer babaları yaşamıyorsa, yetiştikleri evin aile reisliğini devralıyorlardı. Verilerimiz bu önemli ayrıma ışık tutmuyor. Babalarının rolünü sürdüren erkekler için, birleşik yapıda bir aile içindeki genç çiftin erkeği olmaktan farklı bir sorumluluk durumu söz konusu oluyordu. Evli fakat aile reisi olmayanların kabaca yarısı ailelerinin yanında, diğer yarısı ise kendi yaşlarına yakın akrabalarıyla birlikte oturuyorlardı. Daha önce de gördüğümüz gibi, İstanbul'da 1907'de tüm hanelerin sadece %13'ü karmaşık yapıda ve sadece %8,6'sı çoknesilliydi. Bu koşullar altında, kuşaklar arasındaki ekonomik ve duygusal bağların Türk toplumunun her düzeyinde çok yakın olduğunu bilmemize rağmen, İstanbul'un yüzyıl dönümündeki hane kurma sistemini Hajnal'ın terimleriyle "birleşik yapı" olarak tanımlamak oldukça zor.

Geçmişte sosyal katmanlar ile çok aileli hane yapısı arasındaki istatistiksel bağlantı belki de bugünkü İstanbul'da olduğundan daha güçlüydü. 1907'de seçkin hane reislerinin %21'i çok aileli hanelerinin başındaydılar; bu yapıda hanelerin başında olanların %14'ü memur ve asker, %13'ü esnaf-zanaatkâr ve sadece %6'sı ücretli çalışandı (bakınız Tablo 3.4). Genelde Kazım Bey gibi İstanbul'un orta halli kesimine mensup olanlar, yaşamlarının ancak kısa bir dönemini bu tür hanelerde geçirmişlerdi. Hane reisi olmak için ideal zaman olan 60 yaşın üzerindekiler arasında seçkin kesimin %42'si, memurların %33'ü, esnaf ve zanaatkârların ise sadece %24'ü çok aileli hanelerin başındaydılar. Esnaf ve zanaatkârların %65'i çekirdek veya geniş ailelere sahiplerdi; bu durumda olan seçkinler %42, asker ve memurlar ise %44 oranındaydı. Hane büyüklükleri de çeşitli sosyal katmanlar için yaşa bağlı örüntüler sergiliyordu. Seçkin haneleri ilk döneminden sonra bile büyümeye devam ediyor, asker ve memurlarınki sabit kalıyor, esnaf ve zanaatkârlarınki ise özellikle, seçkin hanelerinin genişlemeye devam ettiği 60 yaş eşiğinden sonra küçülüyordu. İstanbul'un orta halli sakinlerinin hanelerinin büyüklüğü doğrudan doğurganlığın bir fonksiyonuydu, üst tabakalarda ise evlatlardan başka insanların (özellikle hizmetçilerin) eklenmesi de söz konusuydu.

Üç demografik değişkenin, kuşaklar arası dayanışmayı vurgulayan bir kültür çevresinde yaşayan İstanbul sakinleri açısından ailelerin ayrışması ve çiftlerin evlilikle kendi düzenlerini kurmaları yönünde önemli bir rol oynadığı görülüyor. Dayanışma ve birlikte oturma konusundaki kültürel vurgu İstanbul ile taşra arasındaki ortak kül-

türel bağların bir yansıması olarak görülebilir. Ancak, ekonomik ve sosyal koşulların şehir ve kırsal kesimde farklı olması demografik düzenlerin farklılaşması sonucunu doğuruyordu. Demografik olayların ilki erkeklerin geç yaşta evlenmesi, ikincisi babalarının ölüm yaşı, üçüncüsüyse göç örüntüleriydi. Wall'ın gösterdiği gibi, geç evlenme yaşı daha az karmaşık hane yapısı demekti.[51] Bunun nedeni, eğer başka bir sebep yoksa, evlenen kimsenin yaşı arttıkça babasının ölmüş olma ihtimalinin de yükselmesiydi. Dönemin erkekleri için ortalama evlenme yaşının 30 olduğunu ve babaların da aşağı yukarı aynı yaşta evlendiklerini kabul edersek, ortalama yaşam uzunluğunu da hesaba kattığımızda, erkeklerin evlendikleri dönemde sadece %39'unun babasının hayatta olduğu sonucuna ulaşıyoruz. Evlendikten sonra ilk erkek evladın doğumunun ortalama altı yıl alacağını varsayarsak, erkeklerin babalarının sadece %28,8'inin ilk torunlarının doğumunu gördüğünü söyleyebiliriz.[52] Özetle, demografik koşullar bu dönemde evlenen erkeklerin küçük bir kısmının çok aileli bir hane kurmasına izin veriyordu; bir erkeğin üç nesilli bir hanenin reisi olma ihtimali ise daha da azdı.

Avrupa'da ve Batı Asya'da kaybedilen Osmanlı vilayetlerini çok kötü koşullar altında terk eden Müslümanlar için göç unsuru da karmaşık hane oluşumuna engel teşkil ediyordu.[53] Yaşlı kuşak çoğunlukla böyle bir yer değiştirmeyi tercih etmediğinden, dönüşü olmayan göç hareketi ailelerin bölünmesine yol açabiliyordu. Genellikle göç edilen yerde karmaşık aile oluşturmaya yetecek sayıda aile üyesi bulunmuyordu. Göç edenler arasında babalar ile oğulların birbirinden ayrılması veya göç eden babaların yaşam sürelerinin İstanbul doğumlulardan daha kısa olması gibi ihtimaller de hesaba katılmalı. Her iki durumda da, İstanbul doğumlu aile reislerinin çok aileli hanelerde yaşama oranı %17 iken, İstanbul dışında doğanlarda bu oranın %10'da kalması şaşırtıcı değil. İstanbul nüfusunun büyük

[51] Wall, "Introduction", s. 16.

[52] Bu hesap, doğumlar arasındaki sürenin ortalama üç yıl olduğu ve cinsiyet nispetinin sıfır olduğu varsayımına dayanılarak yapılmıştır. Bir babanın oğlunun oğlunun doğumunda yaşıyor olma ihtimali 0,27, ilk çocuğunun doğumunda yaşıyor olma ihtimali ise 0,283'tü. Model Yaşam-Tablolarını (East-Level 14) kullandık ve babaların da oğulların da 30 yaşında evlendiğini varsaydık. Bkz. Ansley Coale ve Paul Demeny, *Regional Model Life Tables and Stable Populations*, Princeton, 1966.

[53] Nejat Göyünç, "'Hane' deyimi hakkında", *Tarih Dergisi*, sayı: 32, 1979, s. 331-348; Karpat, *Ottoman Population*, s. 60-77.

bir bölümünün İstanbul dışında doğanlardan oluştuğunu biliyoruz, bunların bir kısmı muhacirler, bir kısmıysa taşradan göç edenlerdi; her iki durum da bölünmüş aileleri işaret ediyor.

Geçmişte de bugün de geçerli olan yaygın yanılgılara karşın, 20. yüzyılın başında İstanbul'da tipik aile küçük boyutlu ve çekirdek yapıdaydı. Birçok çift evlendiklerinde annne-babalarıyla birlikte yaşamak yerine, kendi ailelerinin idaresini üstleniyordu. Bu, geniş aile bağlarının zayıf olması anlamına gelmiyordu; aksine, bu bağlar Türkiye'nin diğer yerlerinde olduğu gibi İstanbul'da da çok güçlüydü. Hane yapısı oldukça değişkendi, bireyin yaşam döngüsü içinde değişebildiği gibi, akrabaların zaman zaman geliş gidişleriyle de hareketlenmekteydi. Akrabalar çoğunlukla birbirine yakın oturmakta ve çeşitli faaliyetlerde birlikte hareket etmekteydiler. Olağanüstü bir değişimin yaşandığı bu dönemde en az dönüşüm geçiren yapının geniş aile değerleri olduğu görülüyor. Ailenin ve evin taşıdığı anlamın bile değiştiği Batılılaşma hareketi içinde, bu değerler, değişen ilişkiler ve anlamlar denizinde görece bir kerteriz noktası oluşturuyordu. Anlam ve bakış açısı bakımından, ilk ve belki de en rahatsız edici değişim evliliğe başlangıç biçiminde meydana geldi.

4

EVLİLİK VE AŞK: ANLAMLAR VE ANLAŞMALAR

Dünyanın hemen her yerinde tarih boyunca evlilik, aileler ve akraba grupları arasında bir ittifak oluşturmuş, evlenen çift ise çoğu kez daha geniş bir toplumsal tablonun edilgen oyuncuları olarak kalmıştır. Evlilikler bireysel doyumdan çok toplumsal ve ekonomik üretim amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bizim anladığımız anlamda aşk evliliği, bireyin toplumdaki aile gruplarının egemenliğine karşı radikal bir karşı çıkışı niteliğindedir. Bu, başta Avrupa olmak üzere, dünyanın her yerinde geçerlidir. Osmanlı toplumunda kadın ve erkeğin kendi istekleri doğrultusunda ve birbirlerine âşık olma kaidesiyle evlenmeleri düşüncesinin ortaya çıkması büyük bir düşünsel ve duygusal kargaşa yaratmıştır. Bu kargaşaya rağmen, evliliğe ilişkin geleneksel beklentiler yenilikçi çevrelerde bile yeni kalıplara sokularak geçerliliklerini korumuştur. Bunun nedeni, büyük ölçüde, ailelerin evliliğin ve ev kurmanın toplumsal ve mali yükünü üstlenmede oynadıkları önemli rolü sürdürmeleriydi.

AŞK

Aşk da, bütün diğer toplumsal olaylar gibi kültürden kültüre ve zamandan zamana yeni şekiller alır, belli ölçüde değişik anlamlar kazanır. Yoğun biçimde farklı ve değişik anlamlarla yüklü olan aşk, iki kişinin yaşadığı bir ilişki olmanın ötesinde bir şeydir. Bir simge olan aşk, birçok belli başlı kültürel simge gibi geniş bir anlam alanına sahiptir ve toplumdaki bireyler açısından geniş bir yelpazeye yayılan duyguları harekete geçirebilir. Dolayısıyla, aşkın Osmanlının son döneminde İstanbul'da oynadığı rolü anlamak için öncelikle o dönemde toplum açısından taşıdığı anlamı ve sahip olduğu etkiyi anlamaya çalışmamız gerekiyor. Bu noktadan hareketle, önce aşkı toplumsal bir olgu olarak ele alacak, ardından eylem halindeki aşkın bir analizini yapmaya girişeceğiz.

Osmanlının son dönemlerinde İstanbul'un ekonomisinde, toplum hayatında ve kültüründe hissedilen çalkantılar özellikle en kü-

çük ve en mahrem toplumsal kurum olan aileyi ve kadınla erkek arasındaki özel ilişkiyi etkisi altına aldı. Aşk, kadın, evlilik ve ailenin anlamına ilişkin değişik görüşlerde ifade bulan eski âdetlere yönelik sorgulama, anladığımız kadarıyla tayin edici bir rol oynayarak bir yandan krizler doğuruyor, diğer yandan onları yeni eğilimlerin anlam kazanacağı daha geniş düşünce sistemlerine bağlayarak bireylere yöneliş noktaları hazırlıyordu. Karşı cenahta ise, bir tehditle karşı karşıya kalan, küstürülen ve çoğunlukla kendini ifade edememiş olan çoğunluğun sözcüleri gayet doğal olarak geleneksel değerlerin savunusuna soyunuyorlardı.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Fransız Devrimi'yle zemin kazanan düşünceler, özellikle de toplumsal açıdan en radikali olan özgürlük (*liberté*) düşüncesi, Osmanlı toplumunun eğitimli çevrelerinde (özel, kişisel ve ailevi yaşamda bile) etkili olmaya başladı. Aşk veya seçkinler tarafından ifade edildiği biçimiyle *amour*, yoğun bir kişisel ilişki olmanın ötesinde bir anlam kazandı; bir biçimde, politik tutku anlamıyla da bağdaştırıldı. "Devlet baba"nın otokrat ve ilkel siyasal düzenlemeleri ise ataerkillikle ve kısıtlayıcı evliliklerle ilişkilendirildi. *Amour* ve *liberté*, yüzyıl dönümünden önceki siyasal baskı yıllarında İstanbul'un entelektüel toplumunu saran düşünsel liberalizmle el ele gidiyordu. Bu tür tutkular Birinci Dünya Savaşı öncesinde evcilleştirildi, bastırıldı ve toplumsal açıdan makul kanallara yönlendirildi.

Aşkın evcilleştirilmesi iki şekilde oldu. Aşk, Jön Türk ideologlarının, özellikle Gökalp'in elinde, Jön Türk Devrimi'nin siyasal hedeflerine yönelik bir araç haline geldi. 'İlân-ı hürriyet' olarak bilinen 1908 Jön Türk Devrimi baskı ve mutlakiyete karşı siyasal özgürlüğü ve aklın zaferini simgeliyor, aynı zamanda çelişkili bir biçimde, egemen siyasal sınıf tarafından yeni bir siyasal hedefe, yani modern Türk ulusuna ideolojik olarak boyun eğen bir aşkı (ilân-ı aşk) vurguluyordu. Bir yandan da, aşk tutkusu modern düşünceli Osmanlıların 19. yüzyıldan itibaren İstanbul'da bulunan çok sayıda popüler kaynaktan öğrendikleri görünüşte apolitik olan Batılı çekirdek aile ideolojisi çerçevesinde bir âdet haline getiriliyordu.

19. yüzyılın sonunda aşk ve özgür evlilik konulu modern piyesler ve romanlar ortaya çıkmaya başladı[1] ve 1920'lerin ortalarına kadar bunlar Türk yazarların en çok üzerinde durdukları konular oldu. Bu

[1] Berna Moran, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Roman", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde, İstanbul, 1985, c. I, s. 412.

yazarların çoğu, edebiyatı Türkiye'yi modern uygarlık yoluna sokmanın en temel aracı olarak görüyordu.[2] Aile bu çerçevede merkezi önemdeydi. Bahsi geçen edebiyat eserlerinin 1860'larda yayımlanan ilk örneklerinde aşk ve özgürlük yüceltilirken, 1920'lerde varılan noktada aşk hıyanetin hizmetçisi olarak resmediliyordu: Aşkın anlamı altmış yıl içinde idealize edilmiş romantizmden toplumsal düzensizliğe dönüşmüştü. Bu nasıl olmuştu?

1860'larda İstanbul'da yaşayan en ileri düşünceli insanlar aşk ve evlilik üzerine kafa yoruyor ve geleneksel evlilik düzenini eleştiriyorlardı. Bunlar için baskı ve geri kalmışlık açısından aile, toplumun küçük bir modeli gibiydi.[3] Bir Genç Osmanlı düşünürü olan ve 1850'lerin başında Paris'te öğrenim gören şair Şinasi, 1860'ta yazdığı –Batılı tarzdaki ilk Türk piyesi olan– *Şair Evlenmesi*'nde görücü usulü evliliği eleştirel bir dille işler. Piyesin kahramanı, zamanının modern düşünceli insanlarından biri olan Müştak Bey'dir. Genç bir kıza âşık olan Müştak Bey, bir arkadaşına övünerek ifade ettiği üzere, aşk evliliği yapacaktır. Evlendiği gece, müstakbel gelinin yerine ablasının konduğunu keşfeder; bu, geleneksel, aileci mahalle değerleri gereği başvurulmuş bir oyundur. Piyes, Müştak Bey'in gerçek gelinle evlenmesiyle mutlu sona ulaşır.[4]

1860'larda İstanbul'da çok sayıda Fransızcadan tercüme roman yayımlanmaya başladı. Önceleri daha çok erkekler, sonradan da kadınlar bu romanlara ilgi göstermeye başladı; okurların tümü Avrupa uygarlığını tanıma hevesindeydi. Bu insanların bir kısmı toplumun –Fransızca orijinalleri okuyabilecek– seçkin kesimine mensuptu. Batılı değerlere çok açık olan bu kesimin yaşamında muhtemelen romanların büyük bir etkisi vardı. Yazar Hüseyin Cahit [Yalçın] *Edebi Hatıralar*'ında "Benim uyanışımı sağlayan, her şeyden önce Fransız dili ve kültürüdür" der.[5] Ahmed Midhat'ın "Bahtiyarlık" adlı eserinin başkahramanı Nusret Hanım âşık olmak isteyen modern fikirli bir kadındır. Belki de döneminin en popüler ve etkili siması olan yazar okuyucuya şöyle seslenir:

> Yalnız gelin olmayı düşünmüyordu. Kocaya varmağı düşünüyordu.

[2] Moran, *Türk Romanı*, s. 11.

[3] Namık Kemal, "Aile", A. H. Tanpınar (ed.), *Namık Kemal Antolojisi* içinde, İstanbul, 1942, s. 55-6 [orijinali *İbret* içinde, 1872, s. 56].

[4] *Şair Evlenmesi*, İstanbul, 1982 [1860].

[5] *Edebî Hâtıralar*, İstanbul, 1935, s. 26.

> Bir kız kocaya varmağı düşündüğü zaman varacağı adamın kim olduğunu da düşünür... Bunca romanlar okumuş... İşte Nusret hanım dahi teehhülü düşünüyor ama böyle düşünüyor.[6]

Ahmed Midhat'ın *Jön Türk* adlı eserinin kadın kahramanı Ceylan ise "her ne okumuşsa onu bizim ahval-i Osmaniyemize tatbik eylemiştir".[7] Refik Halid bu durumu "Frenk romanlarını okuya okuya, yahut Fransızca bilmiyorsa 'Edebiyat-ı Cedide'yi, hiç olmazsa Hüseyin Rahmi'yi takip ede ede gelinin gözü açılmış"[8] ifadesiyle vurguluyor. Yüzyılın başından itibaren okuryazar bir orta sınıfın oluşumuyla, romanlar gazetelerde tefrika olarak çıkmaya, dolayısıyla daha yaygın bir şekilde okunmaya ve muhtemelen daha etkin olmaya başladı.[9]

Romanın ve diğer yayınların Osmanlı toplumundaki aşk idealinin yaygınlığı açısından etkisini değerlendirmek oldukça zor. Toplum üzerindeki bu tür etkileri önemseyen Macfarlane "Romantik aşk üretmeyen ancak tüm bu sanat kalıplarına sahip ve büyük ölçüde okuryazar olan birçok uygarlık vardı" diyor.[10] Bu durum modern öncesi dönem için doğrudur; Macfarlane, evlilikte ailenin onayını almama gibi istekleri teşvik eden İngiliz toplumsal yapısından yola çıkmaktadır. Aksi yöndeki eğilim ise birçok toplumda, özellikle modern dönem öncesi Türkiye'de rahatlıkla gözlemlenebilir. Ancak aşk gibi kültürel kurumlar yabancı bir toprağa geç ekildiğinde, edebi bir kalıpta sunulan düşüncelerin etkisi belki çok daha fazla olur. Toplumun tepesinde suni denebilecek bir süreç başlar ve aşağı doğru yayılır. Bu, söz konusu sürecin toplumda yapısal olarak hiçbir kökü olmadığı anlamına gelmez. Düşüncelerin yerleşmesi için bazı şeylerin değişmesi gerekir. Osmanlının son döneminde toplumda artan farklılaşma, eğitimin özellikle kadınlar üzerindeki etkisi ve Batılı kurumların yarattığı değişim rüzgârı sonuçta kuşaklar arası çatışmayı ateşlemiş, bu da bazı gençlerin evlilikte eşlerini seçme isteklerini şiddetlendirmişti. Bu bakımdan, edebi yapıtlara ilgimiz ikili bir yön izliyor: İnsanların yaşamları üzerinde açıkça etkili olan bu yapıtlar, bir yandan da, ilgilendiğimiz alanın merkezindeki meseleyi ve çatışmaları başka kaynaklarda gözleyemeyeceğimiz bir biçimde gözler önüne seriyor.

[6] "Bahtiyarlık", Ahmed Midhat, *Letaif-i Rivayat* içinde, s. 124-125.

[7] Ahmed Midhat, *Jön Türk*, İstanbul, 1326/1910, zikreden Okay, *Batı*, s. 194.

[8] *Üç Nesil Üç Hayat*, İstanbul, 1943, s. 38.

[9] M. Belge, "Türk Romanında Tip", *Yeni Dergi*, sayı: 4, 1968, s. 33-6.

[10] *Marriage and Love*, s. 23.

Türkçeye tercüme edilen ilk Fransızca roman Abbé Fénelon'un 1862'de yayımlanan *Télémaque* adlı eseriydi. Kısa bir süre sonra *Sefiller* de okuyucuyla buluştu. On yıl içinde, Chateaubriand'ın *Atala* adlı eseri ve Bernadin de Saint-Pierre'in *Paul ve Virginie*'si gibi başka eserler tefrika edildi. Görüldüğü gibi, seçilen eserlerde romantik temalar ön plana çıkıyordu.[11] 1870'lerde Batılı tarzda yazılmış Türkçe öyküler ve romanlar yayımlanmaya ve popüler gazetelerde tefrika edilmeye başladı. Namık Kemal'e göre "esnaf ve hizmetçiler bile bunları okuyor veya okuyanlardan dinliyordu".[12] Ahmed Midhat'ın hikâyelerinden oluşan *Letaif-i Rivayat* ve Emin Nihat'ın *Musammeretname*'si 1871'de tefrika edilmeye başladı. Aynı yıl Şemseddin Sami'nin yazdığı *Taaşşuk-u Talât ve Fitnat* yayımlandı. Bu eserlerin hepsi de bir biçimde görücü usulü evliliğe karşı aşk konusunu ele alıyorlardı. *Taaşşuk-u Talat ve Fitnat*'ın konusu, ilk Osmanlı romanlarının birçoğunda olduğu gibi, birbirine âşık olan fakat ailelerince engellenen genç bir kadınla erkeğin melodramatik ve trajik hikâyesiydi. Sonunda kadın kahraman Fitnat görücü usulü evliliğin yarattığı hezeyanla intihar ediyordu. Alexandre Dumas Fils'in *Kamelyalı Kadın*'ına benzeyen Namık Kemal'in *İntibah* adlı romanında ve popüler romancı Ahmed Midhat'ın eserlerinde olduğu gibi, o dönemin erkeklerinin sevgi objesi olan kadınlar çoğunlukla gayri Müslimler, cariyeler, fahişeler veya düşmüş kadınlar, yani toplumun kıyısında yaşayan kadınlardı. Romancıların baş konusu aşk olmakla birlikte, o dönemde genç, saygın bir Türk kızının âşık kadın rolünde çizilmesi oldukça zordu.

Yüzyılın başından itibaren, seçkin kesimden bazı kadın ve erkekler aşkı evliliğin başlangıç aşaması olarak değerlendirmeye başladılar. Halid Ziya [Uşaklıgil]'in *Aşk-ı Memnu*'sunda Peyker'in saf ve oldukça melodramatik aşkı onun için yaşamın özüdür, romanın kahramanı Bihter ise ümitsizce evliliğinde aşkı yaşamak ister.[13] Yazarın ağzından onun kocasına olan hislerini öğreniriz: "Onun dostuydu... Ancak kendisinden fazla bir şey, muhabbet değil, 'aşk' istiyordu."[14] Namık Kemal'in 1873'te basılan piyesi *Zavallı Çocuk*'ta genç Şefika'nın anne-

[11] Evin, *Turkish Novel*, s. 44-45.

[12] Zikreden Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, 1964, s. 277 [*Türkiye'de Çağdaşlaşma*, çev. A. Kuyaş, İstanbul, 2002].

[13] *Aşk-ı Memnu*, İstanbul, 1978 [1900], s. 154.

[14] *A.g.e.*

si eski kafalı kuşak için "Aşk veya muhabbet evlilikten sonra gelirdi" der; otuz sekiz yaşında zengin bir paşayla evlenen Şefika ise, âşığı Ata'ya kavuşamadığı için intihar eder. Recaizade Ekrem'in 1896'da yazdığı *Araba Sevdası* adlı ünlü romanında hicvettiği, tipik bir 19. yüzyıl alafranga züppesi olan Bihruz Bey sürekli olarak aşk (*l'amour*) arayışındadır.[15] Sami Paşazade Sezai üç yıl sonra yayımlanan *Sergüzeşt*'inde eski neslin aşk evliliği konusundaki rahatsızlığı ile genç neslin yaşlıların kısıtlamalarına tahammülsüzlükleri arasında giderek büyüyen uçurumu gündeme getirdi. Özellikle evlilik düzenlemeleri konusunda yaşanan kuşaklar arası çatışma giderek öne çıkan bir tema haline geldi ve savaş yıllarında doruğa ulaştı.

Aşk tehlikeli bir konuydu. Sadece anne-babanın otoritesine karşı geldiği için değil, aynı zamanda toplumun ahlaki temellerini sarstığı için de tehlikeliydi. Otoriteye karşı bir tehdit olduğu gibi aile namusunu, bütünlüğünü, kişisel kimliği ve giderek toplumsal düzeni de tehlikeye atıyordu. Sansürün hüküm sürdüğü Abdülhamid döneminde aşk kavramının çoğu kez özgürlük kelimesinin yerini tutan bir "hüsn-ü tabir", belki onun eşanlamlısı olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. 1860'lardan itibaren Osmanlı toplumunun üst tabakasında *grand amour* şeklinde yayılan bu hal, Ahmed Midhat'ın da gözlemlediği gibi, bir yabancı işgaliydi. Geleneksel düşünce yapısına yakın duran Ahmed Midhat, hikâyelerinden birinde, âşık olduğu gençle evlenen kızının nikâh hazırlıklarını güle oynaya yapan Bahtiyar Paşa'yı anlatırken, onun neşesini pek de paylaşmadığını belli eder: Müstakbel dünürüyle hazırlıkları tartışan Bahtiyar Paşa, ona "Efendim, bu *alafranga* denilen şey başka bir şeydir. *Liberte!* Hürriyet! Serbesti!.. Öyle ya! Bir erkeğe bir kadın lazım. Bir kadına bir erkek. Artık anaların babaların bu hürriyet-i tabiiyeyi tahdid etmeleri neden iktiza etsin?" der.[16]

Aşk ve özgürlük; sefahat ve belki, anarşi; aşk veya intihar; özgürlük veya ölüm: Bunlar kişisel konular olmaktan çıkmış, yoğun siyasal anlamlar kazanmıştı. Ahmed Midhat 1871'de yayımlanan öyküsü "Teehhül"de aşk ve özgürlük arasında açık bir bağ kuruyordu. Öy-

[15] Şerif Mardin, "Super westernization in the Ottoman Empire in the last quarter of the nineteenth century", P. Benedict ve diğ. (ed.), *Turkey: Geographic and Social Perspectives* içinde, Leiden, 1974, s. 406 [Türkiye: Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar, İstanbul, 1971].

[16] Ahmed Midhat, *Karnaval,* zikreden Okay, *Batı,* s. 206.

künün kahramanı Mazlum Bey "Bizim memlekette henüz hürriyet-i şahsiye temin edilmemiştir ki her erkek istediği kızı alsın ve her kız da istediği erkeğe varsın" diyordu.[17] *Sergüzeşt* adlı romanda Celal, amcasıyla yaptığı konuşmada, haksızlıktan, kötülükten ve evlenenlerin rızasıyla yapılmayan evliliklerin doğurduğu acı sonuçlardan şikâyet eder.[18]

19. yüzyıl sonlarında İstanbul edebiyat çevresinde ebeveyn –ve dolaylı olarak devlet– otoritesine karşı yükselen bu isyan, Osmanlı toplumunda doğmakta olan bireyciliğin bir yansıması mıydı? İstanbul'un yoğun cemaatçi toprağında bireyciliğin kök salabileceğini düşünmek oldukça zor. Ancak, evliliğin temelinde aşk kavramının yattığına ilişkin sosyolojik bulgular bu doğrultuyu gösteriyor. Aşk, toplumsal yapıları, geleneksel toplumsal sınırlamaları ve yerleşik toplumsal örüntüleri reddeder; ideal olarak, iki insanı her ne pahasına olursa olsun birleştiren bir bağdır. Dönemin romanlarında anlatılan aşk çoğunlukla roman kahramanlarının hayatları pahasına yaşanır. Berkes, bir tür 'ütopik bireyciliğin' Osmanlı İslam toplumuna yabancılaşmış olan aydınlar arasında itici güç görevi gördüğünü ileri sürer: "Bunlar maddi konfor, bilimsel ilerleme ve bireysel özgürlüğün hüküm sürdüğü Avrupalı bireyin hayatına özenirlerdi."[19] Berkes, bireycilerin, geleneği temsil eden ve akılcı olmayan her şeye isyan ettiklerini söyler.

Ziya Gökalp'in bu konulara ilişkin bakış açısı ise bir biçimde farklıydı. Gökalp'in bakışı, sosyolojik temele oturtulduğunda, kökleşmiş Türk ahlakçılığının bir yansımasını sunar; Gökalp'e göre bireycilik toplumsal bir çürümedir. Tanzimat'tan sonra Türkiye'de gelişen bireyciliğin 'gerçekte bencillik (hodgâmlık)' olduğunu ileri sürer.[20] Ona göre bunun nedeni, İslamcı ümmet tipi bir toplumdan 19. yüzyılda kendi içinde farklılaşmış modern bir topluma geçiş sırasında zayıflayan kolektif vicdanın yarattığı ahlaki boşluktur.[21]

Gökalp de kılavuzu Durkheim gibi ömrünün büyük bir kısmını modern öncesi toplumun cemaatçi toplumsal ahlakının yerine neyin konulması gerektiğini araştırmakla geçirmiş, modern ulusun

[17] "Teehhül", *Musahebat-ı Leyliye* içinde, İstanbul, 1304/1887, s. 170.
[18] Sami Paşazade Sezai, *Sergüzeşt*, İstanbul, 1978 [1889], s. 99.
[19] *Development of Secularism*, s. 295. Orijinalinde italik.
[20] *Türk Ahlâkı*, İstanbul, 1975.
[21] *A.g.e.*

toplumsal bağları çerçevesinde bir tür korporatist dayanışma fikrine ulaşmıştı.[22] "Bir cemiyetin müşterek menfaatler üzerine değil ancak müşterek imanlar ve mefkureler üzerine istinad edilebileceğine" olan inancı belki Durkheim'dan bile fazlaydı.[23] Toplumsal ahlakla ehlileştirilmemiş romantik aşkın "memleketimizde cinsi bir ahlaksızlık hatta cinsi bir ahlakilik cereyanı doğurmaya başladığı"ndan endişeleniyordu.[24] Doğru olarak sezdiği gibi, kontrolsüz aşk kolaylıkla denetimden çıkabilecek bir güçtü ve Gökalp aile namusunun büyük ölçüde kadının iffetine bağlı olduğu İslami bir toplumda bunun büyük bir tehdit olduğunu belirtiyordu. Modern hayatın ahlaksız davranışlarla özdeşleştirilebildiği bir toplumda, dava bu durumdan büyük yara alırdı: "Kadın, tavır ve meşverini mensup olduğu cemiyetin örfüne, yani ahlaki mefkuresine göre tanzim etmelidir."[25] Delil göstermemekle birlikte Gökalp, yaşadığı dönemde aile bağlarında gevşeme olduğunu ve boşanmaların arttığını iddia ediyor, bunu "gerek zevç ve gerek zevcelerin, çocuklarını düşünmeyerek, hodgâm duygulara gittikçe daha çok kapılmakta olduklarını gösteren" ahlaki çöküntü ortamına bağlıyordu.[26] Bencil bireycilik o dönemde toplumsal düzene ve hem geçmişe hem de geleceğe dönük bir tehdit olarak algılanıyordu.

İlginç olan, Gökalp'in, bu 'hodgâmlık'ın sorumlusu olarak –başka etmenlerin yanı sıra– Türk toplumu üzerindeki Fransız etkisini ve 'edebiyattaki Servet-i Fünun hareketiyle başlayan hasta ahlak' anlayışını görmesiydi.[27] Diğer birçok Osmanlı gibi o da edebiyatın ve fikirlerin etkisine büyük önem veriyordu. *Servet-i Fünun*, 19. yüzyıl sonunda Fransız sembolistlerinin takipçilerinin meydana getirdikleri Edebiyat-ı Cedide hareketinin yayın organıydı. Servet-i Fünun hareketi toplumda birçok kesimi öfkelendiriyordu; Gökalp gibi modern milliyetçiler de, Ahmed Midhat gibi geleneksel düşünceli modernistler de bu tür kozmopolitist ve Osmanlı-Türk olmayan unsurlardan rahatsızdılar. Berkes "bunun Ahmed Midhat'ın sonuna kadar savaştığı dekadanların ideolojisi" olduğunu belirtiyor.[28] Sonuna kadar sa-

[22] Taha Parla, *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp, 1876-1924*, Leiden, 1985.
[23] Gökalp, *Türk Ahlâkı*, s. 160.
[24] *A.g.e.*, s. 173.
[25] *A.g.e.*, s. 172.
[26] *A.g.e.*, s. 165.
[27] *A.g.e.*, s. 173.
[28] *Development of Secularism*, s. 295.

vaşmıştı; çünkü bu tür inançların, Osmanlı toplumunun ahlakının temel taşları olarak görüp çok değer verdiği ailenin ve mahallenin sonu demek olduğunu biliyordu. Gökalp'in tepkisi de buna benziyordu; çünkü bu hareket onun savunduğu aileye ve devlete dayalı yeni ahlakçılığa karşı bir tehdit oluşturuyordu.

Osmanlıların 19. yüzyıl sonlarında tanımaya başladıkları haliyle bireycilik, ister aşkta ister siyasette olsun, geçmişin ve aile, cemaat ve otorite kaynaklı ağır baskının inkârının ifadesiydi. Jön Türk hareketiyle başlayan yoğun milliyetçilik döneminde ise, milliyetçilik aleyhtarlığı, ahlaki çöküntüyle ve hatta devlete hiyanetle özdeşleştirilmeye başladı. Osmanlı aydınları bilimin ve akılcılığın büyüsüne kapılmış olmalarına rağmen, bireycilikleri Locke ve Bentham'ın faydacılığından çok, Nietzsche'nin tutkulu, put kırıcı isyanına yakındı. Bu nedenle de, anomi ve anarşizmle özdeşleştirilen tehlike ve korkuları akla getiriyordu. Jön Türk Devrimi'ni izleyen yıllarda, Gökalp bu eğilimi yumuşatmak ve onu ilerleme ve yeni ulusal dava adına devlete tabi kılmak için sosyolojisinin ideolojik gücünü kullandı.

Dönemin roman ve öykülerindeki akıl yürütmelere konu olan aşk ve özgürlük kavramlarının İstanbul'daki insanların gerçek tanışma ve evlenme davranışlarıyla bir ilgisi var mıydı? İnsanlar özel yaşamlarının bu tür ayrıntılarıyla ilgili geride pek az iz bıraktıklarından, bunu bilebilmek çok zor. Daha önce de belirttiğimiz gibi, eğitimli Osmanlıların yazdıkları otobiyografilerin veya tuttukları günlüklerin çoğu şahsi olmaktan çok, siyasal nitelikte metinlerdi ve neredeyse tamamı erkekler tarafından yazılmıştı. O dönemde hayat hikâyelerini kaleme alan iki önemli kadından biri Şair Nigar (19. yüzyılın sonlarında), diğeri ise Halide Edip'ti (20. yüzyılın başında); her ikisi de görücü usulüyle evlenmiş fakat daha sonra boşanmış ve bu kez kendi istekleri doğrultusunda yeniden evlenmişlerdi.

Görücü usulü evlilik, çiftin nikâhtan önce birbirini görmemesi veya tanımaması anlamına gelmiyordu. Konuştuğumuz Nimet adlı yaşlı bir hanım şunu anlattı: "Eskiden insanların genellikle görücü usulüyle evlendiği doğru, fakat hiç görmeden, tanımadan değil." Görücü usulü evlilik ile aşk evliliğini ayıran çizgi, haklarındaki polemiğin düşündürdüğü kadar da kesin değildi. Nimet Hanım bize, yakın akrabasından Tahir Bey'in 1919'da Nezihe adlı hanımla yaptığı evliliğin hikâyesini anlattı. Evlilik hazırlıkları sonrasında ama evlilikten önce tanışmış ve "birbirlerini sevmişler". Nimet Hanım'ın kendi hikâyesi ise daha ilginç. Kocası ona rastlamadan önce sadece güzelliğini işittiği genç bir kıza 'âşık'mış. Onları tanıştırmak için tertiplenen bir toplan-

tıda sonunda kızı görmüş fakat hayalleri yıkılmış. Daha sonra bir arkadaşı Nimet'i tavsiye etmiş, bunun üzerine annesi ve teyzesi evliliği ayarlamak üzere ziyaretlerine gitmişler. Nimet Hanım'ın ailesi başta, gelinin evlilikten önce görülmesine izin vermemiş; ancak kocasının ağabeyi "Ömür boyu refakat edecek eşini görmeden olmaz" diyerek annelerini razı etmiş. Sonunda tanışmışlar ve kısa bir süre sonra da evlenmişler. Mülakat esnasında yanımızda olan Nimet Hanım'ın kızı annesine "Peki, ilk gördüğünde babamı sevdin mi?" diye sorunca, Nimet Hanım "Babamı kaybetmiştim, annem onun münasip olduğunu düşünüyordu, tabii sevdim" diye cevap verdi.[29]

O dönemde, hatta 1920'lere ve 1930'lara kadar evliliklerin çoğu görücü usulüyle gerçekleşiyordu. Fakat genç çiftin isteğini, dahası birbirlerine karşı aşkını hesaba katma ihtiyacının giderek ağır bastığı anlaşılıyor. Bunun derecesi ise, ailelerin nişanlı çifte evlilikten önce tanışma izni vermesinden, tamamıyla ailenin girişimi dışında gerçekleşen ilişkilerin onaylanmasına kadar değişebiliyordu. Yine de, bu gibi şeylere ilişkin kayıt bulunmadığından, bu temanın gerçekte ne kadar çeşitlilik gösterdiğini bilemiyoruz. Ancak, "aşk evlilikleri"nin özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra arttığı görülüyor. Mülakat yaptığımız, 1920'lerde ve 1930'larda evlenmiş orta sınıftan kimseler, evliliklerinin aşk evliliği olduğunu söylediler ve dönemin romanlarının verdiği izlenim de bu yönde.

Mülakatlarımızda bulguladığımız kadarıyla, bunlar aşk evliliği diye adlandırılmakla beraber, ideal formda öngörüldüğü gibi aile normlarından köklü bir kopuşu beraberlerinde getirmiş değiller. İlişki çoğunlukla çiftlerden biri veya ikisi tarafından başlatılmış da olsa, evliliğe karar verildiğinde ailelere başvurmak gerekiyordu. Damat adayı gelin adayını babasından istemek durumundaydı. Aileler karşı çıkabilir, çocuklarını ikna etmek için güç ve etkilerini kullanabilirlerdi. Durum ne olursa olsun, ailenin onayı simgesel olsa da olmasa da, evlilik sonuç olarak gene de iki ailenin katılımıyla gerçekleşen bir şeydi; henüz tamamen bireysel bir seçim meselesi haline gelmemişti.

Ahmed Midhat'ın ifadesiyle 'âdet-i milliyemiz' kesinlikle görücü usulü evlilikti. Romanlarda anlatılan tüm aşk hikâyelerine rağmen, 19. yüzyıl sonlarında genç bir erkekle genç bir kızın bir aşk macerası yaşayıp evlenmeye kalkacak cesareti bulmaları pek muhtemel değildi. 'Saygın bir kadın' için bu söz konusu bile değildi. Açıkça

[29] Bu görüşmeyi gerçekleştiren Harun Turgan'a teşekkür ederiz. (A.D./C.B.)

Resim 4.1 Hali vakti yerinde ve oldukça modern bir ailenin düğün fotoğrafı, 1926.

Resim 4.2 Daha önceki dönemlerde alenen verilemeyecek tarzda mahrem ve cüretli bir düğün fotoğrafı pozu, 1933 (Haydar Aksüğür'ün aile albümünden).

çifte standartlar söz konusu olduğundan, erkeklerin aşk maceraları yaşamaları veya gayri Müslimlerle, cariyelerle, fahişelerle ve diğer düşmüş kadınlarla cinsel kaçamaklar yapmaları kabul görüyordu. İstanbul'da üç dönemde aşkı tanımlayan Refik Halid, Cumhuriyet döneminin başlarında çokça kullanılan 'sevmek' ve 'sevişmek' terimlerinin Abdülaziz döneminde (1861-76) pek kullanılmadığını, çocuklar tarafından asla ağza alınmadığını, alınırsa büyük bir rahatsızlığa ve utanca yol açtığını anlatıyor.[30] Ondan, bu terimlerin yüzyılın sonlarında popüler olduğunu öğreniyoruz. Abdülaziz döneminin baskıcı koşullarında genç kadın ve erkekler için birbirini, hele âşık olacak kadar uzun boylu görmek zordu. Bu tür skandallı maceralar evlilikle sonuçlandığında bile, mahallenin namus bekçileri gelini aşifte, damadı ise çapkın olarak anarlardı.

Refik Halid 1870'lerden itibaren gençlerin birbirini görmesinin, flört etmesinin ve âşık olmasının kolaylaştığını ileri sürüyor. Bu yönde bir eğilim olmakla birlikte, yazarın iddiasının belki biraz abartılı olduğunu düşünüyoruz. Ona göre eski İstanbul'un yangınla harap olması ve yol şebekesinin yeniden düzenlenmesi Osmanlı toplumunda gündemde olan başka birçok değişikliğin simgesidir. Yazar, Abdülhamid döneminde (1876-1908) İstanbul'da aşkların ve aşk evliliklerinin çoğaldığını söylüyor. Bu da herhalde abartılı bir görüş; bunu o hızlı değişim yıllarında 'aşk'ın orta ve yüksek sınıftan ailelerin kelime haznesine girmeye başladığı şeklinde yorumlamak daha doğru olur. Yazar yine bu dönemde ailelerin çocuklarına karşı tavırlarının yumuşama eğilimi gösterdiğini söylüyor. Bu dönemin ikinci yarısında İstanbul'da olan Hester Jenkins, zamanın 'ileri' ailelerinden biri diye tanımladığı tanıdıklarını şöyle anlatıyor:

> Rabia'nın nişanlılık ile evlilik arasında kocasını tanımasına ve onun ihtiyaçlarını nasıl karşılayacağını öğrenmesine izni verilmişti. O ve Reşad birlikte kitap okumuş ve evliliklerinden önceki altı ay içinde iyi arkadaş olmuşlardı. Saliha'nın babası, kızı okula gittiği sürece de Hüseyin Bey'in ona kavalyelik etmesine izin vermişti.[31]

Peçeye ve gençlerin asla yalnız gezmemelerine rağmen okumuş kesimden gençlerin halka açık yerlerde, parklarda, piknik yerlerinde,

[30] *Üç Nesil*, s. 33-39.

[31] Hester Jenkins, *Behind Turkish Lattices: The Story of a Turkish Woman's Life*, Philadelphia, 1911, s. 380.

tiyatrolarda, düğünlerde ve benzeri yerlerde karşılaşmaları bir şekilde kolaylaşmıştı. Kaçamak bir bakış, peçe altından cilveli bir hareket, yere düşürülen bir mendil, yakaya iliştirilmiş bir çiçek, gizlice verilen bir mektup gibi şeyler, hâlâ yasak olan ancak giderek daha fazla hoşgörüyle karşılanan aşkın bazı dışavurumlarıydı. Bir kez daha, "o dönemde roman ve piyeslerin âşıklar üzerindeki etkisinin büyük olduğunu" öğreniyoruz.[32]

Bütün bu romantik faaliyetin, sınırları genişleyen bir fiziksel aşk topografyası meselesinden ibaret olmadığı açık. Bu dönemde insanların beklentileri de değişiyordu. Fakat gerçekten âşık olarak evlenen insanların sayısının fazla olduğunu söylemek bizce mümkün değil. Osmanlıların aşkın (*amour*) doğduğu yer olarak idealize ettikleri Fransa'da bile, o dönemde *grand amour* düşüncesi ve fantezisi ile çoğu insanın yaşadığı gerçekler arasındaki uçurum büyüktü. Theodore Zeldin "Değişimler, geçmişin değerlerinin kökten reddinden çok daha zımniydi" diyor.[33] Türkiye'deki durum da buydu.

Jön Türk Devrimi'nin yarattığı memnuniyet havası, Abdülhamid despotizminin sona ermesi ve Osmanlı toplumunda parlamenter rejimin yeniden kurulması, 19. yüzyıl sonlarında daha kısıtlı bir biçimde başlayan açılmayı hızlandırmıştı. Bu açılmanın etkileri basın üzerindeki kısıtlamaların kalkmasında, bazıları oldukça feminist bir yaklaşım sergileyen kadın dergilerinin artmasında, kadın haklarının gelişmesi için dernekler kurulmasında, kadınların eğitimi alanında gelişmeler yaşanmasında ve kadınların iş hayatına girmeye başlamasında gözleniyor. Kadınların eğitiminin ve okuryazarlığının artmasıyla birlikte düşünüldüğünde, böylesi açık bir toplum, 19. yüzyılın bitiminden hemen önce başlayan 'aşk devrimi' için çok daha uygun bir zemin sunuyordu.

Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın 1916'da İstanbul'un ortahalli bir mahallesinde geçen popüler romanı *Kadın Erkekleşince*'de, sevdiği gence aşkını gösterme konusunda utangaç davranan bir kız 'geçen yüzyılın kızı' olarak tanımlanır.[34] Aynı romanda orta sınıftan yirmi beş yaşında bir gencin annesi oğlunu zengin bir kızla evlendirme gayretinde başarısız olur. Oğlu başka birine âşıktır. Öfkeli annesi-

[32] *A.g.e.*

[33] *France 1848-1945: Ambition and Love*, Oxford, 1979, s. 286-287.

[34] Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Kadın Erkekleşince*, İstanbul, 1974 [1916], s. 13.

ne "İnsan servetle değil, kalbine uygun kimseyle evlenir"[35] der; çok farklı bir evlilik anlayışı olan annesi ise "Bu dünyada herkes karısını severek almaz. Evliliklerin çoğu lüzum üzerine olur" cevabını verir.[36] 1908'den sonra, bu tür konularda özgür seçimin gereğini savunan modern yayınların artmasıyla aşk evlilikleri İstanbul'da giderek daha fazla meşruiyet kazanmaya başladı. Ancak modernist, feminist ve romantik aşkın ateşli savunucusu Hüseyin Rahmi yine de romanlarında aşkın yaratacağı toplumsal tehlikelerden bahsetme gereği duymuştur. Bir nesil önceki Ahmed Midhat gibi, Hüseyin Rahmi için de aşk *(amour)* ihaneti çağrıştırır. Romanlarında ihanetler birbirini izler. Ona göre aşk evliliğe temel olamaz çünkü geçicidir.

Romantik aşk giderek modernist düşünürler tarafından da aile hayatının istikrarına karşı bir tehdit olarak görülmeye başlamıştır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu 1910'larda İstanbul'da geçen *Kiralık Konak* adlı romanında bu düşünceyi mantıksal olarak en uç noktasına götürmüştür. Osmanlı toplumunun çöktüğü acı dolu yıllarda yaşanan toplumsal ve ahlaki gerilimleri birçok bakımdan çok iyi yakalayan bu romanda, kuşaklar arası çatışma doruk noktasına ulaşır. Geleneksel ahlakın temsilcisi büyükbaba Naim Efendi, örnekleri giderek artan 'yeni usul evliliği' kabul edemez. Çok ileri düşünceli genç bir kız olan torunu Seniha, Faik Bey'i sevmesine karşın, evliliğin düşüncesini bile kabul edemez; çünkü Seniha ve Faik için evlilik, aşkın amacına ulaşması demek değildir. Seniha şöyle der:

> Bizim için evlenme bir kalp meselesi değildir. Ne de uzvi zarurettir. Ben ve o, bu işi bir hesap ve akıl meselesi telâkki ediyoruz; paraya müteallik bir iş...[37]

Sonunda evlenmemeye karar verirler. Büyükbabasının, evlilikleri konusunda Faik Bey'in babasıyla konuştuğunu öğrendiğinde Seniha şu açıklamayı yaparak onu şoka uğratır:

> Ne Faik Bey beni almak için babasının emrine, ne ben Faik Bey'e varmak için sizin arzunuza tabiyiz. Ben yirmi yaşına giriyorum, o otuzuna yaklaşıyor; birbirimizi sizin bizi tanıyışınızdan daha iyi tanıyoruz ve sevişiyoruz... Bugün istesem ben ona varırım; bugün

[35] *A.g.e.*, s. 22.
[36] *A.g.e.*, s. 26.
[37] *Kiralık Konak*, s. 131.

istesem o beni alır... Fakat, ne çare ki istemiyoruz.[38]

Bu tavrının nedenini kavrayamayan büyükbabasına, şimdi birbirlerini sevmelerine rağmen, evlenirlerse tartışmaya, birbirlerine yük olmaya ve sonunda birbirlerinden nefret etmeye başlayacaklarını açıklar. Fakat sonunda, Seniha serbest düşünceliliğinin bedelini öder. Uygun bir evliliğe ve aile hayatına alternatif olarak gördüğü ahlaki çöküntüye teslim olur ve evlilik dışı ilişkiye girer. Nitekim Yakup Kadri daha romanın başında, Seniha'nın Faik Bey'e aşkı ortaya çıktığında, Türk toplumunda tasvip edilmeyen şeyler için kullanılan en ağır ifadeleri kullanarak, onda "... aşifte bir ahenk... bir fahişenin sesi..." gibi özellikler olduğundan bahseder.[39]

Yakup Kadri'nin işgal altındaki İstanbul'da geçen *Sodom ve Gomore*'de (1928) ise modern Türk kadınları şehirdeki İngiliz ve Fransız subaylarıyla vatan hainliği denebilecek aşk maceraları yaşayarak, alçalışın en ağır noktasına varırlar. Serbest cinsellik, serbest aşk ve bunların ahlak ve aile üzerindeki yıkıcı etkileri 1920'lerde yazılan romanların ana temaları arasında yer alır. Peyami Safa *Cânân* adlı romanında İstanbul kadınlarını üçe ayırır: Avam; ailesine ve kocasına her zaman sadık orta halli kadın; asri kadın. Üçüncüsü, bencil, zevk peşinde koşan ve sadık olmayan kadındır "çünkü aile sistemini gülünç bulur ve bu sistemin günün birinde iflas edeceğini bilir. Bunlar istikbalin kadınlarıdır".[40]

Resimli Ay dergisi 1924 yılında, *Cânân*'ın yayımlanmasından bir yıl önce çok benzer bir sınıflama yapmıştır. Makalenin yazarı, İstanbul'daki yerleşim merkezlerinde yaşam tarzına ve sınıflara göre giderek artan farklılaşmanın açık bir göstergesi olarak çağdaş kadını Şişli kadını, orta halliyi Kadıköy kadını, avam olanı Beyazıt kadını olarak tanımlar ve Beyazıt kadınının kızının da giderek Şişli kadınına benzemeye çalıştığını sözlerine ekler.[41] *Sevimli Ay* adlı rağbet gören dergideki ilginç bir makalede Feridun Necdet, bencil, sadık olmayan, evini ihmal eden, yanlış anlaşılmış modernizmin ürünü olan modern kadın tipinden şikâyet eder. Yazar, Türk toplumunun ahlaki merkezinden gelen toplumsal çöküş korkusunu dile getirerek, "Bunlar azınlıkta kalan kadınların davranışları, ancak unutmayalım ki ço-

[38] *A.g.e.*
[39] Moran, *Türk Romanı*, s. 131.
[40] *Cânân*, İstanbul, 1980 [1925], s. 156.
[41] "Bugünkü Türk kadınları", *Resimli Ay*, sayı: 2, Mart 1340/1924.

günluk her zaman azınlığı takip eder" gözleminde bulunur.[42] Moda ve tutkular genellikle bu şekilde yayılır. Bu tür kadınlar o yıllarda azınlıkta kalmasına rağmen, özgürlük taraftarları, aşk ile çoğu insanın gözünü korkutan özgürlük arasında bağlantılar kurmayı sürdürdü. *Cumhuriyet*'te okurların sorularını yanıtlayan bir yazar anne babalara aşağıdaki tavsiyelerde bulunuyordu:

> Aşk, saadet, huzur, hepsi tabii bir seyirle hayatta oluyorlar. Buna ne anne, ne baba, ne cemiyet, ne kanun siper yapamıyor. Aşk mı istiyor, hürriyet mi istiyor, veriniz...[43]

Yine *Cumhuriyet*, belki de engel tanımaz aşkın toplumda yarattığı korkunun bir yansıması olarak '1930'un kızını' şöyle 'tasvir ediyordu': "Aşk onun için sadece bir tecrübe, evlilik geçici bir arkadaşlık, ev ise yalnızca sevdiği erkekle paylaştığı bir oteldir."[44] Çizilen bu tip, bundan yarım yüzyıl sonra, modern kadının karikatürü bile olamazdı.

20. yüzyılın başında yayımlanan romanlardaki düşmüş kadın tipi Osmanlı Türk toplumunda hissedilen ahlaki çöküşü simgeliyordu. Belki de bu çöküşten bile kadınlar sorumlu tutuluyordu; örneğin *Kiralık Konak* ve *Sodom ve Gomore*'de Batılılaşmanın aile hayatına sızan olumsuz yönlerini kadınlar simgeliyordu. Aile ve toplumsal ahlak tarafından kontrol edilmeyen ve edilemeyen kadın daima Türk toplumunun kâbusu olmuş, böylesine bir özgürlüğü savunanlar da ahlaken düşük hatta hain olarak nitelenmişlerdir.

EVLİLİĞİN AMAÇLARI

Geçmişte İstanbul'da evliliğe ve çocuk sahibi olmaya insanların yaşamlarının kaçınılmaz ve gerekli aşamalarından biri olarak bakıldığı şüphe götürmez. 20. yüzyılda, bu kurumu yeniden yorumlamaya kararlı olan birkaç köktenci yenilikçi dışında bütün Türkler ilk fırsatta evleniyorlardı. Evlenip evlenmemek meselesi tercihe bağlı değildi. Dönemimizin nüfus sayımlarından çıkarılan evlilik istatistikleri bunu açıkca gösteriyor: Tüm kadınlar içinde, çocuk doğurma yaşı

[42] "Bir erkek karısından neler bekler", *Sevimli Ay*, sayı: 3, Mayıs 1926.

[43] "Bana sorarsanız: Anne baba reşit olan kıza karışmalı mı?", *Cumhuriyet*, sayı: 2222, 19 Temmuz 1930, s. 2.

[44] "Bana sorarsanız: 1930 kızı annesinden daha mesut mu?', *Cumhuriyet*, sayı: 2150, 1 Mayıs 1930, s. 2.

sona erene kadar evlenmemiş kadınların oranı %2'ydi. 1885'te ve 1907'de elli yaşlarının ortalarına kadar evlenmemiş erkeklerin oranıysa %8 ve %5'ti. Dönemin yazarları savaş yıllarında ve sonrasında bekârların oranının artmış olabileceğini öne sürdüler; fakat bunun nedeni evlilik kurumunun yeniden gözden geçirilmesinden çok, savaş nedeniyle cinsiyetler arası sayısal dengenin bozulması ve ekonomik koşulların ağırlaşmasıydı. Savaşın hemen ertesinden 1920'lerin sonuna kadar basında çıkan haberlerde evlenmemeyi seçen kadın ve erkeklerin sayısının arttığı izlenimine dayanılarak çalınan tehlike çanları mesnetsizdi.[45] Birinci Dünya Savaşı'nın bitimiyle Cumhuriyetin ilanı arasındaki dönemde elli yaşın altındaki bekârların oranı çok düşüktü. Bu zamana kadar, evliliğin insanın yaşamındaki yerinin sorgulanmadığı açıktı.

İncelediğimiz dönem boyunca rastladığımız en eski kaynaklarda açıkça belirtildiği gibi, 1869'da *Terakki'i Muhadderat* adlı gazetenin ifadesiyle "evliliğin maksadı çocuk yetiştirmek"ti.[46] 1894'te *Sabah* gazetesinde yayımlanan "Kadınlara mâlûmat: izdivaç" başlıklı makalede de bu konu işlenmişti. Burada evliliğin iki amacı olduğu belirtiliyordu: 1) Çocuk yetiştirmek ve toplumsal yeniden üretim, 2) ev ve aile kurarak mutlu bir yaşam sürmek.[47] Burada kadın ile erkek arasındaki işbölümü vurgulanıyor. Yazar yine de, okuyucuya, evliliğin bu toplumsal işlevlerinin her şeyden önce 'muhabbet'e dayandığını

[45] Bkz. örneğin "İzdivaç dünyanın en emin sigortasıdır", *Resimli Ay*, 4 Mayıs 1341/1925, s. 23; "Bekârlık", *Cumhuriyet*, sayı: 1751, 24 Mart 1920 veya Dr. Nusret Fuad, *İzdivaç: Şerait-i Sıhhiye ve İçtimaiyesi*, İstanbul, 1338-9/1920-1, 3.baskı, s. 21 vd. Avrupa'da yapılan istatistiklere dayandırılan tartışmada bekârların hasta olma ve erken ölme ihtimallerinin daha yüksek olduğu ileri sürülüyordu. Bkz. "Teehhül", *Terakki'i Muhadderat*, sayı:10, 17 Ağustos 1285/29Ağustos 1869, s. 1-2; Dr. Rusçuklu Hakkı, "Elvah-ı Hayat: 2-İzdivaca Dair", *Sabah*, sayı: 4047, 25 Şevval 1318/ 15 Şubat 1901, s. 3-4. Avrupalılar gibi Türkler de bu soruna karşı çeşitli hukuksal önlemler aldılar. 1920'lerin başında evliliğin zorunlu tutulmasına ilişkin bir kanun tasarısı hazırlandı, ancak hiçbir zaman yasalaşmadı. Bkz. Yahya Halid, "Zorla Nikâh", *Vakit*, sayı: 1898, 24 Mart 1924, s. 3. Bunu 1920'lerin sonlarında hazırlanan Bekârlık Vergisi tasarısı izledi; yoğun tartışmalara neden olan bu tasarı da yasalaşmadı. Ayrıca bkz. "Bekârlık vergisi: Çok çocukluları da dinleyelim", *Cumhuriyet*, sayı: 1749, 22 Mart 1929, s. 4; Yunus Nadi (Abalıoğlu), "Bekârlık vergisi", *Cumhuriyet*, sayı: 1757, 31Mart 1929, s. 1.

[46] "Teehhül", s. 1-2.

[47] "Kadınlara mâlûmat: İzdivaç", *Sabah*, sayı: 1889, 13 Cemaziyülevvel/Kasım 1312/1894, s. 3-4.

belirtmeyi ihmal etmiyor.

Genç kadınların evlilik beklentileri konusundaki ifadelerinden açıkça anlaşıldığı gibi, İstanbul'un geleneksel sakinleri için evlilik karıkoca ilişkisinden çok, aile birliği anlamına geliyordu. Ahmed Midhat Efendi "Bahtiyarlık" başlıklı öyküsünde bu konudaki geleneksel ve modern görüşleri karşılaştırıyor. Osmanlı kızlarının çoğu gelecekteki evliliklerini düşünürken, bunu müstakbel kocalarından çok, kocanın ailesiyle ilişkili bir kavram olan 'gelin' olma kavramıyla ilişkilendirirler. Geleneksel koşullarda, gelin gelecekteki kocasını seçme şansına sahip olmadığından, geniş aile içindeki rolüne ve mutluluk ihtimaline yoğunlaşır; fakat yine de kocasıyla ilişkisinin iyi olmasını, ondan destek görmeyi ve hatta cinsel yaşamının tatmin edici olmasını umduğu da kuşku götürmez. Kocasının ailesinin tüm üyeleri ondan 'bizim gelin' diye bahsederler, Türkiye'de gelinlerin aileye bağımlılığı üzerine zengin bir folklor mevcuttur.

"Bahtiyarlık"ta Nusret Hanım'la kişileştirilen 1885'in modern Türk kadınının amacı daha bireyseldir. Amaç gelin olmak değil, 'kocaya varmak'tır.[48] Daha önemlisi onun kafasında belli bir adam vardır; "bir kız kocaya varmağı düşündüğü zaman bu adamın kim olacağını da düşünür".[49]

İster geleneksel kavramlarla isterse de o sırada geçerli olan ulusalcı terimlerle ifade edilsin, evliliğin doğurganlığa yönelik amaçları İstanbul'daki kadınların gerçekteki doğurma deneyimleriyle çelişiyordu. Aynı durum Osmanlı toplumunun son ve Cumhuriyetin ilk yıllarında gündemde olan çocuk sahibi olmayı destekleme politikası konusunda da geçerliydi. Daha önce de belirttiğimiz gibi, İstanbul'da kadınlar, ele aldığımız dönemin ilk yıllarından ve belki de daha erken tarihlerden itibaren az sayıda çocuk sahibi olmaya başlamışlardı. İleride de göreceğimiz gibi, düşük doğurganlığın İstanbul hayatının yerleşik bir özelliği olduğu söylenebilir. 19. yüzyıl sonunda doğurganlığın düşmesi, İstanbul'da zaten düşük olan bir noktadan başlamıştır. İstanbul'da yaşayan kadınların o yıllarda basının yürttüğü çocuk sahibi olmayı destekleyen kampanyaya karşı direndikleri anlaşılıyor.

Türk milliyetçiliğinin siyaset sahnesine çıkmaya başladığı döneme denk gelen 1897 yılında yayımlanan bir makalede okurlara şöyle deniyordu: "Ailenin büyük vazifesi çocuklar yetiştirmektir... milletin

[48] Ahmed Midhat, *Bahtiyarlık*, s. 124-125.
[49] *A.g.e.*, s. 124. Vurgu bize ait (A.D./C.B.).

geleceğinin ümidi olan çocuklar."[50] Aliye Cevad 1913'te *Kadınlar Dünyası* adlı dergide bu hususu daha açık bir biçimde ifade ediyordu: "Aileden maksat istikbaldir. Aile hayat-ı milliyeyi de temin etmiş oluyor. Aile demek millet, millet demek aile demektir."[51] Aynı yıl, aynı dergide şunları okuyoruz: "Bir milleti çoğaltan, kudret, kuvvet veren ailesidir... Herkes evlenmek mecburiyetindedir."[52]

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren gazete-dergi okurlarına "Evlilik her şeyden evvel sorumlu bir vatandaş olmak demektir" deniyordu.[53] Buna karşılık evlenmemek sorumsuzluk, bencillik ve hatta ahlaksızlıktı. Bunlar İstanbul'un geleneksel İslami ortamında evlenmemeyi düşünenleri caydıracak hususlardı ve burada ön planda olan, milletten çok aile ve cemaatti. Milli aile yazınında çocuklar ve ailelerin çocuk yetiştirme konusundaki işlevi niceliksel ve niteliksel yönlerden vurgulanıyordu. Ali Tevfik Bey *Kadın Erkekleşince*'de okuyucuya "Maarifet çocuk yapmak değil, çocuğu yetiştirmektir" diyordu.[54] 1920'lerde Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin (Çocuk Esirgeme Kurumu) yayın organı olarak yayımlanmaya başlayan *Gürbüz Türk Çocuğu* adlı derginin ana teması da buydu. Çocuk sağlığı, çocuk yetiştirme ve eğitimi dönemin popüler edebiyatında geniş yer bulan konulardı. Evliliğin ve çocuk sahibi olmanın bir kural olarak sunulduğu bu ortamda, *Sevimli Ay* dergisi 1927'de –bildiğimiz kadarıyla Türkiye'de ilk kez– bir kitapçık yayımlayarak doğum kontrolünü savunmuştu. Büyük ölçüde Amerikalı doğum kontrol savunucusu Margaret Sanger'ın çalışmalarının çevirisine dayanan bu metinde doğum kontrolü ulusun sağlıklı ve nitelikli çocuklarının yaşamını garantilemek için tercih edilecek bir yol olarak sunuluyordu. Fakat anladığımız kadarıyla, İstanbul sakinleri henüz yaygın propaganda başlamadan önce doğum kontrolüne yönelmişler.

20. yüzyılın başında güçlenen milliyetçi ruh birçok kimsenin ailevi ve kişisel hayatını etkilemekle birlikte, çok daha sıradan nedenler ve amaçlarla evlenen ve aile kuran insanlar da vardı. Milliyetçi ide-

[50] Hüseyin Mazhar, "Aile", *Çocuklara Mahsus Gazete*, sayı:41, 9 Kânun-i sâni 1312/2 Ocak 1897, s. 2-3.

[51] "Aile-1", *Kadınlar Dünyası*, sayı: 37, 10 Mayıs 1329/1913, s. 2.

[52] Seniye Ata, "Türk kadınlarına: Aile-1", *Kadınlar Dünyası*, sayı: 70, 12 Haziran 1329/1913, s. 3-4.

[53] Tevfik Nuri, 'İzdivaç hakkında evlenmesinden evvel çocuklarıma nasihatlerim', *Resimli Ay*, sayı: 6, Temmuz 1341/1925, s. 40.

[54] Gürpınar, *Kadın Erkekleşince*, s. 80.

ologların ve onlarla aynı görüşü paylaşan popüler yazarların savunduğu karıkoca birliğine dayanan, küçük, çocuk merkezli aile, birçok yenilikçi Türkün özendiği Batılı burjuva ailesinin bir versiyonuydu. Avrupa burjuva ailesinin yönelimleri ve idealleri ile Jön Türkler'in ve sonradan Kemalistlerin "milli" diyerek savundukları eşitlik temelli evlilik ve çocuk merkezli aile arasında ideolojik görünümleri dışında bir uyuşmazlık yoktu.

19. yüzyılın sonunda, milliyetçi veya Avrupacı aşk ve evliliğe karşı modern yaklaşımlar büyük ölçüde seçkinler tabakasıyla sınırlıydı, oysa Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu iki tür de orta ve belki de alt-orta tabakalar arasında oldukça yaygın bir hal aldı. İkisini birbirinden ayırmak genelde çok zor. İkinci Meşrutiyet yıllarından başlayarak, özellikle romancılar bu sosyal yenilikleri giderek toplumun daha alt kesimlerine mal etmeye başladılar. Hiçbir gerçeklik payı olmasaydı, orta halli ailelerin aşk evliliğinden bahsetmeleri de, hikâyelerinin orta sınıf okuyucuya inandırıcı gelmesi de söz konusu olmazdı.

EVLİLİK MUAMELELERİ

Osmanlının son döneminde, İstanbul'da evlilik İslam hukuku ile geleneklerin karışımı denebilecek çerçevede sınırlanmıştı. Kurumun temelini teşkil eden Sünni İslam fıkhıydı; fakat yerel gelenek ve âdetler, pratikte birçok ayrıntıyı farklılaştırıyor ve bunun sonucunda İmparatorluğun çeşitli yörelerine has usuller meydana geliyordu.

İslam hukukuna göre evlilik dinsel bir akit değildir. İki insan arasında, eğer yaşları tutmuyorsa iki aile veya vasi arasında olan bir sözleşmedir. Asgari hukuki koşulların sağlanmasıyla iki şahit huzurunda evlilik isteğinin beyan edilmesi, prensip olarak evlilik için yeterlidir. Evliliğin dinen kutsanması ve kaydedilmesi gerekmez. Bir din adamının hazır bulunması gerekli koşul olmadığı gibi, zaman zaman yapılan kısa dinsel tören de hiçbir zaman bir meşruiyet işareti değildir. İmamın evlilik seremonisinde gönüllü olarak yer alması – tüm Müslüman fıkıh okullarının da söz birliğiyle kabul ettiği gibi– evliliğe dinsel bir akit niteliği kazandırmaz.[55] Dolayısıyla evliliğin geçerli

[55] İslamda aile hukuku konusunda daha fazla ayrıntı için bkz. Y. Linant de Bellefonds, *Traité de droit Musulman comparé,* Paris, 1965; A. F. Fındıkoğlu, *Essai sur la transformation du code familial en Turquie,* Paris, 1936; M. Akif Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku,* İstanbul, 1985.

olması herhangi bir dinsel otorite tarafından gerçekleştirilmesine, kutsanmasına veya kaydedilmesine bağlı değildir.

Sözleşmenin iki tarafça da kabul edildiği ve düğün merasiminin tamamlandığı andan itibaren evlilik geçerlidir ve toplumsal olarak tasdik edilir. Evlilik sözleşmesinin kapsamında çeşitlilikler söz konusudur. İstanbul'da mahalle imamları tarafından rastgele kaydedilmiş evlilik sözleşmeleri genelde demografik bilgi açısından zengin değildir. Verilen bilgi evlenen çiftin isimleri, eğer varsa kanuni temsilcilerinin isimleri, şahitlerin isimleri, sözleşme tarihi ve mehr (evlilik bedeli olarak yapılan ödeme) miktarından ibarettir. Bu kayıtlarda imza, kesin adres, meslek veya çiftin sosyal ve ekonomik statülerine ilişkin bir bilgi olmadığı gibi, çiftin yaşlarına ilişkin bir bilgiye rastlamak da zordur. Evlilik sözleşmesini belgeleme gereği olmadığından, bu tür kayıtlar çoğunlukla titiz veya işgüzar bazı mahalle imamlarının özel notlarıdır.

Osmanlı döneminde İstanbul'da evlilik kayıtlarını arşivleyen bir merkezi birim mevcut değildi; yalnızca şer'i mahkemelerde görülen boşanma davalarının kayıtları tutuluyordu, fakat bunların iyi bir örneklem oluşturduklarını söylemek mümkün değil. Müslüman Osmanlıların evliliklerini Hıristiyan Avrupalılarınkilerle eşitleyecek uygulamaların ilk adımı olarak, 1883'te evlilik kayıtları sisteminde değişikliğe gidildi. 1883 nizamnameleriyle evliliklerin hukuken beyan edilmesi ve altı ay içinde nüfus kütüğüne kaydedilmesi mecburiyeti doğdu.[56] Ancak, evliliklerin kayıt mecburiyeti bürokratik bir biçim şartı olmanın ötesine geçemedi ve imamlar tarafından resmileştirilen nikâh üzerinde hiçbir hukuki yaptırım doğurmadı. Resmi nikâhın ilan edilmesi ve hukuken geçerli tek nikâh sayılması gibi uygulamalar Cumhuriyetin ilk yıllarında (1926) başladı. Kırsal bölgelerde ise bu uygulamanın yaygınlaşması uzun zaman aldı ve geleneksel imam nikâhı geçerliliğini sürdürdü. Günümüzde de pek çok çift resmi nikâha ilaveten bir de imam nikâhı kıydırıyor.

Nikâhların nüfus makamlarına bildirilmesi konusunda getirilen hukuki zorunluluk herhangi bir toplumsal ve dinsel teyit niteliği taşımadığından ve kayıt yaptırmamak nikâhın geçerliğini hiçbir şekilde zedelemediğinden, evlilik kayıtları 1883 ila 1926 arasında İmparatorluğun başkentinde yaşayan Müslüman nüfus arasında pek itibar görmedi. Bu zorunluluğa uymayanlara yönelik cezalar konmasına

[56] *Sicill-i Nüfus Nizamnamesi*, İstanbul, 1300/1883.

rağmen, yaptırımların 1907 sayımına kadar ve hatta ondan sonra da pek etkili olmadığı anlaşılıyor. Bu şartları göz önünde bulundurduğumuzda, kaydedilmemiş çok sayıda evlilik akdi bulunduğunu tahmin edebiliyoruz.

Durumun 1905'ten sonra biraz değiştiği anlaşılıyor. O zamana kadar hemen hemen hiçbir nikâhın kayıt altına alınmadığı İstanbul'da, 1883 tarihli nizamnamenin de etkisiz kaldığını belirttik. Fakat 1905'te nüfus sayımının başlamasıyla birlikte, evliliklerini kaydettirmeyenlere yönelik çok daha etkili para cezaları kondu ve bazı başka hukuki önlemler alındı. Bu tarihten itibaren nikâhların büyük kısmının kaydedilmesiyle birlikte İstanbul'daki Müslümanların evliliklerine ilişkin anlamlı demografik bilgiler edinmek mümkün hale geldi. Yine de, en azından 1926'ya kadar, İstanbul'daki nikâh kayıtlarının eksiksiz olduğu söylenemez. Bu tarihten sonra da, merkezi kayıt sistemi doğal olarak akşamdan sabaha işlerlik kazanmadı. 1970'lerin başında dahi Türkiye'deki tüm evliliklerin %15'inin resmen belirlenen süre içinde kaydedilmediği saptanmıştır.[57] Biz, analizlerimizi yaparken 1905 ila 1940 arasındaki evlilik kayıtlarının yer aldığı İstanbul Vukuat Defterlerini kullandık. 19. yüzyılda İstanbul'da kıyılan bazı nikâhları kaydeden imamların 1906 dolaylarında ve öncesinde defter tutmayı bırakmış olmaları, merkezi kayıt sisteminin geliştiğine ilişkin dolaylı bir göstergedir. Yeni merkezi kayıt sisteminin bir ölçüde başarılı olması, muhtemelen imamların geleneksel kayıt işlemlerine duydukları gereksinimi ortadan kaldırmıştı.

Bu dönemde kayıtların yine de bütünüyle güvenilir olmaması, 1905 sonrasına ait kayıtlarda sapmalar olup olmadığı sorusunu yine de gündemde tutmaktadır. 1905 ila 1940 arasındaki yılları kapsayan örneklemimiz 4.939 evlilik kaydından oluşmaktadır. Kesin olmamakla birlikte, özellikle 1926 öncesinde gerçek bir toplumsal ve dinsel baskının söz konusu olmadığı da dikkate alınırsa, evliliklerini kaydettirenlerin, ortanın üzerinde eğitimli, daha modern düşünceli, daha az dindar, daha uzun yıllara dayanan bir kentli geçmişe sahip ve daha ziyade devlet memuriyetinde çalışan kimseler olması muhtemeldir. Maalesef bu ihtimalin ne kadar yüksek olduğunu söylememiz mümkün değil; zira 1905 sonrasındaki kayıtlar dahi evlenen çiftin mesleki ve toplumsal konumuna ilişkin yeterli bilgi içermemektedir. Dahası, bir sapma var idiyse bile, bunun bizim hesapladığımız evli-

[57] Türker Alkan, *Kadın Erkek Eşitsizliği Sorunu*, Ankara, 1981.

lik rakamları üzerindeki olası etkilerinin sayısal olarak gösterilmesi mümkün değil. Yukarıda sözünü ettiğimiz kategorilerdeki erkeklerin diğerlerinden daha geç evlenmesi oranında, erkeklerin evlenme yaşı ortalaması biraz yüksekçe hesaplanmış olabilir. Dönemimiz, özel hayatı ilgilendiren konularda az çok temel İslam hukuku kurallarının uygulandığı bir dönemden, evliliğe ilişkin tüm hukuki prosedürün, işlemlerin ve kayıtların bir medeni kanunun (İsviçre Medeni Kanunu) çerçevesine taşındığı bir geçiş dönemidir.

İslam hukukunun evliliği tamamen kişisel bir akit olarak değerlendirmesi, Osmanlının son döneminde İstanbul'da evlilik üzerinde hiçbir merkezi denetimin bulunmadığı anlamına gelmiyordu. 16. yüzyıldan itibaren, kadıların görevlerinden biri de, evlilik sözleşmelerinin hukuka uygun biçimde hazırlanmasını sağlamak ve öksüzlerin evliliklerinde vasilik rolünü üstlenmekti. İstanbul'daki dinî mahkemelerin kayıtları olan şeriye sicillerinde çeşitli tarihlerde gerçekleşmiş sayısız evliliğin hukuki geçerliliğine ilişkin hüküm mevcuttur. Bu mahkeme kararları aslında nikâhın kıyılmasına dinî bakımdan herhangi bir engel bulunmadığını tescil eden bir tür evlenme ruhsatıdır.[58]

İslam evliliğe bir kutsiyet atfetmemekle birlikte, İslam hukuku evliliğin geçerli sayılması için birçok temel koşul koyar. İlke olarak, evlenebilmek için kadından, evliliği engelleyecek bir engel olmadığını gösteren bir 'izinname' alınması gerekir. En önemli koşullardan biri evlenmeye engel teşkil edecek derecede yakın akraba olmamaktır. Bu ilişkilerin ayrıntılı bir listesi çıkarılmış, kan bağı veya evlilik yoluyla meydana gelen ilişkilere de listede yer verilmiş; hatta 'ahretlik' türünden akrabalık ilişkilerinin dahi evliliğe mâni olduğu açıkça belirtilmiştir. Tahsin Efendi ile Ayşe Hanım'ın nikâhını bu kuralın uygulanmasına örnek verebiliriz: 5 Mart 1881'de (3 Rebiyülahir 1298) Kasab İlyas Mahallesi'nde kıyılan nikâh, aynı yılın 8 Aralığında (15 Muharrem 1299) geçersiz sayılmıştır. Bunun nedeni, 'gelinin babasını emziren kadının Tahsin'i emziren kadının kuması' olduğunun anlaşılmasıdır; çünkü İslami kurallara göre sütkardeşler arasında evlilik caiz değildir.

İslam en fazla dört kadınla çokeşliliğe izin verdiğinden dolayı, dört karısı olan bir adam tekrar evlenemezdi. Dahası, bir adamın birbiriyle akraba olan iki kadınla evlenmesi de yasaktı. Ayrıca önceki

[58] Osmanlıda evlenme usûlü ve hukuku hakkında bkz. Aydın, *İslâm-Osmanlı* ve Cin, *Evlenme*.

evliliklere ilişkin başka birtakım kurallar da söz konusuydu; örneğin, boşanmış bir kadın üç kez âdet görmeden evlenemezdi. Burada amaç kadının bir önceki kocadan hamile olmadığından emin olmaktı. Karısını boşayan bir erkek, kadın başka biriyle geçerli bir evlilik yapmadığı takdirde, onunla tekrar evlenemezdi. Dahası, İstanbul'daki kadılar genellikle ergenlik çağına erişmemiş kimselerin evlenmesine izin vermeye yanaşmıyorlardı; çünkü bu tür evlilikler istek halinde iptal edilebiliyordu.

Ne yazık ki Cumhuriyetten önce İstanbul'da doğrudan kadı izniyle gerçekleşmiş evliliklerin oranını hesaplamak mümkün değil. İstanbul'da kadıların evlilik izni konusundaki yetkilerini devralan memurlar olmadığından, evlilik izinleri daima belli durumlara bağlı olarak verilmekteydi. Günümüze ulaşan kayıtlardan, İstanbul'da çok az sayıda nikâhın bu tür bir izinnameyle gerçekleştiği anlaşılıyor.

Nikâhı kaydeden mahalle imamının izinname istemiş olduğu varsayılıyordu; fakat sistemin mükemmel bir biçimde işlemediği de biliniyordu. Aslında imamların çoğu evlenen çiftlerin verdikleri bilgiyle yetiniyordu. Mahalle imamlarının çoğunun çiftlerden en az birini (caminin civarında oturanı) şahsen tanıdığını da unutmamak gerek. Yine de kadılar, izinnamesiz nikâhlarda evliliğin geçerliliğine ilişkin ihtilaf davalarına bakmayı dahi reddediyorlardı.

Bu durum, bildiğimiz kadarıyla, içinden çıkılmaz hukuki, toplumsal ve dinsel sorunlara yol açmıyordu. Bir mahalle imamının 1922'de izinnamesiz kaydettiği bir nikâhın yarattığı ilginç bir hukuki sorun bir günlük gazetede haber konusu olmuştu:

> Münire isimli Üsküdarlı bir genç kız Hafız Mehmet Nuri Efendi adlı imama giderek o bölgede yaşadığını, babasının ölmüş olduğunu bildirdi ve Ahmet Efendi ile evlenmek arzusunda olduğunu söyledi. İmam evliliği gerçekleştirdi ve evlilik sertifikasının bir kopyasını yeni evlilere verdi. Bir süre sonra ise gerçek gün ışığına çıktı. Münire, Abdullah adlı bir subayın kızıydı ve epeydir kızının evlenmesine izin vermiyordu. Soruşturma sonucu imam dava edildi.[59]

Buradaki temel sorun kızın, ailesinin rızası olmadan evlenecek yaşta olup olmadığıydı ve evliliğin iptali söz konusu değildi. Mahalle imamının mahkemede söyledikleri İstanbul'da yüzyıllardır süren yaygın

[59] "İzinnamesiz nikâh kılma davası", *Peyam,* sayı: 10, 15 Şevval 1340/11 Haziran 1922, s. 3. Çokkarılı evlilik meselesi için Beşinci Bölüm'e bakınız.

uygulamayı yansıtıyordu:

> Münire Hanım'a güvendim, evliliği kaydettim ve akdin imzalı kopyasını ona verdim... Çiftin izinnamesini görmeden evlendirdiğim meselesine gelince, bu kentte her zaman olan bir durumdur. Kanuna aykırı bir neden görmedim ve her zamanki gibi evliliği icra ettim.[60]

1905 öncesinde İstanbul'daki mahalle imamlarının hazırladıkları nikâh kaydı defterlerinin günümüze kadar korunmuş çok az sayıdaki örneklerinden birini ayrıntılı bir biçimde inceleme imkânı bulduk. Bahsi geçen defter aynı adlı mahallede bulunan Kasab İlyas Camii'nin imamı tarafından tutulmuş ve 654 nikâhı içeriyor. Bu kayıtlar 1864 ila 1906 yılları (1281-1324) arasındaki dönemi kapsıyor. 654 kayıttan sadece dördünün kenarında kadıdan alınan izinnamelerden bahsediliyor. Bazı başka örneklerde, yeniden evlenme durumlarında gelinin boşandığını gösterir mahkeme kayıtlarını ibraz ettiği belirtilmiş.[61]

Bu 654 nikâh kaydının üçte birinde nikâhın hukuka uygun olduğu konusunda kefile başvurulmuş. İmam, kanunu bildiği için, özellikle çifti şahsen tanımıyorsa veya bir tanesi şehrin başka bir kısmında yaşıyorsa, kendini korumak durumundaydı. Çoğu durumda kefilden şu şekilde söz edilmiş: "Şu, şu şahıs gelinin evlenmesine herhangi bir mâni olmadığına kefalet eder." Kefil bazen toplumsal konumu önemli olan biri, bazen mahallede iyi bilinen biri ve çoğunlukla da gelinin ana babasından biri hatta vasisi durumundaki biri

[60] *A.g.e.* Sürekli bir çatışma söz konusu olmasa da, kayıt harcı meselesi bile kadı ile mahalle imamları arasında bir çekişmeye yol açmış olabilir. 1901'e ait bir gazete makalesinde görüldüğü gibi, bu ayrıntı ciddi bir sorun yaratabiliyordu: "Küçük kentlerdeki kadı naiplerinin bir izinname için kanunen 12 kuruş harç almaları gerekir. Ancak birçoklarının bir liraya kadar para istediklerini duyuyoruz. Muhtarlara gelince 'evlenmesine engel yoktur' yazan belgeyi vermek için utanmazca on liraya kadar varan paralar isteyebiliyorlar." "Vilâyette izdivaç, nahiye naibleri, köy muhtarları", *Sabah*, sayı: 4263, 5 Cemaziyülahir 1319/19 Eylül 1901. Sicill-i Nüfus Kanunu'nun (17 Şevval 1332/8 Eylül 1914) 26. Maddesi, Osmanlı kanunlarına koşut olarak, "Müslümanların nikâhları kadı veya naibi tarafından verilen izinname alındıktan sonra kıyılır" diyordu. Sultan tarafından 24 Ekim 1917'de (8 Muharrem 1336) çıkarılan yeni bir kanunla Ceza Kanunu'na yeni bir madde (200. Madde) eklendi; buna göre resmi izin alınmadan nikâh kıyan imamlar bir ila altı ay arasında hapis cezasına çarptırılacaklardı. Bu hukuki yaptırımların amaçlanan etkiyi yaratamamış olduğu görülüyor.

[61] Tek taraflı boşamaya ilişkin mahkeme hükmüne 'tatlik hükmü', karşılıklı anlaşmaya dayalı boşanma hükmüne 'muhalâa hücceti' denirdi.

(baba, ağabey, amca, dayı) oluyormuş. Birkaç nikâh kaydında da başka bir mahallenin imamı (çoğunlukla gelinin mahallesininki) kefil olarak gösterilmiş. Özellikle 19. yüzyılın son yıllarında kıyılan birçok nikâhta, "nikâhın bütün sorumluluğu kefile aittir" gibi çok daha kesin bir ifade kullanılmaya başlamış. Görüldüğü kadarıyla, evliliğin hukuki yönü söz konusu olduğunda, oldukça katı olan hukuki ve dinî kurallardan kolaylıkla kaçılabiliyor ve süreç kentin kendi koşullarına ve âdetlerine uyarlanabiliyormuş.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, demografik ve hatta tarihsel bir bakış açısıyla yaklaşırsak, 1905 öncesine ait imam nikâhı kayıtlarının oldukça yetersiz olduğunu kabul etmemiz gerekiyor. Bundan dolayı tüm analizlerimizi İstanbul'da sonradan kurulan nüfus idarelerinin merkezî kayıtlarına dayandırdık. Elimizde bulunan 1905 öncesine ait az sayıdaki kayıtta evlenenlere ait yaş, doğum yeri ve tarihi gibi hiçbir bilgi bulunmuyor. Evliliğin kaçıncı evlilik olduğundan ise hemen hemen hiç bahsedilmiyor. Bunun tek istisnası, boşandıktan sonra tekrar evlenen çiftlerin durumları gibi temsil niteliği taşımayan durumlar. Nikâh kayıtlarının çok büyük bir çoğunluğu karı ve koca tarafından imzalanmadığı gibi, meslek, toplumsal ve ekonomik konum, coğrafi köken ve ikamet adresi gibi bilgileri içermiyor. Evliliğin nasıl sona erdiği de bilinmiyor; çünkü boşanma davası mahkemede görüldüğü için imam kayıtlarına alınmıyordu. Sadece kefilin bulunmadığı örneklerde, önceki boşanma ve dulluk durumuna ilişkin bilgilere kayıtlarda yer veriliyordu.

1905 öncesine ait yerel kayıtlarda evlenen çiftin babalarının ve kanuni temsilcilerinin ismi yazılıyordu (babaların sağ olup olmadığı ise belirtilmiyordu). Nikâh kıyılırken gelin ve damadın hazır bulunmaları dahi gerekmiyordu. Çoğunlukla anne babalar veya akrabalar yasal temsilci olarak hazır bulunuyordu. Çiftin nikâh törenine katılması halinde, bu olağanüstü durum kayda geçirilirdi. Ardından iki (bazen dört) şahidin, varsa kefillerin isimleri ve nikâh tarihi yazılıyordu. Kayıtlarda bulunan diğer önemli bilgi ise, evlilik ödentisi olan mehr miktarıydı. Bu konuya ileride döneceğiz.

Buna karşılık 1905'ten sonra düzenlenen vukuat defterlerinde yer alan merkezi nikâh kayıtlarının demografik analizlerde kullanılabilecek nitelikte bilgiler verdiğini belirtelim. Bu defterlere eşlerin doğum tarihlerinin ve yerlerinin yanı sıra, kadının evlilik öncesi medeni hâli de (bekâr, dul gibi) kaydediliyordu. Kayıtların bazılarına erkek hakkında bazı bilgiler de (meslek veya eğitim durumu gibi) ekleniyordu. Bu nedenle, 1905 ila 1940 arasında evlilik örüntülerinde yaşanan

değişimi incelerken bu kayıtlardan yararlandık. Fakat bu resmi ve merkezi kayıtlarda mehrden söz edilmediğini belirtelim.

Mehr, İslam evlilik hukukunun temel özelliklerinden biridir. Güveyin ailesinin evlilik akdi sırasında geline yaptığı ödeme olan mehr, bir tür çeyizdir. Hukuki açıdan bakıldığında, mehr evliliğin önkoşulu değil sonucudur. Nikâh esnasında mehr belirlenmediğinde veya gelin hakkından feragat ettiğinde dahi, sonradan mehr talebinde bulunabilirdi.[62] İlkesel olarak ailesine değil, kadına verilen ve bütün tasarruf hakkı kadına ait olan mehr, pratikte düğün ve ev kurma masraflarının bir kısmını karşılamak için kullanılabiliyordu. Geleneksel olarak, en azından İstanbul'da, mehrin asgari ya da azami bir sınırı yoktu. Mehr miktarı nikâhta belirtilmediği takdirde, kadın mahkemeye başvurarak uygun bir miktarın belirlenmesini talep edebilirdi.

Mehri ikiye bölerek ödemek bir Osmanlı geleneğiydi. Nikâh akdi dolayısıyla kocanın ödediği mehre, 'mehr-i muaccel' denirdi (evlilik öncesinde ödenen mehr, Türkçede 'ağırlık' olarak bilinir). Ödemenin ikinci kısmı (mehr-i müeccel) ileri bir tarihte yapılırdı. Bu gecikme teorik olarak belirsiz bir tarihe ertelenemezdi, kadının ödemenin yapılmasını talep etme hakkı vardı. Eğer erkek kadını boşarsa, ayrılmanın hukuki geçerliliği olması için mehrin ödenmemiş kısmını karısına ödemesi gerekirdi. Kadının bu konuda her zaman dava açma hakkı vardı. Karşılıklı anlaşmaya dayalı boşanmalarda (muhâlaa, hul) maddi düzenlemeler çerçevesinde kadın mehrin ödenmemiş kısmından feragat edebilirdi. Mehr, aynı zamanda bir borç olarak kabul edilirdi ve kocanın borçları arasında en öncelikli olandı. İstanbul'da yaygın olan uygulama, kocanın ölmesi halinde, malların diğer mirasçılara bölünmesinden evvel mehrin kadına ödenmesiydi. Kırsal kesimde yaygın olan geleneksel başlıktan farklı olarak mehr, kâğıt üzerinde kadına aitti; ailesine, babasına, ağabeyine veya başka bir akrabasına değil. Dahası, erkek mehr ödemesinin karşılığında çeyiz talep edemezdi; en azından, İstanbul'un geleneksel kentli Müslüman nüfusu arasında böyleydi.[63] Şeriye mahkemeleri kayıtlarında kendilerine uygun bir mehr ödenmesini talep eden kadınların açtığı çok

[62] "Mehr"in dinî ve hukuki yönleri hakkında bkz. Aydın, *İslâm-Osmanlı*, s. 31-34 ve 103-107.

[63] Osmanlı döneminde Anadolu'nun daha az kentleşmiş kesimlerinde 'başlık'ın mehre karşılık geldiğinin düşünülmesi ayrı bir konudur. İstanbul'da uygulandığı şekliyle mehr kurumu başlık olarak değil, daha çok eşler arası bir evlilik düzenlemesi olarak düşünülmeli.

sayıda dava mevcuttur.[64]

1905 öncesinde Kasab İlyas Mahallesi'nde kıyılmış nikâhlara ait kayıtlarda, şahitler huzurunda yapılan bazı mehr-i muaccel ödemelerine rastladık. Bu durumda nikâh şahitleri damadın hâlihazırdaki –ve gelecekteki– parasal durumuna da kefil oluyorlardı.

İslam hukukuna göre boşanma, en azından erkekler için kolay bir iştir. Karısını boşamak isteyen erkeğin bunu iki şahit önünde beyan etmesi yeterliydi.[65] Oysa gerçekte konu bu kadar basit ve kesin değildi. Kızgınlıkla söylenmiş sözler geri alınıyor, aceleci kararlar tekrar gözden geçiriliyor ve çiftler çoğunlukla yeniden birleşiyorlardı. İstanbul'un mahalle ortamı bu konuda yumuşatıcı bir baskı unsuru oluşturuyordu. Boşanan çiftlerin birleşmesi halinde bir formalite olarak yeniden nikâh kıyılması gerekiyordu. Bu da yeni bir mehr belirlenmesi demekti. İkinci mehr, nikâh kaydında belirtiliyordu. Kasab İlyas Mahallesi'nde kıyılmış 654 nikâha ait kayıtların %5'i bu türdendi. Kayıtlarda birinci ve ikinci mehrlerin miktarları belirtiliyordu. İstanbul'un bu küçük mahallesinde, 1864 ila 1906 yılları arasında, aynı çiftin üçüncü nikâhlarına ait bir-iki örneğe dahi rastladık.

Mehr nakdi değil, aynî olarak da ödenebilirdi. Mehr-i müeccel gelecekte ödeme vaadi olduğu için, çoğunlukla bir para miktarı belirtiliyordu. Fakat birçok durumda mehr-i muaccel aynî olarak ödeniyordu. Kasab İlyas Mahallesi kayıtlarında karşımıza bu tür pek çok örnek çıktı.

İmam tarafından 9 Ağustos 1880'de (3 Ramazan 1297) kaydedilen bir nikâhta, koca Hüseyin bin Ömer, karısı Fatma bint-i Ali'ye mehr-i müeccel olarak 351 kuruş ödemeyi vadediyor.[66] Mehr-i muaccel "otuz çeyrek altın, bir yemek takımı, yatak takımı ve bir sandık"tan oluşuyordu. Mehmet bin Ali'nin, Fatma bint-i Yusuf'la

[64] Nikâh akdinde belirlenen mehre 'mehr-i müsemma', kadı tarafından belirlenen fakat nikâh akdinde sözü edilmeyene 'mehr-i misl' denirdi.

[65] İki tarafın anlaşmasıyla da boşanma mümkündü, ama bunun Osmanlı sınırları içinde hukuken geçerli olması için mahkeme hükmü gerekiyordu. Buna karşılık erkeğin karısını boşaması için sadece bunu beyan etmesi ve bunun kadı tarafından kaydedilmesi yetiyordu, hatta bu kayıt bile yapılmayabiliyordu.

[66] Öyle görünüyor ki, İstanbul'da, büyük bir olasılıkla bâtıl bir inançtan dolayı, yuvarlak rakamlar kullanmamaya özen gösteriliyordu. İki mehrin toplamının yuvarlak bir rakam olmasına asla izin verilmiyordu. Bunlardan biri her zaman 1'le bitiyordu (151, 301, 501, 3.001 kuruş gibi), ikincisi ise daha yuvarlak bir rakam oluyordu (150, 300, 500, 3.000 kuruş gibi).

Tablo 4.1 İstanbul Kasab İlyas Mahallesi'nde seçilmiş dönemler için kuruş cinsinden mehr bedelleri

	Mehr-i muaccel	N	Mehr-i müeccel	N
1864-68	1,493	13	658	50
1889-91	1,123	20	776	50
1904-6	1,141	17	717	50

Kaynak: Kasab İlyas Camii imamının defterleri, İstanbul.

nikâhına ait diğer bir kayıtta mehr-i muaccel bir yatak ve yatak takımlarından oluşuyordu. 1 Haziran 1883'te (25 Receb 1300) Hanife bint-i Abdülhalik'in Ahmed bin Abdullah'la kıyılan ikinci nikâhında, kayıtta ilk ödenen mehr-i muaccelin "üç numaralı evin yüzde elli hissesi"nden oluştuğu belirtiliyordu.

Bazı durumlarda ise hem bir miktar para hem de eşya verildiği oluyordu. 9 Ekim 1891'de (5 Rebiyülevvel 1309) Ali Bey bin Topal Hüseyin, Fatma bint-i Muhammed ile evlenirken, mehr-i muacceli 500 kuruşa ek olarak "bir sedir, bir yatak, iki yorgan ve bir sandık"tan oluşmaktadır. Başka örnekler de var. Ödemenin nakdi veya aynî olarak yapılması ile erkek veya kadının sosyal ve ekonomik konumu arasında hiçbir açık ilinti görünmüyor. Mehr koskoca bir evin bütünü olabildiği gibi, 24 Mart 1893'te (6 Ramazan 1310) evlenen Hasan bin Bektaş ve Fatma bint-i Mehmed'in durumunda olduğu gibi sadece "bir yatak, bir sandık ve bir halı" da olabilirdi.

Yine de karşılaştığımız örneklerin çoğunda mehrin para olarak verildiğini gördük. Mehrin aynî olarak verildiği durumlar azınlıktaydı. Mehrin boyutu neydi? Söz konusu para miktarı ne kadardı? Tablo 4.1, Kasab İlyas Mahallesi'nde alınan kayıtlarda değişik zamanlara denk gelen ortalama rakamları göstermektedir. Bu tablodaki ortalamalar, dönemin başına, dönem ortasına ve dönemin sonuna ait ellişer evlilik kaydının ortalamasından oluşmaktadır. Bu kayıtlarda dikkati çeken ilk özellik, mehr-i müeccelin tüm kayıtlarda yazılmasına rağmen, mehr-i muaccelin evlilik kayıtlarının sadece üçte birinde yazılmış olmasıydı. Daha önce de belirttiğimiz gibi evlilik kaydı aslında sadece bir formalite olduğundan, özel bir konu olarak görülen bu mehrin saklı tutulması doğaldı. İleriye dönük bir vaat olan mehr-i müeccelin formalite kabilinden görülen kayıtlara geçmesi daha kolaydı. O anda herhangi bir maliyeti olmadığından, mehr-i müeccelin miktarı erkek ve ailesi için bir statü simgesi haline bile gelebilirdi.

İncelediğimiz dönemin kırk yıllık kesiti içinde, ödenen mehr miktarı ortalamasında belirli bir eğilim göze çarpmıyor. Eğer dönemin başında ödenmiş olan çok yüksek bir mehr-i muacceli dışarıda bırakırsak, ortalamanın 1.201 kuruş civarında olduğunu söyleyebiliriz. Yine de mehr yelpazesi oldukça genişti ve sapmalar yüksekti. Örneğin 1864 ila 1868 arasında muaccel 51 ila 6.001 kuruş arasında değişiyordu, ortalama 151 kuruştu (altı örnek). 1904-6 arasında mod 201 kuruştu (yedi örnek), ortalama bir öncekinden düşüktü, miktar ise 101 ila 5.001 kuruş arasında değişiyordu.

Tablo 4.1'de gösterilen mehr miktarlarının satınalma gücü açısından gerçek değeri neydi? Yüzyılın başlarında veya on yıl öncesinde bir yüzbaşının aylık maaşı 666 kuruş, bir nezaret müfettişininki ise 2.500 kuruştu. Vasıflı bir fabrika işçisinin ortalama aylığı 1889'da 416 kuruş, 1900 yılı civarında ise 475 kuruştu. 1910'da İstanbul'da bir kadı ayda 3.500 kuruş, katibi 1.000 kuruş, kadılıkta çalışan değişik memurlar 400 ila 800 kuruş arası kazanıyordu.[67] 1910 civarında Osmanlı Hariciye Nezareti'nde çalışan memurların aylıkları ortalama 1.166 kuruştu. Bir öğretmenin kazancı 1.000 kuruş civarındaydı. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Askeri Mektep'ten yeni mezun olmuş bir teğmenin maaşı 700 kuruştan başlıyordu; albaylığa yükselenlerin aylığı 3.000 kuruşa ulaşıyordu.

Dönem, fiyatların oldukça sabit veya enflasyonun ılımlı olduğu bir dönemdi. Mehr-i müeccelin nikâhların yarısında ve mehr-i muaccelin kayıtlarının %24'ünde 500 kuruş veya altında olduğunu düşünürsek, mehrin evliliği 'engelleyici' boyutlarda olduğunu söylemek yersiz olur. Eski İstanbul'un ortalama büyüklükteki mahallelerinden birine ait verilerimiz, mehrin uygulandığı şekliyle evlilik için caydırıcılığı olmadığı sonucuna varmamızı sağlıyor. Tam tersine, mehrin evlilik için yapılan masrafların ancak küçük bir kısmı olduğunu gösteren kanıtlar da var.[68]

[67] Bkz. Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu;* Findley, "Economic bases of revolution", s. 81-106; Abdülaziz Bayındır, *İslâm Muhakeme Hukuku: Osmanlı Devri Uygulaması*, İstanbul, 1986, s. 88-89.

[68] Yine de o dönemde bu değişik bir biçimde algılanabiliyordu. Evliliği destekleyen devlet politikasının bir parçası olarak çıkan 1874 tarihli bir fermanla evlilik harcamalarına kısıtlama getiriliyordu. Evlenecek adaylar dört kategoriye ayrılıyor ve her biri için mehr-i muaccel belirleniyordu. İlk kategori 1.000, ikinci 500, üçüncü 100 ve dördüncü 30 ila 100 kuruş vermekle mükellef kılınıyordu. Mehr-i müeccel de buna uygun olan oranlarda belirlenmişti. Bu ferman oldukça geniş toplumsal kaygıları yansıtmaktaydı. Yine de 1) Sultan iradesi azami mehre sınır tanımayan

İstanbul'da hazırlanan evlilik sözleşmelerine ilişkin son bir özellik de, nikâh akdinde de yer alan 'şartlar'dı. Şer'î hukuka bütünüyle

katı İslami kurallarla çatışıyordu, 2) Bu ferman hiçbir zaman uygulanamadı. Daha 16. yüzyılda bir fermanla Yeniçeriler için azami mehr 1.000 akçe olarak saptanmış ama o da sıkı bir biçimde uygulanamamıştı. Bkz. Aydın, *İslâm-Osmanlı*, s. 100-101. Mehrin maddi yönüne başka bir açıdan bakmak için onu nafaka ile karşılaştırabiliriz. Bunun için İslam hukuku kadının yeniden evlenemeyeceği bir süre öneriyor. Buna 'iddet dönemi' deniyor. Bu süre genelde kadının üç âdet döneminin geçeceği süre olarak saptanıyor. Bu sırada erkek nafaka-yı iddet denen ödemeyi yapmak zorunda. Bu miktar kadı tarafından boşanma hükmünün bir parçası olarak, kadının ve varsa çocukların geçimini sağlamak için düşünülüyor. İstanbul'da iki mahkemede gerçekleşen boşanma vakalarını inceledik. Tablo 1 ve 2 nafaka-yı iddet ortalamalarını göstermektedir. Buna göre Kasab İlyas Mahallesi'ndeki mehr ortalamaları nafakaların sadece üç veya dört katıydı.

Tablo 1 Üsküdar'da Nafaka-yı iddet İstanbul 1884-1917/1302-35

Tarihler	N	Ortalama aylık nafaka (kuruş olarak)
1864-66/1302-3	14	281,1
1885-86/1303	35	325,5
1886-88/1304-5	32	262,6
1889-91/1307/09	60	228,5
1911-13/1329-31	38	334,0
1915-17/1334-5	74	505,6

Kaynak: İstanbul Müftülüğü Şeriye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi.

Tablo 2 İstanbul merkezinde Nafaka-yı iddet. İstanbul 1882-1918/1300-36

Tarihler	N	Ortalama aylık nafaka (kuruş olarak)
1882-83/1300	20	444,0
1883-85/1301-2	16	358,7
1887-88/1305	19	496,9
1887-91/1305-8	18	367,7
1912-14/1331-2	40	195,0
1917-18/1366	71	358,3

Kaynak: İstanbul Müftülüğü Şeriye Sicilleri Arşivi, İstanbul Mahkemesi.

uygun olan bu şartlar, geçmiş yüzyıllarda kadınlara, evlilik içinde konumlarını görece olarak yükseltme olanağı verebiliyordu.[69] Aslında çoğu durumda, bu şartlar erkek için neyin normal davranış olarak kabul edildiğinin tanımlanması anlamına geliyordu. Örneğin kadın evliliği iyi muamele görmek, akrabalarını ziyaret edebilmek, çocuklarının iyi bir eğitim görmesi veya kocasıyla ayrı bir evde yaşamak koşuluyla kabul ediyordu. Oysa bunların tümü zaten İstanbul'daki evlilik hayatının oldukça doğal beklentileriydi. Nikâh akdinde, bu 'şartlar'a uyulmadığı takdirde kadının boşanma davası açmaya hakkı olduğu da belirtiliyordu.[70]

Kasab İlyas Mahallesi kayıtları arasında sadece iki 'şartlı' nikâh kaydı bulunuyor. İlginç bir şekilde, bunlardan birinde şartları erkek belirlemiş. İlk kayıt 14 Aralık 1888'de (10 Rebiyülahir 1306) kıyılan Hüseyin bin Hasan ile Gülsüm bint-i Receb arasındaki nikâha ait. Bu bir ikinci evlilik, çift daha önce evlenip ayrılmış. Ancak, Hüseyin bin Hasan'ın bir karısı daha var ve Gülsüm bint-i Receb onunla eşit muamele görmek istiyor. Bu nedenle kocasından "onu diğer karısı ile eşit tutacağına, iyi davranacağına ve şikâyete sebep olmayacağı"na dair resmi bir belgeyi imzalamasını istiyor. Bu ifade İslam hukuku açısından gereksiz; çünkü birden fazla kadınla evlenen erkeğin karılarına eşit davranması zaten temel koşuldur.

İkinci şartlı nikâh kaydı 2 Temmuz 1889'da (4 Zilkade 1306) evlenen Davut Ağa bin Ahmed ve Gülsüm bint-i Osman'a aitti. Bu kez

[69] Bkz. örneğin, R. Jennings, "Women in early 17th century Ottoman judicial records: the sharia court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, sayı: 18, 1975, s. 53-114. Ancak Aydın, Jennings'in vardığı sonuca itiraz eder. Bkz. Aydın, *İslâm-Osmanlı*, 100-101.

[70] Bu tür bir evliliğin 'şartlı evlilik' mi, yoksa 'şartlı boşanma' mı olduğu konusu İslam hukukçuları arasında tartışmalara yol açmıştır. İstanbul'daki evlilikler hakkında sözü edilmesi gereken konulardan biri de homogamidir (kefaet). Kefaet, yani evlenen erkek ile kadının benzer ekonomik, toplumsal ve dinsel geçmişlere sahip olmaları koşulu, aslında İslam evlilik hukukunun koşullarından biridir. Birçok İslam hukukçusu, erkek kadına eşit konumda olmadığı takdirde evliliğin bozulacağını söyler. Klasik İslam hukuku kefaet için şu altı kıstası kabul eder: Din, özgürlük, takva, servet, meslek ve aile geçmişi. Birçok alanda mevcut evlilik uygulamalarını ve hükümlerini onaylayan 1917 Hukuk-u Aile Kararnamesi iki kriter kabul eder: Servet ve şeref. Erkek için eşit konumda olmak mehr-i muacceli ödeyebilmesi, karısını ve çocuklarını geçindirebilmesi ve karısının baba ve ailesininki gibi şerefli bir mesleği olması anlamına geliyordu (45. Madde). Ne yazık ki, toplumsal eşitlik şartının gerçekte ne ölçüde uygulanabildiğini bilmiyoruz.

şartı koyan kocadır. Muhtemelen dar gelirli olan Davut Ağa, gelinin akrabalarından, onun adına, eğer askere giderse kendisini geçindirmesini istemeyeceğine dair imza vermelerini istiyordu. Bu durumda kadın sahip olduğu bir haktan mahrum kalmış oluyordu. Bu özel durumda, büyük bir ihtimalle kadın mahkemeye başvurduğu takdirde bu özel şart geçersiz kabul edilecekti. Nikâh kayıtlarına geçen bu iki 'şart' İstanbul'daki evlilikleri toplumsal koşulları açısından temsil etmese de, yerel uygulamaların İslam evlilik hukukundan sapma gösterebildiğini kanıtlamaktadır.

İstanbul'da aşk evlilikleri hakkında büyük bir gürültü koparılmasına rağmen, bir erkek ve kadının evlilik bağıyla birleşmesi, dönemimizin sonunda dahi, büyük ölçüde ailelerin denetimi altındaydı. 1920'ler ve 30'lardan itibaren eşlerin seçimi konusunda daha özgür davranılmasına ve aşk ideolojisinin idealize edilmesine rağmen çoğunluğu korkutan ahlak ve aile anarşisi aslında bu korkuların yaşama yansıtılmasından başka bir şey değildi. Nişanlanma ve evlenme sürecindeki toplumsal düzenlemelerin yanı sıra, ailelerin evlilikteki önemini, Osmanlının son döneminde mehrin ödenmesi aşamasında, Cumhuriyet döneminde ise ev kurmada ve çocukların bakımında süregelen maddi katkı biçiminde görüyoruz.

5

EVLİLİK VE ÇOKEŞLİLİK: EFSANELER VE GERÇEKLER

Daha önce de gördüğümüz gibi, evlilik konusu Osmanlının son döneminde İstanbul'da yaşayan nüfusun odak noktasıydı. Evliliğe nasıl adım atıldığı konusuna ek olarak en çok üzerinde durulan hususlardan biri de evlilik yaşı, özellikle de kadınların ilk kez kaç yaşında evlendikleriydi. Evlilik yaşı konusunda topladıkları rakamlardan istatistiksel veriler üretmeyen Osmanlılar, mesele ettikleri gerçeklere ilişkin genellikle yanlış bilgilere sahiptiler. Aynı şey çokeşlilik için de geçerliydi. Gerçek, çoğu insanın düşündüğünden çok farklıydı. Sistemin belirgin özelliğinin, çokeşlilikten ziyade ardı ardına gelen veya çakışan tekeşlilik olduğunu söylemek daha doğru olur. Evlilik yaşına ve tipine ilişkin Osmanlı dönemine ait rakamları alarak, Osmanlıların yapmadıkları bir şeyi yapalım; bunları evlilik yaşında görülen eğilimleri ve evlilik tipi modellerini ortaya koymak için kullanalım.

EVLİLİK YAŞI

Osmanlının son döneminde İstanbul'da evlilik yaşı hem kadınlar hem de erkekler için çok yüksekti. Tablo 5.1'deki düzeltilmiş rakamlarda bunu açıkça görüyoruz.

Kadınların medeni hali her iki sayımda da sorun teşkil ediyordu: 30 veya 35 yaşın üzerindeki bekâr kadınların oranı açıklanması zor düzensizlikler gösteriyor ve çok yüksek görünüyordu. Analizlerimize geçmeden önce bu konu üzerinde durmamız gerekiyor. Bu olay daha sonra Cumhuriyet Türkiyesi sayımlarında da karşımıza çıkacaktır. Burada söz konusu olan sorun, dul ve boşanmış kadınların kaydedilmemeleri veya yanlış kaydedilmeleridir. Birçok dul ve boşanmış kadın 'bekâr' veya 'medeni hali bilinmiyor' şeklinde kaydedilmiştir. Sistematik bir kültürel fenomen olan bu çarpıtma, 30 yaşın üstündekiler için olduğu kadar, daha genç olanlar için de geçerlidir; ancak daha gençlerde sayı daha düşüktür ve 30 yaşına kadarkiler için eğilim belirgin rakamlarda yoğunlaşmamıştır.

Tablo 5.1 1885 ve 1907 nüfus sayımlarında evlenmemiş erkek ve kadın oranları

	1885			1907		
Yaş	Erkek	Kadın Sayım	Düzeltilmiş	Erkek	Kadın Sayım	Düzeltilmiş
-10	99,7	100,0	100,0	99,6	99,1	100,0
10-14	97,1	93,2	93,2	96,1	91,2	91,2
15-19	90,8	57,3	57,3	93,8	60,7	60,7
20-4	58,4	17,6	17,6	69,4	39,5	39,5
25-9	25,3	14,4	14,4	44,5	17,0	17,0
30-4	11,1	13,5	4,1	15,9	10,5	5,9
35-9	11,5	10,2	2,7	8,0	11,0	3,3
40-4	5,7	13,5	2,1	5,8	12,5	2,3
45-9	5,5	10,4	2,0	5,7	9,5	2,0
50-4	8,2	17,5	2,0	5,4	9,3	2,0
Bekârların ortalama evlenme yaşı			19,1			20,5

Kaynak: Kaynak: 1885 ve 1907 nüfus sayımlarının esas defterleri.

Bu nedenle, Ansley J. Coale'un 'standart evlilik şemaları'nı kullanarak bir düzeltme yapmamız gerekti.[1] Bu düzeltmeden sonra bekâr olarak kaydedilen kadınların yarısından çoğunun aslında dul ve boşanmış olabileceği sonucuna vardık. Ham veriler ile düzeltilmiş veriler arasındaki fark yaşla birlikte artmaktadır. Bunun nedeni kadının yaşıyla birlikte dul kalma ve boşanma oranının artması olabilir.

Kadınların medeni hali konusundaki yanlış kayıtların diğer bir göstergesi de, 15 ila 49 yaş arasındaki kadın nüfusun içinde dul olanların oranıdır. Bu oran son iki Osmanlı sayımında %2,5'tir. Ölüm oranlarının çok daha düşük olduğu, kadın ve erkek için ortalama evlilik yaşının yükseldiği ve çiftler arasındaki yaş farkının azaldığı 1955 ve 1960 sayımlarında bu oran yine aynıdır. Bunlara ek olarak, Mısır ve Suriye gibi diğer bazı Ortadoğu ülkelerinde de dul ve boşanmış kadınların medeni halinin yanlış kaydedildiği görülmektedir.[2]

[1] "Age patterns of marriage", *Population Studies*, sayı: 25, 1971, s. 193-214.

[2] Soliman A. Huzayyin, "Marriage and remarriage in Islam" J. Dupâquier ve diğ. (ed.), *Marriage and Remarriage in Populations of the Past* içinde, Londra, 1981, s. 95-111.

L İstanbul'da iki nüfus sayımında evlenmemiş kadınların oranı (düzeltilmiş)

5.1'e dayanarak hazırladığımız Şekil 5.1, her iki sayımdaki arın oranlarını göstermektedir. 1907 sayımındaki bekâr ora- österen eğri öne çıkmaktadır. Bekârların oranı, kadınlarda 20- ş arasında, erkeklerde ise 20-30 yaş arasında yüksektir. Bu, sayımı öncesinde evliliklerin ertelendiği veya düşüş gösterdiği nem yaşandığının işareti olabilir (bunu söylerken, bu sayımdan i yirmi yılda İstanbul'un nüfusunda, yaş ve cinsiyet yapılarında

Tablo 5.2 İstanbul'da ve bazı İslam ülkelerinde kadınların ortalama ilk evlenme yaşları

Libya 1964	16,8	Suriye 1960	19,5
Cezayir 1966	18,4	Mısır 1960	19,7
İran 1966	18,4	Irak 1957	20,1
İSTANBUL 1885	19,1	Ürdün 1971	20,8
Türkiye 1960	19,2	Suriye 1970	20,5
İran 1973	19,4	İSTANBUL 1907	20,5
Tunus 1956	19,5	Kuveyt 1975	20,7
Cezayir 1954	19,5	Tunus 1966	21,0
Son kartil (%25)			
Suriye 1970	23,8		
Tunus 1956	21,9		
Tunus 1966	23,1		
İSTANBUL 1907	25,7		

Kaynaklar: M. Amani, "La population de l'Iran", *Population*, sayı: 27, 1972, s. 411-419; R. Dixon, "Explaining cross cultural variations in age at marriage", *Population Studies*, sayı: 25, 1971; M. L. Samman, "La situation démographique de la Syrie", *Population*, sayı: 31, 1976, 1253-1289; J. Vallin, "La nutialité en Tunisie", *Population*, özel sayı, 1971, 150-154; "Facteurs socio-économiques de l'âge au marriage de la femme Algérienne, *Population*, sayı: 28, 1973, s. 1172-1177.

belirgin bir değişiklik olmadığını varsayıyoruz).

İstanbul'da evlilik yaşı, özellikle kadınlarınki, İslam veya Ortadoğu ölçülerine göre çok yüksekti (bakınız Tablo 5.2).[3] Bu, kadınların %75'inin evliliğe adım attıkları yaşı gösteren tablonun alt kısmında açıkça görülüyor. Örneğin, Kahire ve Şam gibi Ortadoğu'nun belli başlı kent merkezlerinde, aynı evlenme yaşına 1960'lar ve 1970'lerde, yani İstanbul'dan yarım yüzyıl sonra ulaşılmıştır.

İstanbul'un kadınların evlilik yaşı konusundaki özel durumu, benzer bir istisna oluşturan evlenmeyen kadınların oranıyla bağdaşmamaktadır. Kadınların neredeyse tümü (%2'si hariç) çocuk doğur-

[3] İstanbul'daki evlenme yaşları, Türkiye'nin kırsal kesimiyle karşılaştırıldığında da çok yüksekti. Eldeki veriler kırsal kesimde kadın ve erkeklerin evlilik yaşının düşük, eşler arası yaş farkının da az olduğunu gösteriyor. Bakınız Duben, "Turkish families", s. 75-97; Smith, "The people of Tuscany".

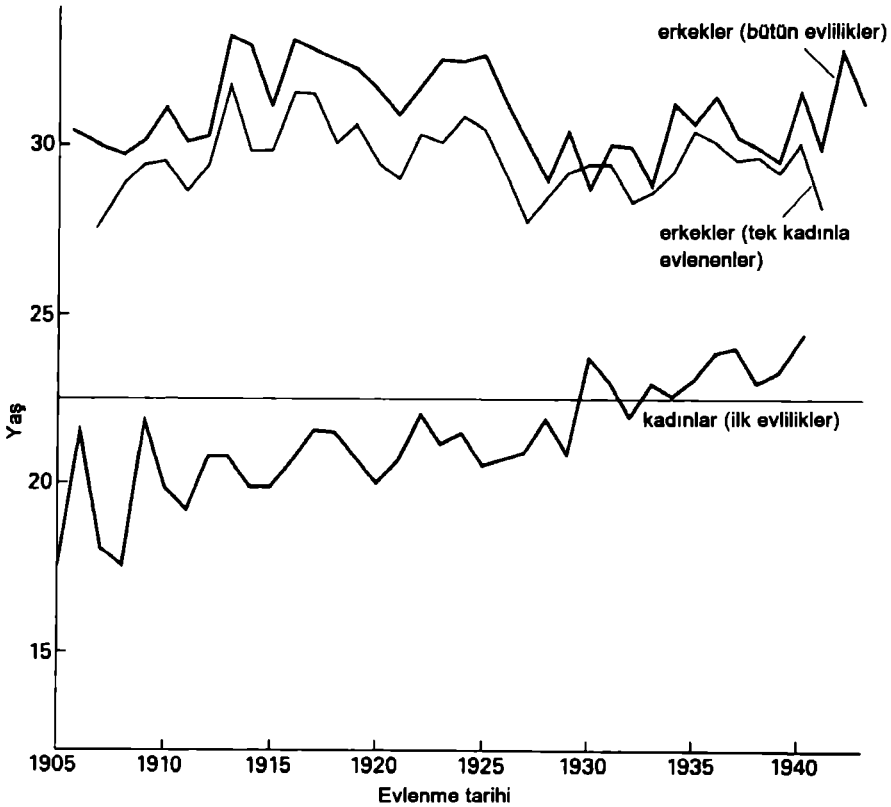
ma yaşları geçmeden evleniyorlardı. Bekâr kalanların sayısı çok azdı. Sonuç olarak, İstanbul'da evlenme yaşı, evlenme oranının bu kadar fazla olduğu diğer toplumlara göre çok yüksekti.[4] Erkeklerin yaklaşık %5'i hiç evlenmiyordu. Özetle, İstanbul'da evlilik geç de olsa uyulması gereken bir kuraldı.

Kuzeybatı Avrupa'nın evlilik örüntüsünün tekilliği iyi bilinmektedir. Bu örüntünün özelliği, kadın ve erkek için ilk evlilik yaşının yüksekliği (eşler arası yaş farkının görece az olması) ve her iki cinsten evlenmeyenlerin oranının yüksek olmasıdır. Bu sistemde kadınların evlilik yaşının 17. ve 18. yüzyıllar boyunca ve 19. yüzyılın ortalarına kadar, son derece istikrarlı bir şekilde 25-26 civarında olduğu gözlenir. Erkeklerin evlenme yaşı bundan birkaç yıl fazladır. Her iki cinsten bekâr kalanların oranı nadiren %10'un altına düşer ve çoğunlukla %20'nin üzerindedir.

Hajnal'ın "Leningrad'dan Trieste"ye doğru çizdiği hayali sınırın oldukça doğusunda kalan Müslüman İstanbul'un evlilik modeli Kuzeybatı Avrupa modeline bir açıdan benzerken, başka bir açıdan da farklılık göstermektedir. İlk evlilikteki ortalama yaş yüksektir. Erkekler için bu yaş 30 civarındadır ve uzun vadede belirgin bir eğilim göstermemektedir. Bu yaş Batı Avrupa modelindeki ortalama yaşın üzerindedir. Kadınların evlilik yaşı Kuzeybatı Avrupa kadar yüksek olmamakla birlikte, diğer 'Güney', 'Doğu' ülkelerinden veya 'gelişmekte olan' toplumlardan farklı olarak, 20'den 23 civarına doğru yükselmiştir. İleriki yaşlarda bekârların oranının çok düşük olması bakımından ise, İstanbul Hajnal'in Kuzeybatı Avrupa modelinden ayrılır ve daha çok Güney ve Doğu Avrupa toplumlarına yaklaşır.

Kuzeybatı Avrupa'da buluğ çağı ile evlilik arasındaki 10-15 yıllık süre, kadınların azami doğurganlığa sahip olduğu dönemdir. Kadınların 'mesleki' yaşam döngüsü evlilik örüntüsünün doğrudan etkisi altındaydı. Bu 10-15 yıllık dönemde genç kadın hem doğduğu hem de evlenerek girdiği aile birimlerine maddi katkıda bulunmaktaydı, Bu aynı zamanda evlilik stratejilerinin ayrıntılarının aile birimlerinde geliştirildiği dönemdi. İstanbul'da, en azından Birinci Dünya Savaşı-

[4] Bu yüksek evlenme oranı Türkiye'de 1935'ten sonra yapılan tüm sayımlar için geçerlidir, 50 yaşına kadar bekâr kalan kadınların oranı daima %1 veya 1,5 civarındadır. Avrupa'daki modelin özeti için bkz. K. Gaskin, "Age at first marriage in Europe before 1850: A summary of family reconstitution data", *Journal of Family History*, sayı: 3, 1978, s. 23-36.

Şekil 5.2 İstanbul'da 1905-1940 arası ortalama evlenme yaşı

na kadar, kadınların ev dışında çalışması söz konusu olmadığından ve ev geçindirme sorumluluğu neredeyse tamamen erkeklere ait olduğundan, kadınların evlenme yaşı ortalamasının bu kadar yüksek olması belli bakımlardan şaşırtıcıdır. Buna karşılık, erkeklerin evlenme yaşının yüksekliği ise bu durumun doğal sonucudur.

1905'ten 1940'a kadarki dönem boyunca incelediğimiz 4.939 evlilik kaydında gördüğümüz kadarıyla, kadınların ortalama evlenme yaşı dönem boyunca da yükselme eğilimi göstermiştir (Şekil 5.2). Bu ortalama 1900'lerde 20 yaş civarıyken, 1930'larda 23'ün üzerine çıkmıştı. Her on yılda bir yıllık artış anlamına gelen bu yükselme oldukça hızlı sayılır. 1905'ten sonraki dönemi kapsayan İstanbul merkezî nikâh kayıtlarında medeni hali belirten bazı bilgiler (sadece kadınlar için) mevcuttu. Bu kayıtlarda yalnızca kadınların ilk evliliklerini görebiliyoruz.

Erkeklerin evlenme yaşına baktığımızda, 'Akdeniz' evlilik örüntüsünün belirgin bir özelliği olan 'yüksek erkek evlenme yaşı ortalaması'nı görüyoruz. Örneklemimize dahil ettiğimiz tüm evliliklerde, erkeklerin hemen hemen üçte biri 35 yaşından sonra evlenmiş. Bekâr kadınlarla evlenen erkeklerin ortalama yaşı bunun bir buçuk yıl altında olmasına rağmen, bu yaş yine de, geçen iki veya üç yüzyıl boyunca Batı Avrupa'da geçerli olan yaş ortalamasının çok üzerindedir.

Tüm erkeklerin veya sadece bekâr kadınlarla evlenenlerin yaş dizileri, savaş yıllarındaki hafif yükseliş dışında, belirgin bir eğilim göstermiyordu. 1905-1940 arasında ortalama erkek evlenme yaşı 30 civarında sabitlenmişti. Bu doğal olarak, 'Akdeniz' evlilik örüntüsünün diğer bir özelliği olan 'eşler arasındaki önemli yaş farkı'nı işaret etmektedir. İlk evlilikler için ortalama yaş farkı 8,01 ve dizi modu 7'dir. Bu yaş farkının varyansı çok yüksekti. 7,7 olan genel ortalama yaş farkı için standart sapma 8,9'du. Bu dönem boyunca yükselen ortalama kadın evlenme yaşı, eşler arasındaki yaş farkının azalması anlamına geliyordu: 1905'te on yıl olan fark, 1930'larda yedi yılı geçmiyordu. Bu da eşitlikçi ve arkadaşça bir evliliğin demografik koşulu sayılmalıdır.

YENİDEN EVLENME

Daha önce de belirttiğimiz gibi son dönem Osmanlı nikâh kayıtları kocanın değil, kadının medeni halini belirtiyordu. Tablo 5.3, örneklemimiz içindeki kadınların evlilik öncesi medeni haline göre tüm evliliklerin dağılımını göstermektedir.

Bilinen kategorilere ek olarak 'seyyibe' (daha önce evlenmiş) başlığı altında oldukça muğlak ve geniş bir kategorimiz daha var, bunu Osmanlı kayıtlarından aldık. Bu, hukuksal bir terim olmamakla birlikte, çok kullanılan bir kategori. Bu terim evlenebilecek durumda olan kadınlara karşı, o dönemin birbirine bağlı iki toplumsal tavrına işaret ediyor. Birincisi toplumsal tercihin, belirgin biçimde, dul veya boşanmışlardan değil, hiç evlenmemiş kadın veya başka bir deyişle bakirelerden yana olduğu. İkincisi ise istenmeyen bir medeni hali, yani dulluğu gizlemek için gösterilen bilinçli çaba. Tablo 5.4, birinci ve daha sonraki evliliklerde yaş dağılımını vermektedir.

İncelediğimiz dönem boyunca, İstanbul'da ikinci nikâhların epey yaygın olduğu, evliliklerin beşte birinde kadınların ikinci kez nikâhlandıkları görülüyor (%21,9). Osmanlı döneminde İstanbul'da

Tablo 5.3 İstanbul'da 1905-1940 arası gelinlerin evlilikleri ve evlenme öncesi statüleri

	Bekâr	Dul	Boşanmış	Evlenmiş	Bilinmeyen	Toplam
N	2.881	160	11	635	1272	4959
%	58,1	3,2	0,2	12,8	25,7	100,0

Kaynak: İstanbul nikâh kayıtları, 1905-1940.

Tablo 5.4 İstanbul'da 1905-1940 arası kadınların evlenme yaşı ve evlenme (% olarak)

Yaş	İlk evlenmeler	Yeniden evlenmeler	Toplam
10-14	91,1	8,9	100,0
15-19	93,0	7,0	100,0
20-24	86,9	13,1	100,0
25-29	72,1	27,9	100,0
30-34	50,9	49,1	100,0
35-39	38,0	72,0	100,0
40-44	31,7	68,3	100,0
45-49	30,6	69,4	100,0
50+	40,5	59,5	100,0
Toplam	78,1	21,9	100,0

Kaynak: İstanbul nikâh kayıtları, 1905-1940.

kadınların düzenli olarak yeniden evlenmesi 'Akdeniz' evlilik tipiyle ve özellikle bu tipin bekâret ve sadakate verdiği önemle bağdaşmıyor. Öte yandan, yeniden evlenmenin Anadolu'da da yaygın olduğunu biliyoruz. 19. yüzyılın ikinci yarısında Yunanistan'da ve Güney İtalya'da yeniden evlenme oranları sırasıyla %7,5 ve %12 idi. 15. yüzyılda Toskana'da olduğu gibi bunun ekonomik bir gereklilik olduğu düşünülürse, Türkiye'nin kırsal kesimlerinde yeniden evlenme oranının yüksek olması anlaşılabilir. Türkiye'nin kırsal kesimlerinde haneler karmaşık yapıda değil, aksine oldukça küçüktü. Anadolu'da tarımsal hizmete yönelik herhangi bir örgütlü yapı bulunmadığından, kocanın ölümüyle doğan emek kaybının yeri kolayca doldurulamayabiliyordu. Savaşların ve göçlerin erkek nüfusunda hızlı bir düşüşe neden olması ve cinsiyet oranına bağlı yerel dengesizlikler de yeniden evlenmeyi ve çokeşliliği etkileyebiliyordu;[5] ancak aynı yüksek yeniden evlenme

[5] Bkz. Duben, "Turkish families", s. 75-97.

Tablo 5.5 İstanbul'da ortalama evlenme yaşı ve evlilik sırası

Evlenme tarihi	Kadınlar		Erkekler	
	İlk evlenmeler	Yeniden evlenmeler	İlk evlenmeler	Yeniden evlenmeler
1906-10	19,83	29,00	29,25	36,06
1911-15	20,00	30,81	29,77	36,08
1916-20	20,85	30,76	30,38	37,50
1921-25	21,26	29,03	30,06	37,61
1926-30	21,53	30,38	29,81	37,63
1931-35	22,71	33,31	29,31	37,86
1936-40	23,66	34,16	29,68	41,24
Toplam	21,82	30,60	29,81	37,63
N	2.881	806	2.881	806

Kaynak: İstanbul nikâh kayıtları, 1905-1940.

oranına kentsel ortamda da rastlamak şaşırtıcıdır.

İlk ve daha sonraki evliliklerin aynı oranda kaydedilip kaydedilmediği konusu tartışmalıdır. Bir yeniden evliliğin kaydı bir önceki olayla, yani kocanın ölümüyle veya boşanmanın kaydedilmesiyle ilişkili olduğundan, yeniden evlenmelerin kaydedilmesi ihtimalinin daha yüksek olduğu söylenebilir. 15-25 arası yaş grubunda yeniden evlenme oranının yüksek olması bu görüşü destekliyor. İlk evlilikte bir eleme söz konusu idiyse daha sonraki evliliklerde bunun iki üç katı bir eleme olması gerektiği görüşü doğrudur.

Aslında genel olarak yeniden evliliklerin oranının %1-%5 arasında olduğuna ilişkin bir tahmin demografik olarak akla yatkındır. İlk evlilik yaşının kadınlar için 21, erkekler içinse 30 olduğu bir standart yaşam-tablosu (Güney modeli-Düzey 14) kullandığımızda, kadınların %12'sinin 50 yaşına ulaşmadan dul kaldığı görülür. Çocuk doğurma dönemi sona ermeden boşanma ve daha erken yaşta ölüm bakımından cinsiyetler arasında geçerli olan farklılık nedeniyle, herhangi bir evlilik grubundan kadınların yeniden evlilik için uygun duruma gelenlerin oranı %20'den pek uzak olamazdı. Tablo 5.5, evlilik ve yeniden evlilikte ortalama yaşlara ilişkin daha ayrıntılı bir cetvel içermektedir (erkekler için olan iki sütun kadınların evlilik öncesi medeni halini göstermektedir).

Tabloda dikkatimizi çeken ilk şey dul, boşanmış veya 'daha önce evlenmiş kadınların' ortalama yeniden evlenme yaşının dönemimizin

özellikle ikinci yarısında yükselme eğilimi göstermesi. Bunun, kadınların ilk evlilik yaşı ortalamasının yükselmesinin sonucu olduğunu biliyoruz. Diğer koşullar eşit kabul edilirse, kadınlar için daha geç ilk evlilik yaşı, daha geç bir ikinci evlilik anlamına geliyordu. Dahası, dul, boşanmış, daha önce evlenmiş kadınlarla evlenen erkeklerin ortalama yaşı da aynı şekilde, 36'dan 41'in üzerine çıkıyordu. Bu, kadınların ilk evliliklerinde eşler arası yaş farkı daralırken, dul ve boşanmış kadınlarla evlenen erkeklerin eşleriyle yaş farkının dönemimiz boyunca değişmemesi (yedi yıl civarında) anlamına geliyordu.

Osmanlı İmparatorluğu 1912'den 1922'deki nihai çöküşüne dek hemen hemen sürekli savaş halindeydi. Tablo 5.5 bu nokta dikkate alınarak değerlendirildiğinde değişik bir anlam kazanır. Bekâr kadınlarla evlenen –büyük bir ihtimalle kendileri de bekâr olan– erkekler savaş öncesi ve sonrası döneme göre biraz daha geç evleniyorlardı. Erkeklerin evlenme yaşındaki bu küçük artış ile bu dönemde İstanbul evlilik piyasasında genç bekâr erkek sayısının azalması arasındaki bağıntıyı kesinleştirmek için konunun daha geniş çaplı kanıtlarla desteklenmesi gerekiyor.

EVLİLİK YAŞI VE MEDENİ HAL

İstanbul'daki evlilik örüntüsüne göre tüm kadınlar otuz beş yaşına ulaşmadan evleniyorlardı. Bundan yola çıkılarak, erkeklerin yaşları ilerledikçe dul ve boşanmış kadınlarla evlenmek durumunda kalma ihtimallerinin arttığı söylenebilir. Asgari yaş uygunluğu koşullarının ve uygun yaşta bekâr kadın bulunmayışının bu yönde etki yapması beklenebilir. Ancak, Tablo 5.6 durumun böyle olmadığını gösteriyor.

Kadının evlilik örüntüsüne ve ölüm düzeyine bakıldığında, daha geç evlenen bir erkeğin, genel tercihler doğrultusunda bir dul yerine bir bekârla evlenmeyi seçmesi durumunda kendinden çok genç bir kadınla evlenmesi gerekmekteydi; kırk yaşın üzerinde evlenen erkeklerin yarısından çoğu da bunu yapıyordu. Dul veya boşanmış kadınlarla evlenenler ile eşleri arasındaki yaş farkı aynı kaldığı (Bkz. Tablo 5.5) ve dönemimiz boyunca ölüm oranı ağır ağır düşüş gösterdiği takdirde, bekâr kadınlarla evlenme yönündeki toplumsal tercihin sonucu normal olarak eşler arasındaki yaş farkının artması olacaktı. Daha geç evlenen erkeklerin bakireleri tercih etmeleri neticesinde yaş farkı artacaktı. Görünen o ki, birçok erkek de öyle yapmış.

Yaş tercihi örüntüsü, kadının evlilik öncesindeki medeni hali ve

Tablo 5.6 Erkek eşin yaşı ve kadın eşin evlilik öncesi durumu, İstanbul, 1905-1940

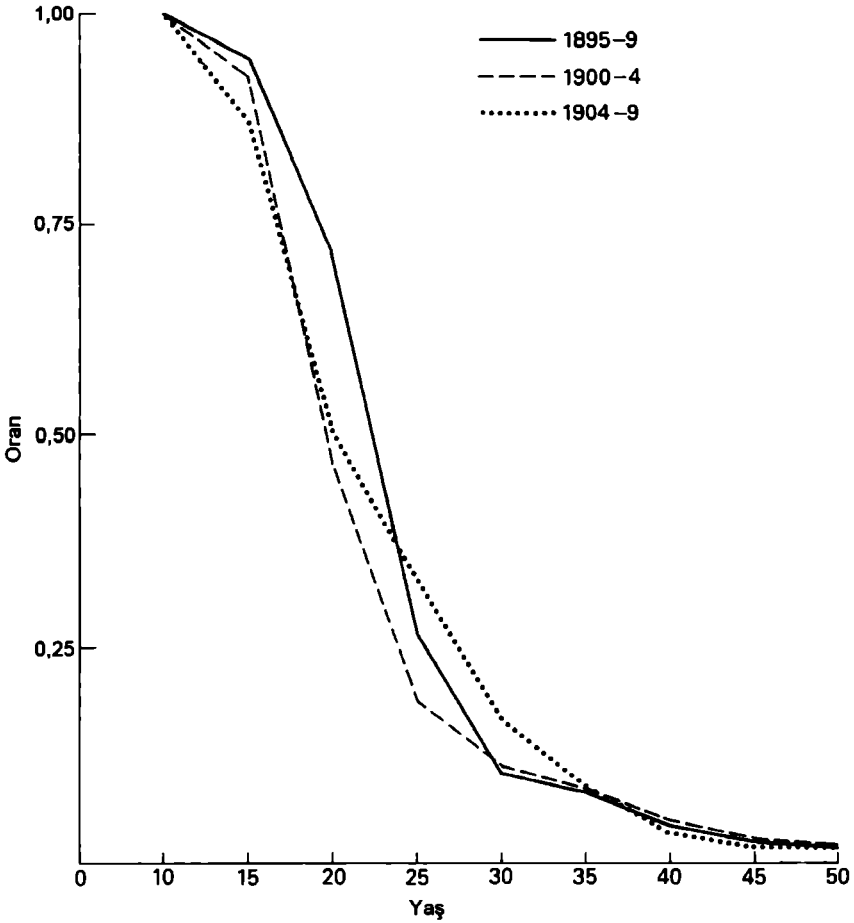
	Kadın eşin evlilik öncesi durumu			
	Bekâr		Evlenmiş	
Erkek eşin yaşı	N	%	N	%
10-14	28	87,5	4	12,5
15-19	260	86,7	40	13,3
20-24	733	89,3	88	10,7
25-29	794	85,4	136	14,6
30-34	465	76,0	147	24,0
35-39	274	72,1	106	27,9
40-49	234	58,1	169	41,9
50-59	67	43,2	88	56,8
60+	26	40,0	39	60,0
Toplam	2881	78,1	817	21,9

Kaynak: İstanbul nikâh kayıtları, 1905-1940.

kadın ve erkeğin evlenme yaşlarına göre evlilikteki yaş farkıyla bağlantı kurularak daha açık bir şekilde görülebilir. Uzun ve ayrıntılı tabloları buraya almadık. Bu tablolara koca açısından baktığımızda, evlilik geciktikçe yaş farkının çoğaldığı ve bakireler tercih edildiğinde yaş farkının daha da arttığı görülüyor. Kırk yaşında evlenen bir erkeğin karısıyla yaş farkının, bekâr bir kadınla evleniyorsa on altı yıl, dul veya boşanmış biriyle evleniyorsa sadece sekiz yıl olması beklenir. Arada sekiz yıllık bir fark var. Erkeğin daha geç evlenmesi farkın daha da artması anlamına gelmektedir.

Kadının açısından baktığımızda ise, dul ve boşanmış olanların yeniden evlendiklerinde aynı yaştaki bekârlardan ortalama olarak daha yaşlı erkeklerle evlendikleri görülüyor. On sekiz ila kırk yaş arasında ikinci kez evlenen kadınlar bekâr yaşıtlarından üç dört yaş büyük erkeklerle evleniyorlardı. Ölüm oranı dikkate alındığında ve ileri yaşlarda daha çok dul kadın olduğu düşünüldüğünde, erkekler açısından kadının yaşı ile medeni hali arasında bir seçim söz konusu olmalıdır: ya genç bir dul ya da azıcık geçkin bir bakire.[6]

[6] Bu değerlendirmeleri İstanbul genelinde, nüfusun yaş ve cinsiyet bileşimindeki de-

Şekil 5.3 Çeşitli kuşaklardan bekâr kadınların oranı

Kadınların ortalama evlenme yaşındaki değişimlere dönersek, Şekil 5.3 bize üç grup kadının çeşitli yaşlardaki bekârlık oranını gösteriyor. Daha önce de gösterdiğimiz gibi, kökleri geçmişe dayanmakla birlikte, evliliğin kadınlar için 1905-09 grubunda değişmeye başladığı izleniyor. Bu grupta ortalama evlenme yaşında büyük bir sıçrayış olmasa da, evliliklerde yaş dağılımı ciddi bir değişim gösteriyor ve ilk iki grubu birleştirdiğimizde değişim daha da çarpıcı bir hal alıyor:

ğişikliklere ilişkin kaynak olmadan yapıyoruz. Bu analizlerimizde ayrıca eş seçiminde hane yapısının ve buna bağlı üreme örüntüsünün etkisini dikkate almıyoruz.

1905-09 grubunda kadınların üçte birinden fazlası 25 yaşında hâlâ evlenmemişti; bu oran daha önceki grup için %22,5'tir. 30 yaş için bu oranlar sırasıyla %16,7 ve %11,4'tür. Bu gruplara mensup kadınların önceki gruplara oranla daha geç bir dönemde evlenme oranı çok daha yüksektir.

GERÇEK VE İDEAL EVLENME YAŞLARI

Halihazırda kadınların oldukça yüksek olan ve bu yüzyılın ilk on yılında giderek artan ortalama evlenme yaşı ile bunun toplum tarafından algılanış biçimi arasında büyük bir fark vardı. İnsanların kadın ve erkek için 'uygun' evlilik yaşına ilişkin düşünceleri oldukça açıktı. İstanbul basınında bu konuda sayısız göndermeye rastlanıyor ve ideal evlenme yaşının başlıca tartışma konularından biri olduğu anlaşılıyor.

Konuya ilişkin basında çıkan göndermeler, bugün ideal ile gerçeklik arasında var olduğunu bildiğimiz oransızlığı vurgulamaktadır. Yaygın düşünce kadınların da erkeklerin de erken yaşta evlendikleriydi. Ayrıca 'dengesiz', yani eşler arası yaş farkının büyük olduğu düşüncesi de önemli bir konuydu. Bu konuda sözbirliği edilmişçesine yazılanlar oldukça çarpıcıdır.

İDEAL EVLENME YAŞI

Bu soruna göndermede bulunan en eski kaynaklardan biri olan *Sabah* gazetesinde 1889'da yayımlanan bir yazı yaygın tavrın iyi bir özetini vermektedir. Bu bakımdan uzun uzadıya aktarılmaya değer:

> Tenakus ve tezeyüd-ü nüfusa medhali olan esbabın biri de teehhüldür. İnsan evlenmeğe karar vermezden evvel kendisinin tek başına bir aile kurup idare edebilecek halde olup olmadığını iyice anlamalıdır. Sair birçok şeraitle beraber gerek kendisinin, gerek zevcesi olacak kızın evlad yetiştirmeğe müsaid bir halde bulunması ve dünyaya getirecekleri evladı büyütüp terbiye etme ve az çok istikbalini temin edecek halde bulunmalarını düşünmek gerekir. Bu babda riayet olunacak şeraitin biri sindir. Zühur ve inasın evlad yetiştirmek için münasib sinleri vardır. İnasda 18'den başlar. Zühurda 28'den aşağı olmaması şarttır. Bizde bu kaideye asla riayet olunmaz. İnsan küçük evlenmekle o kadar çok evlat yetiştirir zan olunmasın. Tezayüd-ü nüfus çok evlat doğurmakla olmayıp, doğan çocuklara iyi bakmakla olur. Saniyen, çok erken evlenen bir kadın ilk çocuğunu doğurmasıyla

sakat kalır ve zaten çok çocuk doğuramaz.[7]

Bu dönemde uygun evlenme yaşına ilişkin İstanbul'da yaygın olan düşünceler şüphesiz doğrudan evdeki geleneksel cinsiyetler arası işbölümü anlayışının etkisindeydi. Kadının geleneksel ev içi ve annelik rolleri ile erkeğin geçim temin edici rolü, 1908 Jön Türk Devrimi'nden sonra basılan ve bir avuç feministin görüşlerini yansıtan *Kadınlar Dünyası* dergisi dışında pek az sorgulanmıştı.

Kadınlar için ideal evlenme yaşı, büyük ölçüde evlilik sonrası oynadıkları geleneksel rollerin, yani ev işi, kocalarının bakımı ve en önemlisi çocuk yetiştirmekte üstlendikleri roller gibi unsurların yansımasıydı. Evlilik yaşı konusunda gazete ve dergilerde çıkan birçok makalede, kadınların çocuk sahibi olmak ve büyütebilmek için olmaları gereken asgari yaş bildiriliyordu. Çok erken yaşta evlenmenin ve çocuk doğurmanın anne için fiziksel, çocuk içinse hem fiziksel hem de ruhsal bakımdan zararlı olduğu düşünülüyordu. Olgun olmayan kadınların kötü anne ve eş olduklarına inanılıyordu. 1895'te *Sabah* okuyucularına şöyle diyordu:

> Kız 13-14 yaşında bihasebil tabiyye olmağa kesb-i istitad ederse de o sinde ne vücudu hamile olmağa ve çocuk doğurmaya mütehammildir, ne de aklı zevcine ve aile halkına ne vechile muamele olunmak lazım geldiğini anlayacak dereceye gelmiştir. Kızın sin-i teehhülü 18 ila 20 yaşları arasındadır.[8]

Erkek için ideal evlenme yaşına ilişkin temel kriterler aile reisi olabilmek ve ekonomik bakımdan aileyi geçindirebilmekti; fakat beklenti bununla sınırlı değildi: Toplumsal ve kültürel açıdan erkeğin evliliği kaldıracak olgunluğa ulaştığı düşünülen bir yaş vardı. Bu yaş yalnızca ekonomik temele dayanılarak değil, daha ziyade sosyal olgunluğun değerlendirilmesiyle belirleniyordu. Aşağıda bu konuya ilişkin bazı düşüncelere yer verdik:

> Her ne kadar erkek 13-14 yaşlarında teehhüle kesb-i istihkak ederse de gerek muhafaza-i sıhhat kaidesince ve gerek aile teşkili için iktiza eden şerait nokta-i nazarınca sin-i teehhül tarafeyn için bundan çok sonra olmak lazım gelir... Erkeğin akıl ve terbiyece kemali 25-30 yaş

[7] "Teehhül", *Sabah*, sayı: 355, 9 Muharrem 1307/5 Eylül 1889, s. 2-4.
[8] "Sin-i teehhül", *Sabah*, sayı: 1966, 3 Şaban 1312/30 Ocak 1895, s. 3-4.

arasıdır.[9]

Vaktinden evvel evlenen bir delikanlı kendini ta'dil ederek akılane hareket edemez.[10]

Şehirlerde erkeklerin tahsili daha çok vakit alır. İlaveten, vatan hizmetlerini yapmaları ve kendilerini bir meslek veya mertebeye çıkartmaları lazımdır. Şehirlerde hayat şartları erkekleri daha geç evlenmeye teşvik eder.[11]

İstanbul'da erkeklerin evlenecekleri zaman konusunda kesin bir fikre sahip olduklarını görüyoruz. 1918'de *Sabah* ve *Vakit* gazeteleri evlenme ilanları için özel bir sütun ayırmaya başladı. Bu alışılmadık olay, İstanbul'daki evlilik piyasasının artan bireyselleşmenin etkisiyle değiştiğine ilişkin belirgin bir işaretti. 27 yaşında genç bir avukat, verdiği ilanda 20-30 yaşları arasında, kendisi henüz 'taht-ı salâh altında' olduğundan, evin geçimine katkıda bulunacak bir eş aradığını söylüyordu.[12] 1926 yılında *Resimli Perşembe* dergisinin okuyucularına yönelttiği sorulara verilen cevapların birinde, bir delikanlı sözlerine "25 yaşındayım, nihayet evliliği düşünmeye başladım" diyerek başlıyordu.[13] Reşid adında başka bir okuyucu ise, "Erkek önce geleceğini teminat altına almalı" diye yazıyordu.[14]

Öyle görünüyor ki erkekler yirmili yaşların sonlarına kadar kendilerini tamamen olgun görmüyorlar ve geleceklerini kurabildiklerini düşünmüyorlardı. *Sabah*'ta yer alan başka bir evlilik ilanında damat adayı taliplere toplumsal olgunluğa erişmiş olduğunu (hayat-ı içtimaiyyeye vakıf) özellikle bildiriyordu. Bu aday yaşının 41 olduğunu belirtmeyi de ihmal etmiyordu. 1918'de 'henüz' 25 yaşında olan diğer bir aday ise, 'izdivacı manevi bir ihtiyaç telâkki edecek kadar terbiye-i içtimaiyesi bulunan' bir eş aradığını yazıyordu.[15] 1918 yılına ait gazetelerde çıkmış evlilik ilanınlarından inceleyebildiğimiz on iki tanesini veren kişilerin ortalama yaşı 29,3. Görüldüğü kadarıyla, feminist dergi *Kadınlar Dünyası* da bu toplumsal normlara uymuştur:

[9] A.g.m.
[10] "Kaç yaşında evlenmeli", *Vakit*, sayı: 854, 3 Receb 1336/14 Nisan 1918), s. 3.
[11] A.g.m.
[12] "İlk izdivaç talibleri", *Vakit*, sayı: 151, 21 Mart 1918, s. 1.
[13] "İzdivaç anketi", *Resimli Perşembe*, sayı:58, 1 Temmuz 1926, s. 7.
[14] A.g.m.
[15] "İzdivaç talibleri", *Sabah*, sayı:10209, 6 Receb 1336/17 Nisan 1918, s. 2.

> Bir erkeğin zevc olabilmesi için evvela sahib-i servet olması, sonra 30 yaşını ikmal etmesi, üçüncü olarak medeniyetten behremend olması, dördüncü olarak ayşu işrete mübtela olmaması, beşinci olarak cahil olmamasıdır.[16]

Erken evliliğin yüksek oranda boşanmaya ve çocuk ölümüne yol açtığı inancı yaygındı. İstanbul halkı için olduğu gibi, incelediğimiz birçok gazetede sayısız yazar hem erkek hem de kadında 'uygun' yaşta evlenmeyi istikrarlı, sağlıklı ve verimli bir evliliğin vazgeçilmez koşulu olarak görüyordu. Evlenme yaşı konusu, ileride de göreceğimiz gibi, sağlam haneler kurma, artan doğurganlığın ve azalan çocuk ölümlerinin sonucu olan demografik sorunlarla ilişkili olarak ele alınıyordu.

19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başında İstanbul'da tavsiye edilen 'ideal' evlenme yaşı neydi? Bu konuda geniş bir görüş birliği olduğu anlaşılıyor. Daha önce de gördüğümüz gibi, 1889'da basında yer alan asgari evlenme yaşı kadınlar için 18, erkekler içinse 28'di.[17] *Terakkî-i Muhadderat* dergisi, 1869 gibi erken bir tarihte evlilik kurumunun erdemlerini vurgulayan ve ideal evlilik yaşlarına ilişkin tavsiyelerde bulunan "Teehhül" başlıklı bir makaleye sayfalarında yer vermişti:

> Bekârlığı seçmek medeniyete bedeviyeti tercih eylemek kabilindendir. Avrupalıların hesaplarına nazaran 25'ten 45 yaşına kadar bekâr bulunanlarda %28 ve yine o yaşlarda bulunup da evli olanlarda %18 vefat vuku bulunmaktadır... Teehhül yaşı erkekler için 24'ten 40 yaşına dek, kadınlar için 18'den 30 yaşına kadardır.[18]

1895'te *Sabah* gazetesinde tavsiye edilen evlilik yaşlarının kadınlar için 18, erkekler içinse 25 olduğunu belirtmiştik.[19] 1897'de bir kadın dergisinde yayımlanan "Hayat-ı Aile" başlıklı bir dizi makalede yer alan tavsiyeler oldukça açıktı:

> Yaşadığımız iklime göre izdivaç için sihhiyunun kabil (?) olan sin kız için 20, erkek için 25'tir... Sıhhaten en uygun olan, en güzel semere veren izdivaç erkek için 25'ten 33-35'e kadar, kadın için de 20'den 26-30'a kadardır... zevcin arasındaki farkın nihayet on yaşı tecavüz

[16] Aliye Cevad, "Aile-4", *Kadınlar Dünyası*, sayı: 46, 19 Mayıs 1329/1 Haziran 1913, s. 2-3.
[17] "Teehhül", *Sabah*, s. 2-4.
[18] "Teehhül", *Terakkî-i Muhadderat*, sayı: 13, 16 Teşrin-i sâni 1285/28 Kasım 1869, s. 1-2.
[19] "Sin-i Teehhül", *Sabah*, s. 3-4.

> etmemesine dikkat edilmek lazım gelir...[20]

Bir yıl kadar sonra yine aynı dergide bu sefer imzasız bir makalede "Akalim-i mutedile için bir kıza 17-18'den evvel izdivaca müsaade gösterilmediği için bir erkek de 21-22'sinden evvel mesag verilmiyor" denilerek yaş konusu vurgulanıyordu.[21] 1901'de Dr. Rusçuklu Hakkı *Sabah*'ta yayımlanan yazısında, daha önce değindiğimiz tercihleri bir uzman olarak özetliyordu:

> Sin-i izdivaç erkekte 24-25'tir. Genç evlenmek kadar hayat-ı beşer için muzır bir şey olamaz... Erken evlenenler menafi-i şahsiye ve içtimaiyelerini feda etmiş sayılırlar... sin-i izdivaç kadınlarda 20'dir.[22]

Dönemin tıbbi uzman görüşleri, yaygın olarak benimsenen görüşlerle uyum içindeydi. Dr. Nusret Fuad'ın *İzdivaç: Şerait-i Sıhhiye ve İçtimaiyesi* adlı kitabı 1909'da yayımlandı. Ev ekonomisi, çocuk yetiştirme usulleri ve genelde aile yaşamıyla ilgili bilgi veren bu kitap oldukça ilgi görmüş, en azından üç baskı yapmıştı. Dr. Fuad konuyla ilgili şunları söylüyordu:

> Münasip evlenme yaşı birçok uzun münakaşa ve müzakereye konu teşkil edegelmiştir. Her ne kadar hem erkekler, hem de kadınlar için sırasıyla yirmi beş ve yirmi yaşlarından evvel evlenmemeleri ehemmiyetle tavsiye olunsa da, müstakbel zevc ve zevcelerin fizyolojik bakımdan tekâmül etmiş olmaları ve fiziksel durumlarının iyi olması halinde erkeklerin 22 veya 24 yaş civarında, kadınların ise 16-18 yaş arasında evlenmeleri mümkündür.[23]

Evlilik yaşına ilişkin aşağı yukarı bir görüş birliğinin söz konusu olduğunu gösteren ifadelere İmparatorluğun sonuna ve Cumhuriyetin kuruluşuna kadar rastlanmaktadır. Erkek ve kadın için uygun kabul edilen evlilik yaşı konusunda dikkat çekici bir istikrar gözlemlenir. 1920'de *Vakit* gazetesinde şunları okuyoruz:

> İzdivacın maksadı nev-i beşeriyetin bekası olduğu için izdivaç için

[20] Mehmed Hilmi, "Hayat-ı aile-5", *Hanımlara Mahsus Gazete*, sayı: 117, 19 Haziran 1313/1 Temmuz 1897, s. 2-3.

[21] "Kaç yaşında izdivaç etmeli", *Hanımlara Mahsus Gazete*, sayı: 138, 13 Teşrin-i sâni 1313/16 Kasım 1897, s. 4-5.

[22] Dr Rusçuklu Hakkı, "Elvah-ı hayat: 1- izdivaca dair", *Sabah*, sayı: 4038, 16 Şevval 1318/6 Şubat 1901), s. 3-4; "Elvah-ı hayat: 2- izdivaca dair", *Sabah*, sayı: 4047, s. 3-4.

[23] *İzdivaç*, s. 73.

> en münasib zaman olarak insanın en sağlam çocuk yetiştirebileceği zamanı gösterirler. Bu zaman da kızlar için 20, erkekler için 25'tir... İzdivaç, vaktinden evvel ve sonra muzır olduğu gibi zevc ve zevcenin yaşları arasında bir de nisbet bulunması lazımdır. Zevc, zevcesinden 3, nihayet 10 yaş büyük olmalıdır.[24]

1925'te bir kadın dergisinde görüşlerine yer verilen bir bilirkişi de hemen hemen aynı şeyi söylüyor: "Valide 20-25, peder 25-30 olmalıdır."[25] Yarım yüzyıllık bir süre boyunca, ideal evlilik yaşını tıbbi, sıhhi, ekonomik ve demografik açıdan ele alan herkes aşağı yukarı aynı yaşlar üzerinde anlaşıyordu. 1927 gibi daha geç bir tarihte resimli bir haftalık kadın dergisinde aşağıdaki tavsiyeleri okuyoruz:

> İzdivaç İçin En İyi Yaş Hangisidir? Kadınlar için 24, erkekler için 28'dir. Medenî memleketlerde izdivaçları ve neticelerini tedkik eden âlimler, istatistiklere nazaran ve münasib çağın bu olduğunu ilan ediyorlar. Âlimler 20 ve bundan ve dun çağda evlenenlerin ekseriyetle talâk ettiğini söylüyorlar. 30'dan sonraki izdivaçlarda da talâk derecesi tehlikeli bir mıntıkaya girer.[26]

ALGILANAN VE GERÇEK EVLİLİK YAŞLARI ARASINDAKİ FARKLILIK

Güvenilir istatistiksel verilerin bulunmadığı o dönemde, gerçek evlenme tarihleri olarak algılanan yaşlar konusunda İstanbul'da gözlemlenen genel hoşnutsuzluk, en az evlilik için uygun kabul edilen yaş konusundaki görüş birliği kadar dikkat çekiciydi. Kadınların ortalama evlenme yaşının yüzyılın başında 20 civarında olduğunu ve 1930'ların sonuna kadar yavaş yavaş 23'e kadar yükseldiğini, erkeklerin ortalama evlenme yaşınınsa herhangi bir alçalma veya yükselme göstermeden 29-30 civarında kaldığını bugün biliyoruz. 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında popüler basında, kitaplarda ve dergilerde yer alan tavsiye ve tercihler hemen hemen bütünüyle dönemin demografik gerçeklerine ters düşüyordu. Bu konuda yazanların çoğu, İstanbul'da genel kuralın ve uygulamanın onlu yaşlarda evlenmek olduğuna inanıyordu. Alıntı yaptığımız makale ve kitapların birço-

[24] Galib Ata, "Kaç yaşında evlenmeli", *Vakit,* sayı: 854, 2 Receb 1338/22 Mart 1920, s. 3.

[25] Dr. Rifat, "Yeni doğan çocuklara mahsus hıfzıssıhha", *Türk Kadın Yolu,* sayı: 4, 6 Ağustos 1341/1925, s. 5-6.

[26] "İzdivaç için en iyi çağ hangisidir", *Resimli Perşembe,* sayı:134, 14 Cemaziyülahir 1346/9 Aralık 1927, s. 2.

ğu onlu yaşlarda evliliği eleştirmek üzere yazılmıştı ve bunların çoğu imzasız olmakla birlikte, büyük bir ihtimalle dönemin 'modernistleri' tarafından kaleme alınmıştı.

1889 ve 1895'te *Sabah*'ta yayımlanan iki makalenin yazarları, dönemin gerçeklerini 'ideal' ve algıladıkları şeklinde ayırmaya özen göstermişlerdi. Bunlardan ilkinin bir kısmını buraya alıyoruz:

> Zühur ve inasın evlad yetiştirmek için münasib sinler vardır. İnasda 18'den başlar. Zühurde 28'den aşağı olmaması şarttır... Sinde bu kaideye asla riayet olunmaz.[27]

> Bizde bu kaidelere (izdivaç yaşı hakkında) asla riayet olunmayıb, kadınlar oğulları 16-17 yaşına basınca hemen görücü çıkıp gelin ararlar. Tarafeyn bu kadar genç iken akd olunan izdivaçların netaici her gün görülmektedir.[28]

1885 sayımında İstanbul'daki kadınların ortalama evlenme yaşının 19,1 gözüktüğünü belirtelim. 1897'de *Hanımlara Mahsus Gazete* açık bir şekilde şöyle diyordu: "Memleketimizde erken teehhül yüzünden pek çok aile perişan olmuştur. Erken teehhülün maddi zararlarından başka manevi felâketleri de vardır."[29]

Kadınlar Dünyası da erken evliliğe karşı girişilen savaşa destek veriyordu:

> Valdelerimiz evladlarının mürüvvetini görmek için izdivacı zamanından çok evvel, mesela 13-18 yaşında kız 18-20 yaşında erkeği evlendirirler. Fizyoloji esbabı vakitsiz izdivaç vahimdir.[30]

İnsanları erken evlilikten caydırmak amacıyla bahsedilen bilimsel tartışmalar bazen Avrupa'dan verilerle destekleniyordu. Yirmi yaşından önce evlenen erkeklerin hızla yaşlandığı söyleniyor ve "20 yaşından evvel evlenen gençlerde mikdar-ı vefiyat, bekâr kalan arkadaşlarından 6 defa daha çoktur"[31] deniyordu. Bu yazarlar İstanbul'da evlilik yaşının çok küçük olduğuna gerçekten inanıyor olmalılardı; aksi takdirde bu konuda ısrarlı tavsiyelerde bulunma gereği duymazlardı.

[27] "Teehhül", *Sabah*, s. 2-4.

[28] "Sin-i teehhül", *Sabah*, s. 4.

[29] Mehmed Hilmi, "Sin-i İzdivaç", *Hanımlara Mahsus Gazete*, sayı: 99, 30 Kânun-ı sâni 1312 /11 Şubat 1897), s. 2-3.

[30] Aliye Cevad, "Aile-2", *Kadınlar Dünyası*, sayı: 40, 13 Mayıs 1329/26 Mayıs 1913, s. 3-4.

[31] "Elvah-ı hayat: 1- izdivaca dair", *Sabah*, s. 3-4.

Bugün o dönemdeki evlilik yaşının gerçekte zaten tavsiye edilen yaş civarında olduğunu bilmemize rağmen, o dönem insanlarının çağdaşlarının evlendikleri yaşı, olduğundan erken sanmaları ilginçtir. Gerçeklere ilişkin bilgi eksikliği, dönemin insanlarını kötümser sonuçlara sürüklemişti. Erken evlilik konusunda aşırı ve şaşırtıcı örnekleri alıp bunu genelleştirme yoluna gitmişlerdi. İstanbul'da geçmişte geçerli olan evlilik yaşı konusu tartışılırken, bugün hâlâ aynı tavır sergileniyor. Birçok kimse istatistiksel doğruların farkında değil.

Gerçek ve algılanan evlilik yaşları arasındaki bu ısrarlı benzeşmezliğin temelinde, o dönemde nüfusa, sağlığa ve doğurganlığa ilişkin oluşmakta olan kamuoyu yatmaktadır. İleride de göreceğimiz gibi, 19. yüzyılın son ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, İstanbul'daki İmparatorluk nüfusunun (en azından Müslüman nüfusun) hızla azalmakta olduğuna inanılıyordu. Bugün durumun böyle olmadığını biliyoruz. Fakat o dönem boyunca, gerek hükümetin gerek İstanbul'daki aydın çevrelerin ciddi bir tehlike olarak algıladıkları bu durum basında geniş bir şekilde yer almıştı. Savaş kayıpları, kitlesel nüfus hareketleri ve İmparatorluğun giderek çözülmesi, halkın ilgisini güncel bir konu olan demografik sorunlara yöneltmişti.

Uygun yaşta evlilik üzerine yazılanların önemli bir bölümü, evliliğin şahsi olduğu kadar toplumsal bir olay da olduğunu özellikle vurgulamaktaydı. Bu yazılarda erken evliliğin genel demografik sonuçlarının birey ve aile kadar toplum için de önemli olduğu ısrarla belirtiliyordu. 1889'da *Sabah*'ta çıkan, daha önce bahsettiğimiz makalede şöyle deniyordu: "Tenakuz ve tezayüd-ü nüfusa medhali olan esbabın biri de teehhüldür."[32]

Bir örnek daha verecek olursak, Dr. Rusçuklu Hakkı 1901'de yazdığı bir yazıda uygun evlilik yaşı konusundaki öğütlerine şunları söyleyerek başlıyordu:

> Mesele-i izdivacı, şahsi olmaktan çok umumi bir suretle hıfz-ı sıhhat, diğer cihetten "demografya" nokta-i nazarından mütalâa etmek ve meselâ cihanın her tarafından vuku izdivaçların adedinden bereket-i tenasüliye, devam-ı izdivaç, akd ve fesh-i izdivaca kaht-u gala gibi izdivacı ta'dil eden veyahud ahlâk ve âdât gibi izdivaçla ta'dil olunan şerait ve ahvalin heyet-i mecmuasını teşrih eylemek gerekmektedir.[33]

[32] "Teehhül", *Sabah*, s. 2.

[33] "Elvah-ı hayat: 1- izdivaca dair", *Sabah*, s. 3.

Dolayısıyla, uygun evlilik yaşı konusundaki birçok tavsiye ve öğüt kendi bağlamı içinde değerlendirilmelidir. Bunlar, aslında çocuk sağlığını hedefleyen, gayri resmi nüfus siyasetinin bir parçasıydılar. Resmî bir nüfus siyaseti ancak 1920'lerde, Cumhuriyet kurulduktan sonra gündeme geldi. Nüfusun düşmesi korkusu 20. yüzyılın başlarında İstanbul basınında oldukça sık ele alınan konulardan biriydi.[34] Nüfusa ilişkin istatistiksel verilere halkın ulaşması mümkün olmadığından, dönemin nüfusu konusunda duyulan -aslında basın tarafından oluşturulan- huzursuzluk nedeniyle evlilik, doğurganlık ve ölüm oranı gibi temel demografik konularda oldukça kötümser değerlendirmeler yapılıyordu.

GEÇ EVLİLİĞİN EKONOMİK VE TOPLUMSAL TEMELLERİ

İstanbul'da erkekleri bu kadar geç, kadınları da giderek daha geç evlenmeye iten güçler nelerdi? İleride göreceğimiz gibi, toplumsal ve kültürel olduğu kadar ekonomik nedenler de söz konusuydu. Bu bölümde erkeklerin evlenme ve hane kurmasını etkileyen koşullar üzerinde duracağız. Kadınların evlenme yaşının yükselişini doğuran koşulları ise, kadınların toplumda değişen yerlerini tartıştığımız Yedinci Bölüm'de ele alacağız; dolayısıyla kadınların evlenme yaşlarına bu noktada kısaca değineceğiz.

Evlenmenin ve hane kurmanın incelediğimiz döneme özgü maddi yönü konusunda çok şey yazıldı. Bu ağır yükün Osmanlıları düşündürdüğü kesin. Bu düşüncenin evlenme yaşı konusunda kişileri ve aileleri ne ölçüde etkilediğini, hayat pahalılığının ve dönemin diğer ekonomik etkenlerinin burada ne yollarla etkili olduğunu söylemekse çok daha zor. Bu tür konular nadiren kaydedilen şeyler. Çok az aile bu tür kararlarına ilişkin belgeler bırakmış. Bu nedenle, farklı farklı zamanlarda yaşamış insanların evlilik kararı alırken ekonomik zorlukları nasıl değerlendirdiklerine ilişkin birtakım genel ifadelerinden çıkarsamalar yapmak zorunda kaldık.

Üçüncü Bölüm'de hane yapısından söz ettiğimiz yüksek bürokrat Sait Bey, en büyük kızı Semiramis'i 1908'de evlendirmiş ve bu evlilikle ilgili masrafların ayrıntılarını günlük hesap defterine titiz bir şekilde kaydetmişti. Bu, alelade ailelerin oluşturduğu geniş kitle bir

[34] Avrupa ve ABD'de benzer konularda yapılan tartışmalar için bkz. Michael S. Teitelbaum ve Jay M. Winter, *The Fear of Population Decline*, New York, 1985.

yana, yüksek eğitimli insanlar arasında bile pek az kimsenin yapacağı bir şeydi. Sait Bey'in kayıtları, ilgilendiğimiz dönemin popüler yazınında ve hatta hukuk tartışmalarında rastladığımız genel ifadelerin somut bir örneğini sunuyor.

Dumont ve Georgeon, genç çiftin evlenmesi ve yeni bir ev kurması için harcanan paranın Sait Bey'in dokuz aylık maaşına ve ailenin 1908'deki altı aylık giderine eşit olduğunu hesaplıyorlar. Bu, Sait Bey ve ailesi için büyük fakat kaçınılmaz bir maddi yüktü. Genel harcamanın sadece 78.000 kuruşluk kısmı, yani %9'u gerçek evlenme masrafıydı. Gelinlik ve ailenin diğer üyelerinin kılık kıyafeti için harcanan meblağ genel giderin %21'ine denk geliyordu. Çeyiz için harcanan oran toplam harcamanın sadece %10'uydu. Sait Bey'in yeni evlilerin oturacağı daireyle mobilyalar için harcadığı paraysa beş buçuk aylık maaşına yakın bir miktardı ve genel giderin %60'ı kadardı. Sadece mobilyaların maliyeti 25.000 kuruştu. Kızı ve damadı o zamanlar İstanbul'da kabul gören içgüveysi tarzında yaşayacaklarından, bu masrafların tümünü kendi evi için yapıyordu; genç çiftin ayrı yaşaması halinde yapılması gerekecek masraflar buradan hareketle tahmin edilebilir.[35]

Diğer İstanbullu aileler için bir ev kurma maliyetinin ne olacağına ilişkin ayrıntılı bilgiye sahip değiliz; fakat ailelerin toplumsal ve ekonomik konumuna göre değişen bu maddi yükün epey ağır olduğuna ilişkin bolca kanıt var. Yaşlı bir hanımın bize söylediği gibi, bu maddi yük "mekâna, kişiye ve aileye göre" değişmekteydi. Charles White, 19. yüzyılın ortalarında bile, sadece mehr-i muaccelin 5.000 ila 20.000 kuruş arasında değiştiğini söylüyor.[36] Bu yüksek rakam herhalde yalnızca toplumun seçkin kesiminin mehrini temsil ediyordu. White bu minvalde, önemli bir doktorun kızlarıyla evlenen, Avrupa'da eğitim görmüş, İstanbul'un seçkin çevresine katılmaya aday iki bacanağın hikâyesini aktarmaktadır. Bu iki kardeş, ayrı evler açmaya güçleri yetmediğinden, aynı çatı altında ('içgüveysi' olarak) yaşamaya karar vermişlerdir.[37] Fakat İslami kurallar kız kardeş de olsalar birbirlerinin karılarını görmeye izin vermediğinden, evin içi tuhaf bir yapıda yeniden düzenlenmiştir ve bu düzen asla bir aile gibi yaşamalarına olanak tanımamıştır.

19. yüzyılın ortalarından itibaren, Osmanlı yenilikçileri evlilik

[35] Dumont ve Georgeon, "Un bourgeois", s. 166-167.
[36] White, *Three Years*, s. 202-3.
[37] *A.g.e.*, s. 215.

harcamalarını gereksiz bir yük olarak görmeye başlamışlardı. White'ın kitabını yazdığı 1844 yılında çıkarılan bir fermanla evlilik öncesi ödenen mehr-i muaccel keyfî hale getirildi.[38] Mehr, İslami bir kural olduğundan ve o dönemde pek az insan dinî bir kurala karşı çıkmayı düşüneceğinden, bu fermanın kesinlikle uygulandığını söylememiz zor. 1862'de mehr ödemelerini denetlemek için bazı tedbirler alındıysa da, bunlar da fazla etkili olmadı.[39] Evlilik ödemeleri, en azından 19. yüzyılın ortalarından Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar, modernistler ile dindar gelenekçiler arasında bir anlaşmazlık konusu oldu.

Bu anlaşmazlığa rağmen, Dördüncü Bölüm'de gördüğümüz gibi, evliliğin asıl malî yükünü -belli bir önem taşıyor olsa da- mehr oluşturmuyordu. Bu yük kendi başına çeyize de bağlanamazdı. Düğün şüphesiz büyük bir harcama gerektiriyordu; ancak asıl sorun bir ev kurmak ve onu geçindirebilmekti. Bu noktada evlilik giderlerine ilişkin şu durumu not düşelim: Lucy Garnett, kendi sınıflarından kızlar seçtikleri takdirde üstlenmeleri gereken düğün masraflarını karşılayamayan bazı Türk ailelerin, oğullarını cariye olarak yetişmiş kızlarla evlendirmeyi tercih ettiklerini söylüyor.[40] Bazıları kendilerinden düşük statüde biriyle evlenmektense iyi yetişmiş bir cariyeyle evlenmeyi tercih ediyorlardı. Çoğu Çerkes kökenli olan cariyeler İstanbul'un seçkin evlerine hizmetkâr olarak satılırlar ve zamanı gelince sahipleri tarafından azat edilip evlendirilirlerdi. Genellikle İstanbul hanımefendilerinin görgüsüne göre yetiştirilen bu kızlar, alt sınıftan gelmelerine ve bir anlamda hizmetkârlık yapmalarına rağmen, potansiyel eş olarak görülürlerdi.

Sait Bey örneğinde gördüğümüz gibi, evliliğin getirdiği gerçek maddi yük, ev açmaktı. Bu yükün bir kısmı, daha önce belirttiğimiz gibi, damadın babası tarafından 'ağırlık' (mehr-i muaccel) adı altında karşılanırdı. 'Ağırlık', prensip olarak damadın babasının doğrudan geline yaptığı bir ödeme olduğu halde, gelin tarafından kullanılmadığı da olurdu; bu tür durumlarda genellikle düğün masrafları veya evin döşenmesi için harcanırdı. Mehrin ikinci kısmı olan mehr-i müeccel, daha önce de gördüğümüz gibi, damadın nikâh sırasında ödemediği, fakat boşanma, ölüm gibi durumlarda ödemeyi vadettiği miktardı. Ağırlık hemen ödendiğinden, çok daha fazla ciddiye alınıyor, asıl harcama olarak düşünülüyor ve aileler arasında ciddi pazarlık konusu

[38] Benedict, "Hukuk reformu", s. 14.
[39] *A.g.e.*, s. 15.
[40] Garnett, *Home Life*, s. 215-216.

oluyordu. Birinci Dünya Savaşı öncesinde İstanbul'da geçen *Şıpsevdi* (Hüseyin Rahmi Gürpınar) adlı ünlü roman, bu pazarlık sürecini tüm karmaşasıyla resmeder.[41]

Geleneklere göre gelinin ailesi *cihaz* (çeyiz) vermek zorundaydı. Sait Bey örneğinde gördüğümüz gibi, düğünün ve genç çifte açılacak dairenin masraflarını da gelinin babası yüklenebilirdi. İstanbul'da yapılan içgüvey tipi evliliklerde genellikle alt statüden bir erkeğin yüksek statüde bir kadınla hayatını birleştirdiğini göz önünde bulundurursak,[42] Sait Bey'in masrafların büyük bir kısmını yüklenmek durumunda kaldığını çıkarsayabiliriz.

1930'ların ortalarında erkeklerin evlenme yaşının İstanbul'dakine çok yakın olduğu Beyrut'ta orta değer 29 ve ortalama 30'du.[43] Prothro ve Diab bu oldukça geç yaşı "bu konuda ancak daha yaşlıların adım atabilmelerine neden olan, evliliğe ilişkin ekonomik engellere' bağlıyorlar.[44] Ekonomik engellerden kasıtları, Lübnanlı Müslümanlar için de gelenek olan mehr-i muaccel'dir.

19. yüzyılın sonlarından itibaren, Osmanlılar, ağır nikâh ve ev açma masraflarının evliliği engelleyici bir rol oynayarak veya geç evliliğe neden olarak nüfusta bir düşüşe yol açmasından kaygılanıyorlardı. 1896'da *Hanımlara Mahsus Gazete*'de yayımlanan "İzdivaç" başlıklı bir dizi makalede evliliğin getirdiği yükler konusu işleniyordu.[45] Makaleler, evlenmeye hazırlanan değişik kesimlerden insanların karşılaştıkları maddi zorlukları tipik vakalar veya nükteli kısa hikâyeler şeklinde anlatıyordu. En yaygın portrelerden biri, ev açacak gücü olmayan fakat maddi koşullardan dolayı ne kendi babasının ne de kayınpederinin evinde yaşayabilen bir genç adamın hikâyesiydi. Bu koşullardan dolayı genç adam evliliği ertelemek zorunda kalıyordu. Yazar, evliliği düşünen erkeklerin karısını ve ailesini geçindirecek durumda olmaları ve ebeveynlerine yaslanmamaları gerektiğini söylüyordu. Yazar ayrıca, evlenecek yaşa gelen bir kızın babasının, cihazı nasıl yapacağını düşündüğünü bildiriyor. Babanın, kızına verilecek

[41] *Şıpsevdi*, İstanbul, 1971 [1911], s. 256-259.

[42] Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 210, 220-221. Carter V. Findley, "Patrimonial household organization and factional activity in the Ottoman ruling class", O. Okyar ve H. İnalcık (ed.), *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)* içinde, Ankara, 1980.

[43] Prothro ve Diab, *Changing Family Patterns*, s. 30.

[44] *A.g.e.*, s. 33.

[45] 70, 72, 73, 75, Safer-Rebiyülevvel 1314/Temmuz-Ağustos 1896.

ağırlığı cihaz için kullanabileceğini öğreniyoruz; fakat "Bu fakir baba kızı için ne tür bir ağırlık bekleyebilir ki" diyor yazar. Bu durumda kız da evliliği ertelemek zorunda kalacaktır. Ailelerin çocuklarını evlendirmek için borca girmeleri olağandışı bir durum değildi. Yazar bu makalelerin, maddi durumu iyi olmayanların karşılaştıkları zorlukları yansıttığını belirtiyor. Sait Bey örneği sayesinde evliliğin zenginler için ne anlama geldiğini görmüştük.

1914'ten sonraki savaş yılları bu olumsuzlukları daha da şiddetlendirmişti. Ahmet Emin Yalman'ın *Vakit* gazetesinin baş sayfasında çıkan "İzdivaç ve Maişet" başlıklı makalesi, o dönemde aynı sorunu işleyen birçok yazıdan biriydi: Sorun, Osmanlı nüfusu için büyük bir tehdit oluşturan kitlesel erkek nüfus kaybıyla atbaşı giden ekonomik koşullar çerçevesinde daha da önem kazanmıştı.[46] Mülakat yaptığımız kimseler de bir ev kurmanın masraflı olduğunu pek çok kez dile getirdiler. Özetle, evlenmeyi düşünen erkekten ev kurabilmesinin ve ailesini geçindirebilmesinin beklendiğini görüyoruz. Görüştüğümüz kimselerden birinin ifade ettiği gibi: "Erkekler için evlenmek... ev açmak kolay değildi... Karılarının ailesinin evine yerleşmenin nadiren mümkün olduğunu biliyorsunuz... Kendi evlerini açmak zorundaydılar." Konuştuğumuz yaşlı hanımın gözünde içgüveyliğin yeni ev açmaya alternatif oluşturması ilginçtir.

Erkeklerin de kadınların da oldukça geç evlendiklerini gördüğümüz dönem boyunca evlenme ve ev kurma masraflarının evliliğin zamanlamasında önemli bir etken olduğunu anlamış bulunuyoruz. Ancak kişilerin evlenmek veya çocuklarını evlendirmek için doğru zamanı seçmeye çalışırken odaklandıkları nokta salt ekonomik durum değildi. Daha önce değindiğimiz gibi, evlilik için uygun zaman ve bunun toplumsal ve ekonomik koşulları konusunda insanların belli düşünceleri vardı. Ahmed Midhat, *Felâtun Bey ve Râkım Efendi* adlı romanında Osmanlının son döneminde evliliğe aday bir erkekte aranan ideal özellikleri şöyle sıralıyordu: "Otuz yaşında, aklı başında, mektepten çıkmış, âlemin her köşe ve bucağını öğrenmiş bir asker yüzbaşısı..."[47] Bu beyefendinin gelecekteki eşi 18 yaşında bir kızdı. 1875'te yazılan bu romandaki evlenme verileri, on yıl sonraki 1885 sayımından çıkardığımız erkek ve kadınların ortalama evlenme yaşlarına yakındır.

Dönemimiz boyunca –küçük bir radikal feminist grup dışında–

[46] "İzdivaç ve maişet", s. 1.

[47] *Felâtun Bey ile Râkım Efendi*, s. 136.

neredeyse hiç kimsenin, kadının geleneksel annelik ve ev içi rolünü sorgulamadığını söyleyebiliriz. Daha önce de gördüğümüz gibi, kadının evlenme yaşı tercihlerini belirleyen ana unsur, çocuk yetiştirme, kocasına bakma ve evi çekip çevirme gibi evlilik sonrasına ilişkin işlevleriydi. Kadının ideal evlenme yaşı üzerine yazılmış birçok gazete ve dergi makalesinde temel sorun, çocuk doğurmaya ve yetiştirmeye uygun yaşın kaç olduğuydu. Bu durum, ele aldığımız dönem boyunca istikrarlı bir şekilde sürmüştür.

Kadının evlenme yaşında belirleyici olan çocuk doğurmak ve büyütmek için ideal yaş iken, erkek için evin reisi ve ekonomik sorumlusu olarak üstlendiği rollerdi. Bu değerler, toplumsal katmanları kapsamaktaydı. Daha önce gördüğümüz gibi, erkeklerin evliliği üstlenecek kadar olgun olup olmadıklarına, bu aşamaya geçmek üzere yeterince hazırlık yapıp yapmadıklarına ilişkin kültürel bir değerlendirme de söz konusuydu. Bu kültürel koşulun, erkeğin sosyal açıdan olgunluk ve evlenmeye hazır olmak gibi kriterlere göre değerlendirilmesiyle ilişkili olduğunu gözlemledik. Son dönem Osmanlı ve erken dönem Cumhuriyet İstanbulunda erkekler yirmili yaşlarının sonlarına kadar kendilerini bir aileye bakacak olgunlukta görmüyorlardı. Yedinci Bölüm'de ele alacağımız gibi, İstanbul'da evlenecek erkeklerin karılarını ve ailelerini geçindirecek durumda olmaları bekleniyordu. Birçoğunun evlenirken veya bundan kısa bir süre sonra ayrı ev açtıklarını ve istedikleri veya umdukları zaman bile babalarının desteğini görmediklerini biliyoruz.

ÇOKEŞLİLİK[48]

İstanbul'daki çokeşlilik deneyimi konusunda hem Türkler hem de yabancılar tarafından yazılmış kalabalık bir literatür mevcuttur.[49] 'Harem ve esrarı' tarzı hikâyelerden çok etkilenen Osmanlı toplumu ile İstanbul'daki Batılı gözlemcilerin çoğu için çokeşlilik heyecan

[48] Kelimenin aslı olan *polygyny*, "çokkadınlılık" anlamına gelir. Türkçede konuya ilişkin yazında daha çok çokeşlilik kullanıldığından, bu yerleşmiş terimi kullanmayı tercih ettik —*çev. notu.*

[49] Özellikle geçmişte, Oryantalist gelenek çerçevesinde, çoğu duygusal, pitoresk ve romantik eserler yazılmıştır; ciddi istatistiklere dayalı çalışmaların sayısı çok azdır. 1970'lerde belli Arap şehirlerinde (Kahire, Şam) yürütülen araştırmalar küçük çaplı ve homojenlikten uzaktır. Dahası, yöntembilimsel nedenlerle bunları İstanbul verilerimizle karşılaştıramıyoruz. Bkz. Huzayyin, "Marriage and remarriage in Islam".

verici bir otantik macera konusuydu. Türk yazarları içinse durum tam tersiydi. 19. yüzyılda İstanbul'u etkisine alan Batılılaşma hareketinin, toplumsal ve hukuksal reformların yarattığı atmosferde çokeşliliği eleştirenlerin sesinin, çoğunluğun görüşlerinden daha fazla duyulduğu açıktır. Dolayısıyla, çokeşlilik konusunda yazılı kaynaklara atıfta bulunurken ihtiyatlı olmak gerekir. Avrupalı gezginlerin izlenimci hikâyeleriyse, Türkiye'deki gerçekliğin tasvirinden çok, Batıdaki Oryantalist geleneğin taleplerini tatmine yöneliktir.

Burada çözümleyeceğimiz veriler 1885 ve 1907 sayımlarına ilişkin kayıtların %5'inden oluşturulan ve İstanbul'un belli başlı beş semtine ait örnekleme dayanmaktadır. Bunlar, bildiğimiz kadarıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nda çokeşlilik konusunda istatistiksel önemi olan ilk birinci elden verilerdir.

Önce oranlara bakalım. İstanbul'daki evli erkeklerin sadece %2,29'unun birden fazla karısı vardı; çokeşli erkeklerin oranının 1885 sayımında %2,51, 1907'de ise %2,16 olduğu görülmektedir.[50] Bu oran evli kadınların %5'inin herhangi bir zamanda çokeşli bir birliktelik içinde olduğu anlamını taşıyor. 19. yüzyılda %10-12 oranında çokeşli olan Mormonlarla veya birçok Afrika toplumuyla karşılaştırıldığında, bu oran oldukça düşüktür.[51] Bu oranlar İslam dünyasının geneline göre de düşüktür. Hepsi Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Türkiye'ye yakın birkaç Arap ülkesine baktığımızda, bu oranın Mısır'da 1947'de %3,4, Irak'ta 1957'de %7,5, Suriye'de 1960'ta

[50] Nüfus sayımı defterlerinde sadece yetişkin erkeklerin dolduracağı, kaç karıları olduğunu belirten özel bir sütun vardı ("Müteehhil olup olmadığı ve müteehhil ise zevcesinin müteaddit bulunup bulunmadığı"). Bu bilginin kaydı Sicill-i Nüfus Nizamnamesi'nin (5 Rebiyülevvel 1320) 2. Maddesine göre zorunlu idiyse de, daima boş bırakılmaktaydı. Dolayısıyla çokeşlilik konusunda, her ailenin hane yapılarını irdelememiz, hane üyelerinin aile reisiyle bağlantıları, hanede bulunan çocukların anne ve baba isimleri gibi dolaylı yollardan bilgi edinmemiz gerekti. Bkz. Cem Behar, "The 1300 and 1322 tahrirs as sources of Ottoman historical demography", *Boğaziçi University Research Papers*, İstanbul, 1985. Bu verilerin doğası diğer bir sınırlamayı da beraberinde getiriyor. Osmanlı sayımlarında kayıtların birbiriyle bağlantısını kurma olanağı olmadığından, ayrı evlerde yaşayan kumalar tekeşli olarak kaydediliyordu. Bu nedenle ancak aynı çatı altında yaşayan birden fazla kadın gözlenebilmiştir. Yine de, bu durumun analizlerimizin sonuçlarını ciddi bir şekilde etkilediğini düşünmüyoruz.

[51] Bkz. James E. Smith ve Philip R. Kunz, "Polygyny and fertility in 19th century America", *Population Studies*, sayı: 30, 1976, s. 465-480.

%4,3 olduğunu görüyoruz.[52] Bunlar bu ülkelere ait elde edilebilir en erken 'resmî' istatistiksel veriler. Bu yüzyılın başında bu ülkelerdeki oranların daha da yüksek olduğunu düşünmeden edemiyoruz.

İstanbul'daki çokeşli evliliklerin ölçüsü neydi? İslam hukuku dört kadına kadar izin vermesine rağmen, İstanbul'da yaygın evlilik şekli iki eşlilikti. Daha fazla kadınla evlilik yapan erkeklerin sayısı da beklenenden azdı; çokeşli erkeklerin karılarının ortalama sayısı 2,08'di. Örneklemimizdeki 108 çokeşli erkekten sadece 9'unun üç karısı vardı, dört karısı olansa yoktu. Yine de, ileride göreceğimiz gibi, çokeşli birliktelikler çok düşük oranda olsalar da, zamanla yok olma eğilimi göstermediler.

Temelde kabul gören evlilik örüntüsünün bir parçası olsa da, 19. yüzyılın ikinci yarısında hızla Batılılaşan İstanbul'da çokeşliliğin giderek daha fazla eleştiri almaya ve muhalefet yaratmaya başladığını gösteren birçok kanıt var. 1917'de çıkarılan Hukuk-u Aile Kararnamesi, bu eleştirel yönelimi onaylar biçimde, 38. Maddesiyle kadınlara her tür genelgeçer nedenle kocalarının ikinci bir kadın almasını engelleme hakkını veriyordu. Bu kararnamede, evlilik sözleşmesinde "böyle bir durumda ilk karının doğal olarak boşanma hakkına sahip olacağını ve bunun tamamen kanuni sayılacağını" belirten bir maddenin yer almasına olanak tanınıyordu.

Bu madde çokeşli birlikteliklere hukukî sınır getirme yönünde önemli bir adım olduğu kadar, geleneksel Osmanlı İslam hukuku için de büyük bir değişiklikti. Kanun koyucular, muhtemelen kamuoyunun baskısı nedeniyle, şeriatın temel çerçevesinden tamamen ayrılmaksızın çokeşliliğe engeller yaratmaya çalıştılar. Z. F. Fındıkoğlu bu kanuni engelin doğrudan yasaklama ile aynı etkiyi yapmak üzere tasarlandığını düşünüyor.[53] Fakat böyle bir etki, ancak bu koşulun tüm kadınlar tarafından kullanılması halinde ve hukuki bilgilenme, yardım ve kanunun uygulanma iradesi bakımlarından cinsler arasında eksiksiz eşitliğin sağlanması koşuluyla yaratılabilirdi.

Çokeşliliğe karşı oluşturulan kamuoyunun fazlasıyla güçlendiği görülse de,[54] bu kanun çok kısa bir süre yürürlükte kaldı. 1924-25'te

[52] Joseph Chamie, "Polygyny among Arabs", *Population Studies*, sayı: 40, 1986, s. 55-66.

[53] *Essai sur la transformation du Code Familial*, s. 43.

[54] Çokeşlilik konusunda benzer sınırlamalar Irak, Suriye ve Fas'ta halen yürürlükte (bkz. Chamie, "Polygyny"). Ronald Jennings, 16. yüzyılda Kıbrıs'ta evlilik sözleşmesinde bulunan şartlar ya da erkeğin şahitler huzurunda söz vermesi gibi uygulamalar yoluyla benzer sınırlamaların getirildiğine, şeriye mahkemesi kayıtlarında buna

hazırlanan Cumhuriyet Medeni Kanunu'nun ilk taslakları bu konuda daha da radikaldi. Çok kadınla evlenmek için hâkimden özel bir izin alınması gerekiyordu. Dahası bu tür bir başvurusu olan erkeğin ikinci bir eşe 'ihtiyacı olduğunu' ve her iki eşine karşı âdil davranacağını ispatlaması gerekiyordu. Medeni Kanun'un 1926'daki son şeklinde ise çokeşlilik yasaklanmıştır.

1925'te *Vakit* gazetesi tarafından ilginç bir kamuoyu yoklaması yapıldı. 1925'in Şubat ayında gazete, okuyucularına Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nde tartışılmakta olan Hukuk-u Aile Kararnamesi'nin çokeşliliğe ilişkin maddelerini konu alan bir dizi soru yöneltti.[55] Sorular kısaca şöyleydi:

(1) Çokeşlilik yasaklanmalı mı?

(2) İlk eşin çocuk sahibi olamaması durumunda çokeşliliğe izin verilmeli mi?

(3) Çokeşlilik nüfusun artışı için bir yol olarak değerlendirilebilir mi?

(4) İstanbul ve taşra çokeşlilik konusunda farklı hukuk sistemlerine tabi kılınabilir mi?

Bu araştırma okurlardan büyük ilgi gördü. Gazetenin çeşitli sayılarında yayımlanan en az yirmi okuyucu mektubunda[56] son iki soruya verilen cevapların neredeyse tümü olumsuzdu. *Vakit*'in büyük ihtimalle yüksek ve orta tabakaya mensup sadık okuyucuları çokeşlilik konusundaki özel görüşleri ile savaş öncesinin nüfus problemlerini veya hukukun evrenselliği ilkesini ayırt edebiliyorlardı. İlk soruya verilen cevapların çoğu (yayımlanan mektupların üçte ikisi) açıkça çokeşliliğe karşıydı. Kadınlardan gelen bir-iki mektup cinsiyetler arası eşitliliği vurguluyordu. Erkeklerden gelen mektuplar,

ilişkin ifadelerin bulunduğuna dikkatimizi çekiyor. Ronald Jennings, "Divorce in the Ottoman sharia court of Cyprus, 1580-1640", Türk Aile ve Hane Örgütlenmesi çalışma grubuna sunulan bildiri, City University of New York, New York, 23-25 Nisan 1986.

[55] "Yeni anketimiz: Taaddüt-ü zevcata taraftar mısınız", *Vakit*, sayı: 2195, 25 Şubat 1340/1925, s. 4.

[56] Bkz. *Vakit*, no. 2195-2213. Gazete Hukuk-u Aile Kararnamesi'nin yayımlandığı 1917'de böyle bir araştırma hazırlamamıştı. O dönemde kanundan alıntılar yapılmış, bir iki yorum eklenmiş ve ilginç bir biçimde 'çokeşlilik sorununun' bu kanunla çözüldüğü vurgulanmıştı. Bakınız *Vakit*, sayı: 9 ve 12, 30 Teşrin-i evvel/Ekim 1917 ve 2 Teşrin-i sani/Kasım 1917.

normal ve sağlıklı bir aile hayatının ve medeni bir toplumsal hayatın özellikle tekeşli evlilik sistemine dayanması gerektiğini savunuyordu.

İkinci soruya verilen cevaplar ilk soruya verilen cevaplardaki görüş ve ilkelerle pek uyum içinde değildi. Olumlu ve olumsuz cevapların oranı burada tersine çevrilmişti. Cevapların üçte birinden azı çokeşlilik ilkesi için istisna kabul etmiyordu. Cevap verenlerin üçte ikisinden fazlası, kadının kısır olması durumunda, bu durum tıbbi muayeneyle tespit edildikten sonra erkeğin ikinci bir kadınla evlenmesini kabul ediyordu. Birinci eşin bunu kabul etmesi koşulu çoğunluk tarafından gerekli bulunuyordu. İlk iki soruya verilen cevapların çoğu 19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul'daki Osmanlı-Türk kamuoyunun çokeşliliğe ilişkin tutumunu yansıtıyordu: Prensipte karşı olunmakla birlikte, meşru bir nedene dayandığı durumlarda çokeşliliğin kabulü.

Diğer taraftan görece düşük çokeşlilik oranının 19. yüzyıla özgü yeni bir gelişme olmadığına inanmak için bazı nedenlerimiz var. 16. yüzyıldan kalma boşanma kayıtlarının hemen hiçbirinde çokeşlilikten bahsedilmezken, tekeşli evliliklere ait yeterince boşanma kaydı mevcut.[57] Avrupalı gezginlerin çoğu da çokeşliliğin seyrek görüldüğünü kaydediyorlardı. Yine büyük bir şehir olan Bursa'da da durum böyleydi. 17. yüzyılda Bursa'da ölen erkeklerden veresesi kadı tarafından kaydedilenlerin %5'inden azı çokeşliydi.[58]

19. yüzyılın son ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde kadınların %5'inin ya ikinci kadın olarak evlendiklerini ya da evliliklerinin sonradan çokeşli yapıya döndüğünü gördük. Bu oranda belirgin bir düşüş veya değişiklik olduğunu belirten herhangi bir gösterge yok. Çokeşlilik 1926'da yasaklanmış ve 1930'dan sonra kayıtlardan silinmiş olsa da, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da devam ettiğini biliyoruz.

"Çokeşli" evlilik içinde olan kadınların ortalama evlenme yaşlarının tekeşli evlilik içinde olanlardan çok yüksek olmadığı görülürken, erkekler için tersi geçerli (bkz. Tablo 5.7). Çokeşli erkekler tekeşli hemcinslerinden ortalama 4,25 yıl daha geç evleniyorlardı. Dahası çokeşli evliliklerde yaş farkı dağılımı daha büyük. Hiçbir erkeğin ikiden fazla kadınla evlenmediğini ve çokeşli erkeklerin ilk evliliklerini tek

[57] Bkz. İlber Ortaylı, "Anadolu'da 16. yüzyılda evlilik ilişkileri üzerine bazı gözlemler", *The Journal of Ottoman Studies*, sayı: 1, 1980.

[58] Bkz. Gerber, "Social and economic position of women in an Ottoman City: Bursa 1600-1700".

Tablo 5.7 1885 ve 1907 yıllarında İstanbul'da evlilik tipleri ve evlilikte ortalama yaşı

	Erkekler	Kadınlar	Yaş farkı
Tekeşli	31,95	22,71	9,25
Çokeşli	36,21	23,32	12,89

Kaynak: 1885 ve 1907 nüfus sayımlarının esas defterleri.

eşli olanlarla aynı yaşta yaptıklarını varsayarak yeni ve düzeltilmiş bir tablo yaptık (Tablo 5.8). Bu düzeltmeye göre Tablo 5.7'de çokeşli grupta gözüken erkeklerin yarısının evlilikleri aslında tekeşli bir evlilikti. Bu erkekler ilk eşleriyle evleniyorlardı. Aynı şey çokeşli evliliğe giriyor gibi gözüken kadınların yarısı için de doğruydu; bunlar aslında ilk kadın olarak tekeşli evliliklere giriyorlardı. Tablo 5.8 ise sadece ikinci kadının var olduğu gerçekten çokeşli evlilikleri dikkate alıyor.

İki tablo arasında epey fark var: Burada çokeşli evlilikleri tekeşlilerden veya geçici olarak tekeşli olanlardan ayırmış bulunuyoruz. Böylece, sonuçta ikinci eş olarak çokeşli evliliğe giren kadınların tekeşli evlenenlerden biraz daha geç evlendiğini görebiliyoruz. Çokeşli erkekler ikinci karılarıyla birinciden ortalama 8,5 yıl sonra evleniyorlardı, bu esnada erkekler 40 yaş civarına ulaşıyordu. Dolayısıyla ikinci kadınla yaş farkı daha fazlaydı.

Dönemin ölüm oranı görece olarak yüksek olduğuna göre, çokeşli yapıda evlenen erkekler ile kadınlar muhtemelen yetişkin evlilik hayatlarının görece kısa bir dönemini bu şekilde geçiriyorlardı. 19. yüzyılın son ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul'da 'standart bir çokeşli birlikteliğin' bazı ortalama demografik özelliklerini hesaplamaya çalıştık. Konuyu basitleştirmek için ilk evliliğini 31, ikincisiniyse 40 yaşında yapan ortalama çokeşli bir erkeği seçtik. Standart yaşam-tablolarını (Güney modeli-düzey 14) kullandık ve hesapları basitleştirmek için ilk kadının 22, ikincisinin ise 24 yaşında evlendiğini varsaydık (Bkz. Tablo 5.8).[59]

[59] 'Güney' yaşam-tablolarının seçilme nedeni, bunların modern Türkiye'nin ölüm koşullarına benzerliği: 5 yaşına kadar çok yüksek bebek ve çocuk ölümü, 'normal' yetişkin ölümü ve 65 yaşından sonra yeniden yüksek bir oran. F. C. Shorter, 'iki ayrı Doğu modeli kullanılan' tablolarının genel olarak Türkiye'deki ölüm oranlarına daha iyi uyduğunu gösterdi. Yetişkin ölümleri konusundaysa (ki bu hesaplamalarda tek ilgilendiğimiz bunlar) aralarında pek fazla fark yok. Bkz. Shorter ve Macura, *Trends in Fertility*.

Tablo 5.8 1885 ve 1907 yıllarında İstanbul'da evlilik tipleri ve evlilikte ortalama yaş (düzeltilmiş)

	Erkekler	Kadınlar	Yaş farkı
Tekeşli	31,95	22,71	9,25
Çokeşli	40,46	23,93	16,53

Kaynak: 1885 ve 1907 nüfus sayımlarının esas defterleri.

Çokeşli erkeklerin ikinci eşlerinin çocuk sahibi olma yaşı bittiğinde, kendileri 66, birinci eş ise 57 yaşına ulaşmış oluyordu. Bu olayın birleşik ihtimali 0,41. Çokeşli erkeklerin sadece %41'i her iki karısı da 50 yaşına ulaşana dek tam bir çokeşli hayat süreceklerdi. Gerçekte ise boşanma nedeniyle bu oran büyük olasılıkla daha düşüktü. 31 yaşındaki bir erkeğin yaşam beklentisi 37 yıl civarındaydı. Nitekim 68 yaşına geldiklerinde karılarından en az biri ölmüş oluyordu. Kalan üçte ikisi ise –evliliklerinin ilk 9 yılında tekeşli olduklarından– hayatlarının ancak %75'ini etkin biçimde çokeşli sürdürmüş oluyorlardı.

Kendi isteğiyle ikinci eş olarak evlenen bir kadını ele alalım. Eğer 50 yaşına kadar yaşarsa (bunun olasılığı 0,86'ydı) %50 ihtimalle bu süre içerisinde kocası veya kendinden daha yaşlı olan kuması ölmüş oluyordu. Dolayısıyla bilinçli bir şekilde çokeşliliğe giren kadınların yarısından çoğu çocuk sahibi olma dönemlerinin bitiminde çokeşlilik durumunun dışına çıkmış oluyorlardı. Evlendiğinde tekeşli olup sonradan çokeşliliğe dönecek bir erkekle evlenen ilk 'masum' eşlerin ancak %57'si 50 yaşına çokeşli bir düzen içinde erişiyorlardı (bu tablo içinde boşanmalar yok). Kadınlar için 22 yaşında (ilk evlilik yaşı) yaşam beklentisi 46 yıldı; sonuçta %60'ı 68 yaşına ulaşıyordu ve sadece %20'si bu yaşta halen çokeşlilik içindeydi. Hatta bunlar bile evlilik hayatlarının sadece %80'ini çokeşli biçimde yaşamış oluyorlardı.

Bu hesaplara devam edip çifteşlilik yaşam-tabloları geliştirmek mümkün (bu tür bir tablodan beş çıkış türü mümkündür). Burada vurgulamak istediğimiz temel nokta, erkek ve kadının çokeşli birliktelik içinde yaşadıkları gerçek sürenin İstanbul için verdiğimiz genel oran olan %2,3'ten kesinlikle düşük olduğudur. Tamamen demografik açıdan bakıldığında, çokeşli evliliğin bozulma tehlikesi tekeşli olandan fazladır. Ortalama olarak, tekeşli evlilikler çokeşli olanlardan –en azından ikieşli olanlardan– daha uzun sürmüştür. Çokeşli evliliklerin çoğu, her iki kadının çocuk sahibi olma dönemlerinin

bitiminden önce şekil değiştirmekteydi.[60]

Bu demografik hesaplama türü, çokeşliliği bir süreç olarak gördüğü için, bu konuya biraz değişik bir ışık tutabiliyor. Evlilik, ev açma ve doğurganlık süreçleri içinde çokeşlilik yalnızca –ve gerçekleşmesi düşük olasılıklı– alternatiflerden biriydi. Örüntü, İstanbul'da insanların yaşam döngüsü deneyimleri içinde çokeşli birlikteliklerin gerçek etkisinin birkaç kuru gösterge veya yüzde oranından oldukça farklı olabileceğini gösteriyor. Bu açıdan bakıldığında, İstanbul'da çokeşlilikten ziyade, hem çakışan hem de birbirini izleyen tek eşliliklerden bahsedilebilir. Az çok benzer bir çokeşlilik örüntüsünü 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Karadeniz vilayetlerinde gözlemek mümkündü.[61]

Çokeşli evliliklerin dikkate değer bir çoğunluğu her iki kadının çocuk sahibi olma dönemlerinden daha kısa sürmektedir. Bu, kadının elli yaşına ulaşmadığı durumlarda evliliğin bitişine ilişkin kayıtlarla doğrulanmaktadır. Bozulan çokeşli evliliklerin çoğunda bunun nedeni erkeğin ölmesiydi. Tablo 5.9'daki çokeşli evliliklerde tüm gruplardaki kadınlara yer verilmiştir. İkinci gruptaki kadınları birincilerden ayırt etseydik farklılık belki de daha fazla olacaktı.

Tablo 5.10, çokeşli erkeklerin bekâr kadınlarla evlenme oranının en azından tek eşli erkeklerdeki kadar yüksek olduğunu gösteriyor. Bu tablo, daha önce de belirttiğimiz gibi, evlenme örüntüsü içinde eş olarak bekâr kadınların toplum tarafından bariz biçimde tercih edildiğini yansıtıyor. Buradaki vurgulanması gereken husus, erkeklerin bu tercihlerini geçici olarak tekeşli olan ilk evliliklerinde olduğu kadar ikinci evliliklerinde de gerçekleştirebiliyor olmalarıdır.

Çokeşli birliktelikler içinde bulunan kadınları doğum yerlerine göre sınıflandırdığımızda, İstanbul ve taşra doğumlular arasında belirgin bir fark olduğu görülüyor. İlk grup yani İstanbul doğumlu kadınların çokeşli evlenme oranı çok daha düşük (%2,5; taşra doğumlularda bu oran %4'ten fazla). Bursa, İzmir, Selanik gibi diğer büyük şehirlerde doğan kadınların çokeşli evliliklere girme oranı da İstanbul doğumlu olanlarla aynı gözüküyor. Aynı şey erkekler için geçerli değil; erkekler arasında çokeşli evlilik kurma konusunda doğum yerine

[60] Bkz. Larry Logue, "Tabernacles for waiting spirits: monogamous and polygynous fertility in a Mormon town", *Journal of Family History*, sayı: 10, 1985, s. 60-74.

[61] Justin McCarthy, "Age, family and migration in nineteenth century Black Sea provinces of the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, sayı: 10, 1979, s. 309-23.

Tablo 5.9 Çokeşlilik ve evliliğin sona ermesi, İstanbul 1885 ve 1907

Evliliğin son bulma zamanı	Evliliğin son bulma nedeni	Tekeşli		Çokeşli	
		N	%	N	%
Kadın eş > 50		741	51,9	27	41,9
	Erkek eşin ölümü	391	27,4	24	36,9
Kadın eş < 50	Kadın eşin ölümü	163	11,4	7	10,8
	Boşanma	113	9,3	7	10,8
	Toplam	1428	100,0	65	100,0

Kaynak: 1885 ve 1907 nüfus sayımlarının esas defterleri

Tablo 5.10 Evlilik tipleri ve kadın eşlerin önceki evlilikleri, İstanbul, 1885 ve 1907

	Kadın eşin önceki evliliklerinin sayısı			
	0	1	2	Toplam
Tekeşli	2411	53	2	2466
Çokeşli	(97,7)	(2,2)	(0,1)	(100,0)
	90	1	-	91
	(98,9)	(1,1)	-	(100,0)

Kaynak: 1885 ve 1907 nüfus sayımlarının esas defterleri.

bağlı olarak belirgin bir fark görülmüyordu.

Daha büyük ve daha spesifik örneklemlerle inceleme yapılması gerektiği için, çokeşliliğin toplumsal belirleyicileri hakkında istatistiksel veri toplamak çok zor. Elimizdeki verilere göre ise, iki grup erkeğin biraz daha fazla çokeşli evlilik yaptığını söyleyebiliyoruz: 1) Güçlü bir dinsel geçmişi olanlar veya meslekleri dinle ilişkili olanlar, ve 2) Yüksek düzeyli bürokratlar.

Örneklemimiz içindeki imam ve hafızların onda üçü çokeşli şekilde evlenmişti. Yüksek düzeyli bürokratlarda ise oran %10 dolaylarındaydı. Örneklemimiz içinde çokeşli evlenenlerin yaklaşık yarısı ya dinle ilişkili mesleklere sahip kişiler ya da yüksek dereceli memurlardı. Geriye kalan grubu oluşturan esnaf ve zanaatkârların, tüccarların ve diğer mesleklerden insanların oranları ise birbirine yakındı (burada yine, eldeki sayıların azlığını göz önünde bulundurmamız gerektiğini hatırlatıyoruz). Sayım memurlarınca belirtildiği şekliyle, şeyh, hacı, molla, şerif, seyyid vb. dinsel unvanlar taşıyan erkeklerin %12,5'i çokeşli evlenmişti.

Erkeklerin şehrin hangi semtinde oturduğu da, çokeşlilik eğilimi konusunda küçük de olsa ipucu veriyordu. Tüm İstanbul için geçerli olan temel çokeşlilik oranı %2,3 iken, bu oran sur içinde bulunan Fatih ve Eminönü'nde sadece %1,4'tü. Memurlara veya bürokratlara ait lüks konak ve sahilhanelere sıkça rastlanan Beşiktaş semtinde ise bu oranın ikiye katlandığını (%3,4) görüyoruz.

1908'den hemen önce Osmanlı İmparatorluğu'nu gezen Amerikalı bir gazeteci şu gözlemde bulunuyordu:

> Türkiye'de çokeşlilik genel olarak sanılandan çok daha az yaygın; *Kur'ân* erkeklere dört kadın alma izni veriyor... Ancak çokeşlilik pahalı bir kurum... bir Türk erkeği için bu sadece ilk kadının çocuğu yoksa yaygın... ve bir Türk erkeği ancak çocuk sahibi olma isteği çok güçlüyse bu masrafa girişecek ve evinin huzurunu tehlikeye atacaktır.[62]

Fanny Davis ise çokeşliliğin sadece toplumun üst kesimlerinde yaygın olduğu görüşünde.[63] Davis, ilk kadının çocuk sahibi olamama veya erkek çocuk doğuramama durumunda bile çokeşliliğin çok pahalı bir girişim olarak görüldüğünü, bu yükün altına sadece çok zengin ve güçlü kimselerin girebildiğini belirtiyor. Ancak Davis'in bu yargısı herhangi bir doğrudan gözlem veya istatistiksel veriye değil, 'en keskin görüşlü Batılı gözlemcilerin' yazılarının taranmasına ve belli sayıda şahsi görüşmeye dayanıyor.

Sonuç olarak, Osmanlı başkentindeki çokeşlilik olgusunun temel belirleyicilerinin refah ve din olduğunu söyleyebilir miyiz? Veriler yeterli olmadığından, bu soruya bir cevap vermemiz mümkün görünmüyor. Yüksek düzeyli memur ve askerlerin çokeşlilik eğiliminin daha yüksek olması belki de Osmanlı sultanlarının evlilik örüntüsüyle ve onların ayrıcalıklarının bir tür taklidiyle ilişkiliydi.[64]

İstanbul'da çokeşliliğin doğurganlık veya hane büyüklüğü ve oluşumu üzerindeki etkisini veya aile oluşumu ve üreme sistemi açısından taşıdığı işlev gibi belli yönlerini değerlendirmek imkânsız. Dahası, İslam hukukuna göre yasal olarak evlat sahibi olunabilen

[62] W. S. Monroe, *Turkey and the Turks*, Londra, 1908, s. 65-66.

[63] *The Ottoman Lady: A Social History from 1718 to 1918*, New York, 1986, s. 87 [*Osmanlı Hanımı*, çev. B. Tırnakcı, İstanbul, 2009].

[64] Arap şehirlerinde yapılan araştırmalar, bu kültürel alanlarda eğitimin ve sosyokültürel statünün çokeşli evliliklerle tersten bağlantılı olduğunu gösteriyor. Aynı zamanda bkz. Prothro ve Diab, *Changing Family Patterns*, s. 182-186.

cariyeler hakkında bilgi toplamak zor.[65] Burada yine, cariyelik kurumunun çok kısıtlı bir çevrede yaşatıldığını farz edebiliriz. Sarayı taklit etkisi buralarda daha da güçlü hissedilmektedir.

İstanbul'da yaşayan Müslümanların çok erken evlendiğine ilişkin yaygın kanı asılsızdır. Bu kanı hem kadınları hem de erkekleri hedef almakla birlikte, daha çok çokeşli evlilikler içindeki kadınları ima etmekteydi. Gördüğümüz gibi, bu inanç gerçeklerden son derece uzaktı. Bir hane kurmanın ve onu geçindirmenin zorlukları ve olgunluğun tanımını belirleyen kültürel kavramlar, özellikle erkekleri, geçmişte tüm Akdeniz dünyasında yaygın olan örüntüye çok benzer bir biçimde, geç evlenmeye itiyordu. Erkekler için geç evlenmek geç yaşta aile kurmak demekti ve bunun da kuşaklar arası, eşler arası ve çocuklar ile ebeveynleri arasındaki ilişkilere doğrudan bir etkisi bulunuyordu. Erkeğin geç evlenmesinin doğurganlığa dolaylı da olsa bir etkisi vardı ve bu durum kadınların görece geç yaşta evlenmesiyle birleştiğinde, ortaya çok çocuklu olmayan evlilik örüntüsü çıkıyordu.

Gördüğümüz gibi çokeşliliğe çok ender olarak rastlanıyordu ve mevcut çokeşli evlilikler genelde bir dizi evlilik deneyiminin tek bir aşamasını oluşturuyordu. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında İstanbul'da çokeşliliğe karşı uyanan tepkinin arkasında ise cinsler arasında eşitliğin sağlanması ve modern, Batılı bir yaşamın kabulü için verilen ideolojik mücadele yatıyordu; bunun başlangıçtan beri oldukça düşük olan çokeşlilik oranına muhtemelen pek az bir etkisi olmuştu. Ancak çokeşliliğin Osmanlılar ve yabancı Osmanlı gözlemcileri için taşıdığı simgesel anlam büyüktü.

[65] 1885 ve 1907 sayımları cariye adı altında az sayıda kimseyi kapsamaktaydı. Kayıtlardan bu terimin gerçekten odalıklara mı yoksa kadın hizmetçilere mi karşılık geldiği belli olmamakla birlikte, bunların çoğunun hizmetçi konumunda olması daha muhtemeldir. İstanbul'daki evlenme yaşları, Türkiye'nin kırsal kesimiyle karşılaştırıldığında da çok yüksekti. Eldeki veriler kırsal kesimde kadın ve erkeklerin evlilik yaşının düşük, eşler arasındaki yaş farkının da az olduğunu gösteriyor. Bkz. Duben, "Turkish families", s. 75-97; Smith, "The people of Tuscany".

6

DOĞURGANLIK VE DOĞUM KONTROLÜ: İSTANBUL'UN ÖZELLİKLERİ

Macfarlane, İngiltere'deki Malthuscu evlilik sisteminin temellerine ve toplumsal özelliklerine ilişkin bir analizinde, Lady Mary Wortley Montagu'nün 18. yüzyıl başında Türkiye üzerine yaptığı ünlü gözlemlerini temel alır.[1] Malthuscu olmayan, aile-merkezci ve tipik 'Doğulu' Türkiye, geçmişte İngiltere'nin tam karşıtını temsil ediyordu: Kadınların, aile içindeki statü ve konumlarının (sahip oldukları tek statü) doğrudan doğurganlığa bağlı olması dolayısıyla, çok çocuk sahibi olduğu bir toplum. Lady Mary'ninkine benzer ifadeler Macfarlane gibi yazarlar tarafından sadece Batılı olmayan sistemin ölçüsü olarak değil, aynı zamanda gelecek eğilimlerin temeli olarak da sık sık kullanılmıştır. Bu önemli örnekte Doğu, Türkiye anlamına geldiğinden, gözlemlerinin bizim için karşılaştırma temeli olmanın ötesinde değeri vardır. Türk demografik geçmişinin etnografı olan Lady Mary'nin söyledikleri arasından iki önemli pasaja bakalım:

> ...bu ülkede [Türkiye] evli olup çocuk sahibi olmamaya bizde evlilikten önce çocuk sahibi olmaya bakmamızdan daha kötü gözle bakılır.[2] Tanıdığım 10 yıllık evli bütün kadınlar abartısız 12 veya 13 çocuk sahibiydi. Yaşlılar ise, 25 ya da 30 çocuk sahibi olmakla övünüyorlardı ve çocuklarının sayısına göre saygı görüyorlardı.[3]

Lady Mary, 1700'lerin başındaki Türk şehir hayatını birçok bakımdan iyi bir şekilde gözlemlemişti. Doğurganlık konusunda Osmanlı-Türk kültürel değerlerine ilişkin ilk pasaj, geleneksel Osmanlı toplumu hakkında bildiklerimizin doğru bir temsili, hatta bu durum bugün bile toplumun birçok kesimi için doğru olabilir. Ancak doğurganlığın sayısal yönüne ilişkin söylediklerine, sadece olayın iç mantığı açısından bile inanmak oldukça zor.

[1] *Marriage and Love*, s. 60-1.

[2] Robert Halsband (ed.), *The Complete Letters of Lady Wortley Montagu*, Oxford, 1965, c. I, s. 372 [*Türkiye Mektupları (1717-1718)*, çev. A. Kurutluoğlu, İstanbul, 1977].

[3] *A.g.e.*

Türkiye'nin 19. yüzyıldan önceki doğurganlık tablosuna ilişkin belli demografik standartlara uygun hiçbir veri mevcut değil; elimizdeki kaynakların doğasına bakınca, bu konuda gelecekte de ilerlememiz pek muhtemel değil. Dolayısıyla bu konuda yerli ve yabancı gözlemcilerin kaydettiklerine bel bağlamak durumundayız. Bu nedenle Lady Mary gibi kimselerin gözlemlerine doğru bir perspektiften bakmamız gerekiyor. Bugün, 19. yüzyıl sonunda İstanbul'daki toplam doğurganlık oranının dördün altında olduğunu biliyoruz; ayrıca bu oranın önceden de düşük olduğunu gösteren kanıtlar var. Geçmişten gelen, aşağı doğru eğimli bir doğurganlık çizgisi mi vardı, yoksa 20. yüzyıl başında yaşanan keskin düşüşün öncesindeki yıllarda da (yüzyıllarda?) oldukça düşük bir zemin mevcut muydu, bunu bilmiyoruz. Ne olursa olsun, bir tür seyyah abartısı olarak değerlendirilse bile, İstanbul'da doğurganlığın Lady Mary'nin standartlarına yaklaşması pek mümkün gözükmüyordu.

Şehir halkı neden bu kadar çok çocuk istesindi? 18. yüzyılın başlarında 600.000 ila 750.000 arasındaki nüfusuyla İstanbul, Avrupa ve Yakındoğu'nun belki de en büyük şehriydi.[4] Bu denli kentleşmiş bir ortamda, Lady Mary'nin söylediği gibi ancak yarısı hayatta kalıyor olsa bile, çoğu insan için o kadar çok sayıda çocuk yetiştirmek anlamlı olmasa gerekti.[5] Lady Mary'nin bağlantılı gördüğü doğurganlık ideolojileriyle gerçekteki yaşam deneyimlerinin çelişkili olması ihtimali şaşırtıcı olmaz. Belki de bu ideoloji –çok çocuğa gücü yetebilen– seçkin kesimin çıkar ve gerçekleri ile –çocuk emeğinin elzem olduğu– kırsal kesiminkileri yansıtıyor, şehir halkının çoğunun aile büyüklüğü konusundaki yönelimlerine ise yaklaşık olarak denk düşüyordu. Kendi ifadesince "Onlar kadının yaratılma nedeni doğurmak ve çoğalmaktır diyorlar"[6] dese bile, bunun neden sınırsız sayıda çocuk sahibi olmak anlamına gelmesi gerekiyor, o pek belli değil. Sıradan şehir halkı sadece ailelerinin devamını ve yaşlılıklarında güvenliklerini sağlamak durumundaydılar ve bunu yapmak için fazla sayıda çocuğa gerek yoktu. Dahası istedikleri takdirde çocuk sayısını sınırlamak hem dinsel açıdan onaylanıyor hem de bunun yol ve yöntemleri biliniyordu. İstanbul

[4] Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, çev. E. Özcan ve M. A. Kılıçbay, İstanbul, 1986, c. I, s. 50 [orijinali: *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle; essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale*, Paris, 1962].

[5] Halsband, *Montagu*, s. 372.

[6] *A.g.e.*, 363.

şehri kırsal Türkiye'den toplumsal ve demografik olarak şüphesiz çok farklıydı; 1930'larda durumun böyle olduğunu biliyoruz, buradan hareketle daha önceleri aradaki farkın daha da fazla olduğunu çıkarsayabiliriz. Bu durumda ya İstanbul, Doğu örüntüsü diye bilinen modelden fazlasıyla uzaklaşmıştı ya da bu örüntünün yeniden gözden geçirilmesi gerekiyor.

DOĞURGANLIK ÖRÜNTÜLERİ, 1880-1940

Türkiye'de doğurganlığın düşüş gösterdiği ilk yer İstanbul'dur. Osmanlı başkenti birçok bakımdan taşra vilayetlerinin çok ilerisinde olduğundan, doğurganlık örüntülerinin de burada belirlenmesine şaşmamak gerekir. Topladığımız demografik veriler bu sonucu açıkça destekliyor. Dulluk, emzirme dönemi, eşlerden birinin yokluğu gibi doğurganlık sınırlamasının 'yaklaşık belirleyicileri'ni, en azından sayısal bakımdan araştırma sahamızın dışında bıraktık. Savaş yıllarında dulluk oranının yükselmesine neden olan kayıpların ve ölümlerin doğurganlık üzerinde çok önemli etkileri olduğu kesin, ancak bu konuda güvenilir veriler mevcut olmadığından bu etkiyi ölçmek imkânsız. Neyse ki, çocuk sayısını bilinçli olarak sınırlama ve evlilik yaşı gibi diğer belirleyicilere ait verilere ulaşma şansına sahibiz. Sayısal verilere ek olarak, doğurganlıkta bilinçli sınırlamanın söz konusu olduğuna dair pek çok göstergeye rastlıyoruz. Dinsel ve geleneksel folklor, yaygın olarak bilinen doğum kontrol yöntemlerini açıkça destekliyordu. Bunları ayrıntılı olarak inceleyeceğiz. Doğum kontrolünün gerçekten uygulandığını (sayısal verilerimizin dolaylı yoldan söylediği gibi), olayın basın ve diğer yazılı kaynaklarda bıraktığı izler ve ayrıca ele aldığımız dönemin ikinci yarısında yaşamış kimselerin sözlü ifadeleri de destekliyor.

1885 ve 1907 Osmanlı nüfus sayımları yaşa göre doğurganlık ve toplam doğurganlık oranlarını sırasıyla 3,5 ve 3,88 olarak gösteriyor (bkz. Tablo 6.1). (Kullanılan yöntemler konusunda bu bölümün ek kısmına bakınız.) Osmanlı dönemine ait rakamlarla karşılaştırma yapmak istediğimizde, incelediğimiz dönemin sonuna ilişkin ulaşabildiğimiz tek veri Shorter ve Macura'nın 1940'lar için yaptıkları tahminler oldu (bkz. Tablo 6.2).[7] Shorter ve Macura'nın sundukları

[7] *Trends in Fertility.* Bu tablo Shorter ve Macura'nın kitabının 51. sayfasındaki daha

Tablo 6.1 İstanbul'da yaşa özgü ve toplam doğurganlık oranları

	Yaşa özgü doğurganlık hızı	
Yaş grupları	1885	1907
10-14	0,014	0,010
15-19	0,125	0,096
20-24	0,135	0,180
25-29	0,207	0,178
30-34	0,149	0,182
35-39	0,059	0,098
40-44	0,010	0,024
45-49		0,008
Toplam doğurganlık hızı	3,50	3,88

Kaynak: 1885 ve 1907 nüfus sayımlarının esas defterleri.

Tablo 6.2 Ana ayrımlara göre 1945 yılında Türkiye'de evlenme ve doğurganlık göstergeleri

	KDO[a]	TDO[b]	C(e)[c]	EİTDO[d]	OİEY[e]
İstanbul-İzmir	18,7	2,41	0,558	4,32	22,4
Diğer şehirler	30,1	4,36	0,691	6,31	20,6
Kırsal alanlar	49,4	6,99	0,765	9,14	19,5

Kaynak: Shorter ve Macure, *Trends in Fertility*, s. 51.
[a] Kaba doğum oranı
[b] Toplam doğurganlık oranı
[c] Evlilik oranı
[d] Evlilik içi toplam doğurganlık oranı
[e] Ortalama ilk evlenme yaşı

rakamlar, Osmanlının son ve Cumhuriyetin erken dönemlerinin belli başlı iki büyük şehri olan İstanbul ve İzmir'in birleşik oranlarıdır. İzmir'in nüfusu İstanbul'un üçte biri olmakla birlikte, evlilik ve doğurganlığın bu iki kozmopolit merkezde birbirinden çok farklı olduğunu düşünmemiz için hiçbir sebep yok. Karşılaştırmada temel olarak kullanacağımız 1907 İstanbul sayımından çıkardığımız rakamlar

büyük bir tablodan çıkarılmıştır. Dönem için en güvenilir rakamlar bunlardır.

Tablo 6.3 Ana ayrımlara göre 1945 yılında Türkiye'de evlenme ve doğurganlık göstergeleri

	KDO	TDO	C(e)	EİTDO	OİEY
İstanbul	29,4	3,88	0,707	5,49	20,5

Kaynak: 1907 nüfus sayımının esas defteri.

Tablo 6.3'te verilmiştir.[8] C(e) evli kadın oranlarının sentetik endeksi, daha açık bir ifadeyle, yaşa göre evlilik oranları cetvelidir. Yaşları 15 ila 49 arasında değişen tüm kadınların evli olması halinde (15 yaşından önce evlenen pek az sayıda kadını dikkate almazsak) endeks 1'dir; hiçbiri evlenmediğinde ise 0'dır. Bu endeks, gayrimeşru doğum olmadığını varsayarak, toplam doğurganlık oranını doğrudan toplam evlilik içi doğurganlığına bağlıyor.[9]

1907'den 1945'e kadarki kırk yıllık zaman diliminde, İstanbul'da doğum oranı üçte birden biraz fazla (%36,2), toplam doğurganlık %37,9 ve evlilikte doğurganlık beşte birden fazla (%21,3) düşüş gösterdi. Buna ilaveten, ortalama evlenme yaşı[10] iki yıl arttı. Beşinci Bölüm'de gösterdiğimiz gibi, yüzyıl dönümünde 20 civarında iken 1930'ların sonunda 23'e varan ve sürekli yükseliş gösteren ortalama kadın evlenme yaşı bu tabloyu yaratmıştır.[11]

Toplam doğurganlık oranını, 'evlilerin oranı' ve 'evlilik içi doğurganlık' şeklinde iki bileşenine ayrıştırırsak, toplam doğurganlıkta gözlemlenen ciddi düşüşün nasıl meydana geldiğini göstermek mümkün olur (bkz. Tablo 6.4). İstanbul'da toplam doğurganlıktaki düşüş, evlilik içi doğurganlıkta yaşanan düşüşün yanı sıra, evlilikte meydana gelen değişikliklerin de bir sonucuydu. Daha sonra Türkiye'de olanın aksine, evlilik ve evlilik içi doğurganlık bu genel düşüşte aynı derecede etkili oldu. 1950'lerden sonra evlilik içi doğurganlıkta görülen

[8] Bu tabloda doğum oranı ham veri olarak, hesaplama ve düzeltmelerimizde kullandığımız Standart Hayat Tablosu'nun verdiği orandır (Model Doğu, seviye 10, r= yıllık ortalama artış oranı= 0,05). Bkz. Coale ve Demeny, *Regional Model Life Tables*. Ortalama Evlenme Yaşları (SMAM) için bkz. Behar, "Nuptiality and marriage patterns".

[9] Bkz. John Bongaarts, "A framework for Analyzing...". Birinci elden kaynak bulunmadığından, 19. yüzyılda İstanbul'da geçerli olan gayrimeşru doğurganlığı tanımlamak ve belgelemek çok zordur. Yine de, İstanbul'un Müslüman nüfusu arasında gayrimeşru doğumların çok az sayıda olduğunu zannediyoruz.

[10] Bkz. John Hajnal, "Age at marriage and proportions marrying", *Population Studies*, sayı:7, 1953, s. 111-132.

[11] Behar, "Nuptiality and marriage".

Tablo 6.4 İstanbul'da 1907-1945 arasındaki doğurganlık düşüşüne ilişkin unsurlar

	TDO	C(e)	EİTDO
1907	3,88	0,707	5,49
1945	2,41	0,588	4,32
Ortalama yıllık düşme oranı (%)	1,24	0,61	0,63
Toplam doğurganlık düşüşündeki payı (%)	100	49	51

Kaynak: 1907 nüfus sayımının esas defteri; Shorter ve Macure, *Trends in Fertility*, s. 51.

düşüş, Türkiye'deki toplam doğurganlık düşüşünden çok daha yüksek oranda oldu. 1950'lerin başından 1970'lere, toplam doğurganlık düşüşünün %19'u evlilikteki değişimlerle ilişkilendirilebilir.[12] 'Geçiş' dönemi diyebileceğimiz zamanlarda demografik bir düzenleyici olarak evliliğe atfedilen kilit rol, İstanbul örneğinde bir kez daha doğrulanır. Evliliğin ve yeniden evliliğin zamanlaması ve sıklığı, geçmişte birçok değişik toplulukta özellikle doğurganlığa ilişkin çok önemli ve düzenleyici bir rol oynamıştır.[13]

Bu etkeni hakkıyla anlayabilmemiz için, 19. yüzyılın son ve 20. yüzyılın ilk onyılları arasında İmparatorluğun başkentinin toplumsal, kültürel ve ekonomik evrimi çerçevesinde evlilik kurumuna ilişkin statü ve örüntülerde yaşanan değişimlerin doğurganlığa etkisini gözden geçirmemiz gerekiyor. Yedinci Bölüm'de göreceğimiz gibi aile, kadın ve çocuk konusunda tavır, anlayış ve kültürel değerlerde oldukça radikal değişimler oldu. Kadınlara kültürel, toplumsal alanlarda ve eğitim konusunda tanınan olanakların önemli ölçüde arttığına dair açık kanıtlar var.

1940'lara kadar, İstanbul'da yaşayan kadınların ortalama evlenme yaşında devamlı ve hızlı bir yükseliş olduğunu görüyoruz (bu arada erkeklerin ortalama evlenme yaşı sabit kalmıştı). Kadın evlenme yaşındaki bu beklenmedik yükselişe henüz ne İstanbul'da ne de ülkenin başka bir yerinde erişilmiştir. Geç evlenme yaşının sonucu olarak ortalama çocuk sahibi olma döneminin kısalması, İstanbul'daki

[12] Shorter ve Macura, *Trends in Fertility*, s. 38.

[13] Örneğin Bkz. Dupâquier ve diğ., *Marriage and Remarriage*. Bugüne dek sadece doğurganlık ve ölümle ilgili değişimleri içeren demografik geçiş kuramlarına evlilikle ilgili değişimlerin nasıl dahil edilebileceği sorunu apayrı bir alandır.

doğurganlık düşüşünün en önemli nedenidir. İstanbul'daki evlilik, aile, yeni ev açma ve üreme örüntülerinin toplumsal ve kültürel yönleriyle İmparatorluğun ve Cumhuriyetin diğer bölgelerinden çok farklı olduğu görülüyor. İstanbullular bu bakımdan Massimo Livi-Bacci'nin gayet yerinde bir tanımla 'öncüler' dediği Avrupalı sosyal gruplara benzetilebilirler.[14] 1920'ler ve 1930'larda, İstanbul'da kadınlar ülkenin diğer kesimlerindeki kadınların yarım yüzyıl sonra zar zor erişebilecekleri bir yaşta evleniyorlardı.[15] İstanbul ülkenin diğer kesimleriyle, ileride göreceğimiz gibi, doğurganlık konusunda da aynı türden bir ilişki içindeydi.

İstanbul 1907 yılında kaydedilen 3,88'lik toplam doğurganlık oranıyla, Avrupa nüfuslarının sanayileşme öncesindeki 'normal' doğurganlık oranlarının altına düşmüştü. Sanayileşmeden önce, Avrupa'daki en düşük doğurganlık oranları –1770 ve 1780'lerde– Norveç, İsveç ve Danimarka'ya aitti (4,1 ila 4,2).[16] Bu oldukça düşük düzey, İstanbul için yeni bir durum değildi (bkz. Tablo 6.1) ve büyük bir ihtimalle daha eskilere uzanıyordu. Yaşa göre doğurganlık oranlarına ve 1885 sayımına dayanılarak hesaplanan toplam doğurganlık oranına ilaveten, bu görüşü destekleyen başka sosyal ve kültürel veriler de bulunmaktadır. Kadınların 1885'teki ortalama evlenme yaşı da 1907'dekinden daha düşüktü.

Biz İstanbul'da –en azından doğurganlık söz konusu olduğunda– 'demografik geçiş' olarak bilinen dönemin aslında 19. yüzyılın sonundan önce başladığını veya İstanbul'da doğurganlığın şu anda belirleyemeyeceğimiz bir tarihten beri düşük bir düzeyde olduğunu düşünüyoruz. Elimizde yalnızca bir tek yıla ilişkin doğurganlık rakamlarının bulunmasına –ve 1885 sayımına dayanarak yaptığımız tahminlerin güvenilir olduğunu düşünmememize– karşın, görüşümüzü destekleyen belli miktarda dolaylı demografik kanıt vardır. 20. yüzyılın ilk kırk yılında İstanbul'da yaşanan doğurganlık düşüşünü hesaplamaya çalışırken, her aşamada, kullanılan endekslerdeki düşüşün daha erken bir tarihte başladığı kanısını yaratacak verilerle karşılaştık. Verilerimiz, İstanbul'un özellikle 20. yüzyıl başlarında

[14] "Social group forerunners", Coale ve Watkins, *The Decline of Fertility* içinde, s. 182-200.

[15] Shorter ve Macura, *Trends in Fertility*, s. 39.

[16] Ansley J. Coale ve Roy Treadway, "A summary of the changing distribution of overall fertility, marital fertility and the proportion married in the provinces of Europe", Coale ve Watkins, *The Decline of Fertility* içinde, s. 31-80.

belirginleşen doğurganlık düşüşü sürecinde öncü rolü oynadığını açıkça gösteriyor. 20. yüzyılın ilk yıllarında İstanbul'da geçerli olan toplam doğurganlık oranına, Türkiye genelinde ancak 1990'da ulaşılabildiğini özellikle vurgulamalıyız.[17]

İstanbul için, dönemimizi kapsayan doğrudan ve yaşa göre doğurganlık göstergeleri mevcut değil. Dolayısıyla evlilikte çocuk sayısına bağlı aile planlamasının uygulanıp uygulanmadığına dair izleri daha dolaylı göstergelerde sürmek durumundayız. 1907 sayımının esas defterlerinden seçtiğimiz evli çiftlerden oluşan örneklemimiz bunlardan bazılarını hesaplamamıza imkân verdi.

Son çocuklarının doğumunda kadınların kaç yaşında olduğundan, evlilik içi doğurganlık hakkında yararlı bir gösterge türetebiliyoruz. Ansley Coale, herhangi bir aile planlaması uygulanmadığında bu yaşın ortalama 40 civarında olduğunu belirtiyor ve son çocuğun doğumunda annenin yaşının 36'dan genç olmasını, çocuk sayısını temel alan aile planlamasının var olduğuna dair bir gösterge olarak alıyor.[18] Bu yaş ortalamasındaki önemli düşüşler evlilikte aile planlaması uygulamasının olduğunun iyi bir göstergesidir. 1907 sayımında ve sonrasında kaydedilen ve Tablo 6.5'te gösterilen çiftlerin ayrıntılı doğum tarihleri, bu göstergeyi büyük ölçüde kesin ve güvenilir biçimde hesaplamamıza olanak tanıyor.[19] Şekil 6.1 ve 6.2'yi hazırlarken de bu verileri kullandık. Son yaş gruplarına ilişkin sayıları oldukça az sayıdaki örnekten yola çıkarak hesapladığımızdan dolayı, 1850'den önceki yaş gruplarını dışarıda bıraktık.

İstanbullu kadınların (1850'lerde doğmuş olanlar dahil) son çocuklarının doğumundaki ortalama yaşları 'doğal' olarak kabul edilen doğurganlık şemasının alt sınırının da altında olmakla kalmayıp, sürekli ve belirgin bir düşüş eğilimi gösteriyordu. İlk iki yaş grubundan kadınlar için son çocuğun doğumundaki ortalama yaş 34'le başlayıp, yarım yüzyıl sonra, 20. yüzyılın ilk yıllarında doğan kadınlar için otuz yaşın altında bir ortalamaya ulaşıyordu. Bu her on yıl için aşağı yukarı bir yıllık düşüş anlamına geliyor. On yıllık yaş grupları halinde sınıflanan veriler, grafiklerdeki bazı oynamaları görmemizi engellemektedir.

[17] Türkiye'de 1983 yılında toplam doğurganlık oranı 4,05 idi. Bkz. *1983 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması*, Ankara, 1987, s. 63.

[18] "The decline of fertility in Europe since the eighteenth century as a chapter in human demographic history", Coale ve Watkins, *The Decline of Fertility* içinde.

[19] Burada doğumların eksik bildirimi olgusunun annenin doğum tarihinden, çocuğu doğurduğu yaştan ve çocuğun sırasından bağımsız olduğunu varsayıyoruz.

Tablo 6.5 İstanbul'da yaşayan kadınların son çocuklarının doğumundaki yaşı*

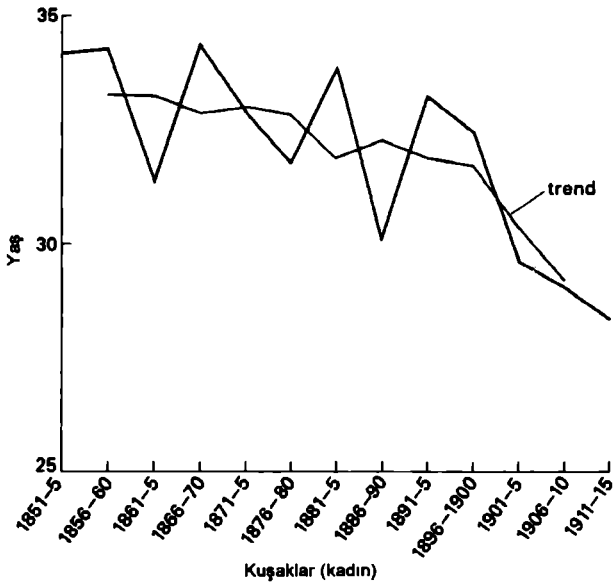
	Doğum yeri		
Doğum tarihi	İstanbul	İstanbul dışı	Toplam
1851-55	33,3	34,4	34,1
1856-60	31,5	34,8	34,3
1861-65	31,5	31,7	31,4
1866-70	30,1	35,3	34,3
1871-75	32,3	32,6	32,9
1876-80	32,4	32,3	31,8
1881-85	32,6	32,9	33,2
1886-90	30,8	29,5	30,0
1891-95	31,7	32,9	33,2
1896-1900	30,8	32,0	32,4
1901-05	29,7	28,5	29,6
1906-10	27,0	29,4	29,0
1911-15	28,0	27,7	28,3

Kaynak: 1885 ve 1907 nüfus sayımlarının esas defterleri (sayım sonrası kayıtlar dahil).

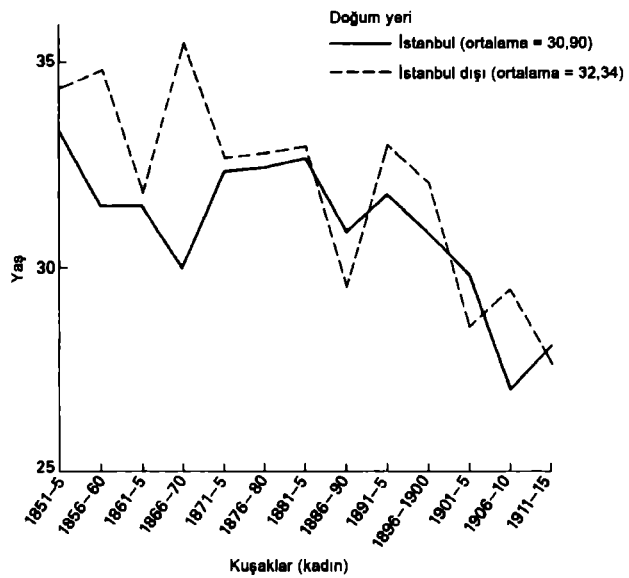
*Toplam sütunundaki değerler her zaman ilk iki sütunun değerleri arasında değil. Sık sık doğum yeri belli olmayan kadın kayırlarıyla karşılaştık.

İstanbul doğumlu kadınların çocuk sahibi olma dönemleri, İstanbul dışında doğan kadınlardan daha erken yaşta sona eriyordu. İstanbul doğumlu kadınların erken dönem gruplarındaki ortalama yaşları, şehirde doğum kontrolü uygulamasının 19. yüzyıl sonlarından epey önce başladığını düşündürüyor. İstanbul dışında doğanların son çocuklarının doğumundaki ortalama yaşlarının belirgin biçimde düşük olduğu tek dönem, Türkiye'nin neredeyse kesintisiz savaştığı 1912 ila 1922 arasıdır. 1886-90 yaş grubundaki kadınlar en doğurgan oldukları yaşlarda muhtemelen hamile kalamayacakları koşullarda yaşıyorlardı. Taşra doğumlu kadınlar bu durumdan daha fazla etkilenmiş olmalılar.

19. yüzyılın son çeyreğinde ve 20. yüzyılın ilk yıllarında İstanbullu kadınların çocuk sahibi olma yıllarında olağanüstü bir düşüş yaşandı. Yüzyıl dönümünde 20 civarında olan ortalama evlenme yaşı, 1930'ların sonuna doğru 23'e yükselmişti. Bu kadınlar giderek daha geç evlenmekle kalmayıp, çocuk sahibi olmayı da erken yaşta bırakıyorlardı. İstanbullu kadınlar bir yandan daha geç evlenerek

Şekil 6.1 İstanbul'da son çocuğun doğumunda ortalama yaş (tamamlanmış evlilikler)

Şekil 6.2 Son çocuğun doğumunda ortalama yaş (tamamlanmış evlilikler)

diğer yandan da çocuk sahibi olmayı evliliğin ilk yıllarıyla sınırlayarak, çocuk sahibi olma yaşlarını eşzamanlı olarak iki yönden birden daralttılar. Bunun sonucunda, çocuk sahibi olunan yılların sayısı 1900'lerde evlenen kadınlar için 20 yıldan 13 yıla düşmüş, yüzyılın başından hemen sonra doğan kadınlar için 7-8 yıldan daha kısa bir süreye inmiştir.

Mülakat yaptığımız 33 kadından 19'u bir veya iki doğum, 10'u ise üç doğum yapmış. Bu bize, kadın başına yaşayan çocukların ortalamasının 2,36 olduğunu söylüyor. Bu kadınların son çocuklarının doğumundaki yaşlarının ortalaması 27 gibi oldukça genç bir yaş. Yüzyıl başında ve hemen sonrasında geçerli olan ortalama evlenme yaşı hakkında bildiklerimizi hesaba katarsak, bu durum, aile büyüklüğü sınırına ortalama olarak evlendikten 8 yıl sonra ulaşıldığı anlamına gelmektedir. Son çocuklarının doğumundaki yaşları kesin olarak bilinen 29 kadından 21'i, çocuk sahibi olmaya evliliklerinin ilk 10 yılında son vermiş, 9'u ise, son aile büyüklüğüne evlendikten sonraki 5 yıl içinde ulaşmıştı. 1905'ten önce doğan kadınlar için etkin çocuk sahibi olma dönemi ortalama 8,3, 1905 ve sonrasında doğanlar içinse 7,6 yıl idi. Örneklemimiz evli fakat çocuk sahibi olmayan kadınları dışarıda bıraktığından, bu düşük rakamlar dahi biraz abartılı olabilir.

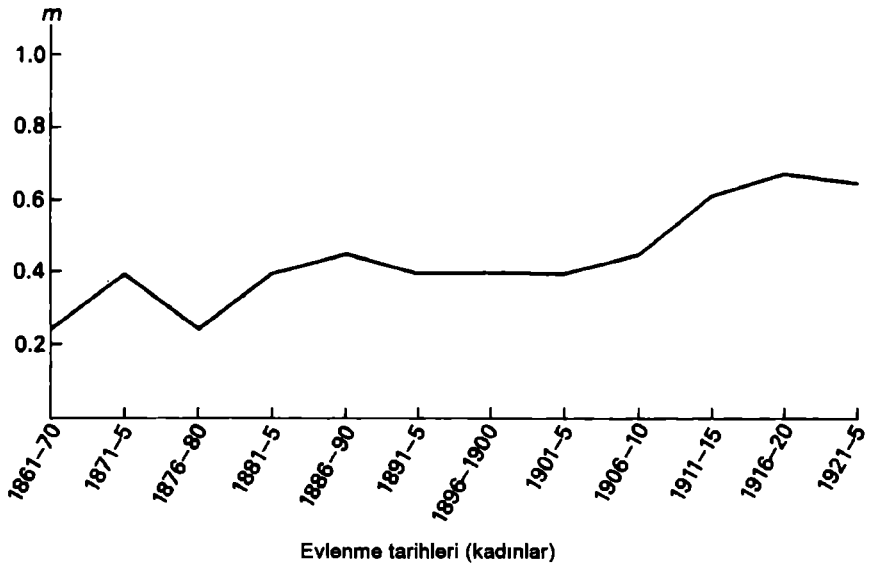
Doğurganlık yaş yapısının 'doğal' doğurganlık şemasından sapmasını hesaplayan Coale ve Trussell *m* endeksi de, evliliklerde çocuk sayısına bağlı doğurganlık sınırlamasının varlığına ilişkin bir gösterge sunar.[20] Tablo 6.6'daki birçok evlilik grubu içindeki *m* endeksini hesapladık. Bu rakamlar Şekil 6.3'te ayrıca gösterilmiştir. Çocuk sayısına bağlı aile planlamasının uygulanmaması durumunda, *m* sıfıra eşit olacaktır (artı veya eksi 0,1). Buna göre yaklaşık 0,2 değerindeki *m*, çiftin orta düzeyde doğum kontrolü uyguladığını gösterir. Elimizdeki verilere uyguladığımızda ise, *m* endeksimiz doğumların belli ölçüde kontrol edildiği bir düzeyde başlamakla kalmayıp, yarım yüzyıl boyunca birbirini izleyen kuşakların evlilik gruplarında sürekli bir yükseliş gösteriyor. Tahmin edileceği gibi, *m*, savaş dönemi neslinin evlilik grupları arasında yüksek bir kontrol düzeyine yükselmektedir.

[20] Ansley J. Coale ve James Trussell, "Model fertility schedules", *Population Index*, sayı: 40, 1974, s. 185-258; "Technical note: finding the two parameters that specify a model schedule of marital fertility", *Population Index*, 1978, s. 203-13. İstanbul için *m* endeksleri Coale ve Trussell'ın zikredilen ikinci makalelerinde önerdikleri yöntemle hesaplanmıştır.

Tablo 6.6 İstanbul'da çeşitli zamanlarda evlenmiş kadın grupları için Coale ve Trussell *m* endeksi

Evlenme tarihi	*m* Katsayısı
1861-70	0,248
1871-75	0,400
1876-80	0,250
1886-90	0,447
1896-1900	0,400
1906-10	0,448
1911-15	0,611
1916-20	0,669
1921-25	0,645

Kaynak: 1885 ve 1907 nüfus sayımlarının esas defterleri (sayım sonrası kayıtlar dahil).

Şekil 6.3 İstanbul'da çeşitli tarihlerde evlenmiş kadın gruplarında *m* endeksi

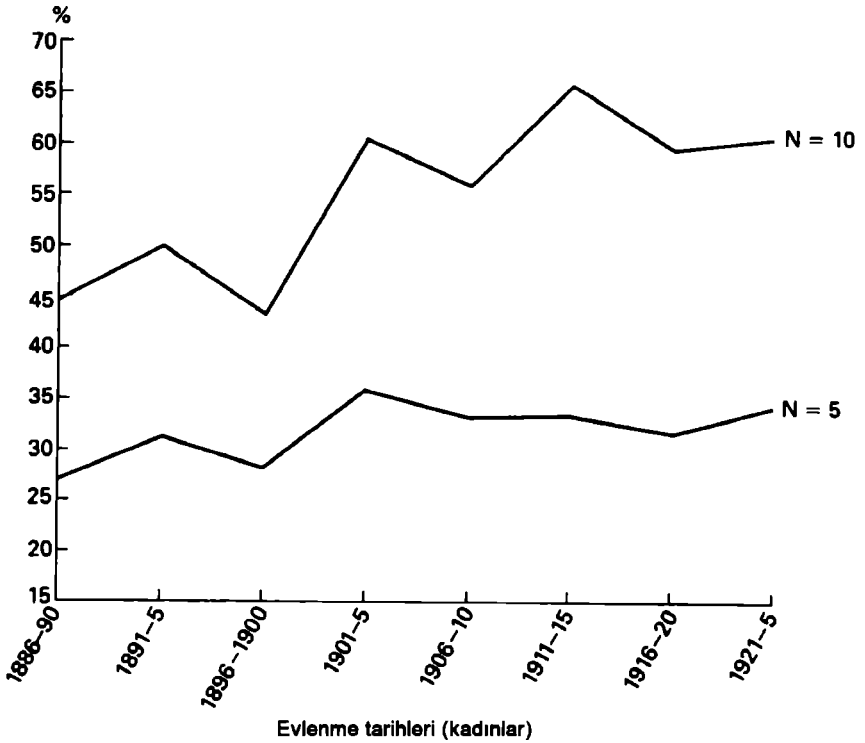
Tablo 6.7 İstanbul'da N yıl evlilik sonucu erişilmiş tamamlanmış aile büyüklüğü oranları

	N	
Evlenme tarihleri	5	10
1886-90	27,0	44,8
1891-95	31,1	49,7
1896-1900	28,3	43,3
1901-05	36,7	60,2
1906-10	33,5	55,7
1911-15	33,5	65,7
1916-20	31,7	59,3
1921-25	34,4	60,4

Kaynak: 1885 ve 1907 nüfus sayımlarının esas defterleri (sayım sonrası kayıtlar dahil).

Evlilikte çocuk sayısına bağlı aile planlaması söz konusu olduğunda, yaş arttıkça evlilik içi doğurganlık keskin bir düşüş gösterecektir. Bunun nedeni birçok çiftin ideal, istenen veya kabul edilir sayıda çocuğa ulaşmış olmasıdır. Doğum kontrolü uygulamasında belirli bir değişiklik yapılmadığı takdirde ve evlilik yaşında da bir değişiklik olmadığını varsayarsak, birbirini izleyen evlilik gruplarında evliliğin başlangıcı ile çocuk sahibi olma döneminin sonu arasında gerçekleşen doğumların dağılımı az çok sabit kalacaktır. Diğer taraftan, doğum kontrolü çocuk sayısına bağlı olarak uygulandığı takdirde, evliliğin ilk N yıllarındaki aile büyüklüğü ile doğumlar sona erdiği zamanki arasında bir artış eğilimi görülecektir. Diğer tüm koşullar eşit kaldığı takdirde ise, doğumların evlilikten hemen sonra gerçekleşmesi ihtimali yükselecek ve doğumların dağılımı bu dönemin başına, yani evlilik tarihine yaklaşacaktır. Böylece toplam doğumların giderek daha küçük bir yüzdesi evliliğin daha sonraki döneminde gerçekleşecektir. Bu tür bulgular, bizi, evlilik içi doğumların kontrol altına alınmış olduğu sonucuna götürüyor. İstanbul'a ilişkin gözlemimiz de bu yönde. Tablo 6.7'de gösterildiği gibi, 1886-90 dönemi evlilik grupları tamamlanmış aile büyüklüğünün %27'sine evliliğin ilk beş yılında, %45'ine ise on yılda ulaşmışlardır. 1921-25 dönemi evlilik grubu için bu oranlar sırasıyla %34,4 ve %60,4'tür.

Şekil 6.4'te görüldüğü gibi, doğumların evliliğin ilk yıllarında yoğunlaşması oranı giderek yükseliyordu. Bu da, evlilikte doğum kontrol yöntemlerinin giderek daha fazla veya muhtemelen daha etkin

Şekil 6.4 İstanbul'da N yıl evlilik sonrasında erişilmiş tamamlanmış aile büyüklüğü

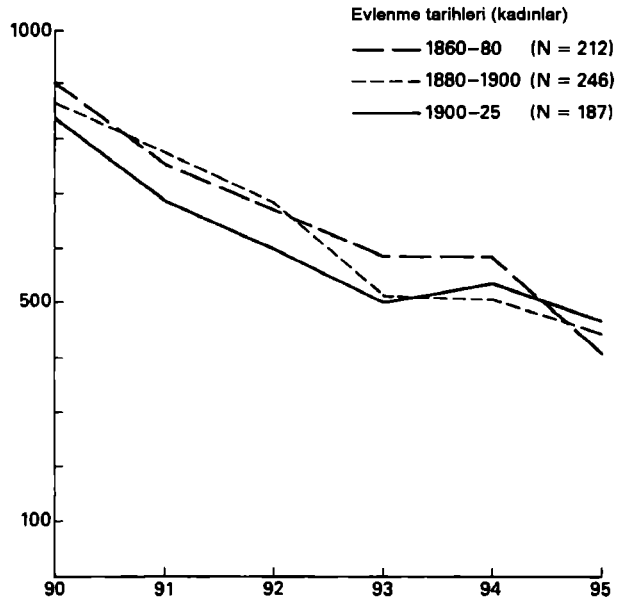
kullanıldığının diğer bir göstergesidir. Nitekim evliliğin ilk on yılındaki bu yoğunlaşmanın, sadece ilk beş yıldakinden çok daha hızlı arttığı da görülüyor. Bu da aile planlaması uygulamalarının sadece istenen aile büyüklüğüne ulaşıldıktan sonra hamileliği engelleme arzusundan değil, aynı zamanda ilk doğumu ertelemek amacıyla da kullanıldığının bir göstergesi olabilir.

Evlilikte doğum kontrol yöntemlerinin uygulandığına dair son gösterge ise, çeşitli kadın gruplarında doğum sayısının ilerleme oranının artmasıdır. Evlilik ve ölüm oranlarında köklü değişiklikler olmadığında, halihazırda N-1 yaşayan çocuğu olan ailelerin N-inci çocuğa sahip olma ihtimalleri doğrudan aile planlamasının varlığına bağlı olacaktır. N sayıda çocuklu evlilik gruplarında her oran en az bir çocuğa daha sahip olma ihtimalini gösterir. Tablo 6.8 ve Şekil 6.5, 1880-1900 arasındaki evlilik gruplarında önce ikinci kademenin üstü

Tablo 6.8 Ailenin büyüme olasılıkları (tamamlanmış aileler)

Evlenme tarihi	a0	a1	a2	a3	a4	a5
1860-80	0,906	0,760	0,678	0,586	0,585	0,412
1880-1900	0,866	0,775	0,684	0,504	0,509	0,448
1900-25	0,834	0,686	0,598	0,500	0,531	0,471

Kaynak: 1885 ve 1907 nüfus sayımlarının esas defterleri (sayım sonrası kayıtlar dahil).

Şekil 6.5 Ailenin büyüme olasılıkları (tamamlanmamış evlilikler)

için geçerli olasılığın düştüğünü, ardından da son grupta oldukça genel bir düşüş yaşandığını gösteriyor.

İstanbul'daki görece düşük doğurganlık oranları şehrin toplumsal yapısına geniş ölçüde yayılmış gözükmektedir. Bu durum sadece toplumun seçkinler veya en modern ve Batılılaşmış kesimiyle sınırlı değildi. Gerek modern ücret ekonomisiyle bağlantıları gerek zihniyetleri açısından meslek gruplarının en moderni olan memur kesimin kadınları 1907'de yaklaşık olarak 4,4 çocuk sahibiydiler. Toplumsal

olarak Türk kent toplumunun en tutucu kesimi olarak bildiğimiz ve halen şehir ekonomisinin en aile-merkezci kesimine mensup esnaf ve zanaatkârlar içinse bu sayı çok küçük bir artış gösteriyordu (4,6). Esnaf ve zanaatkârlar da daha modern görüşlü hemşehrileri gibi doğurganlıklarını kontrol ediyor, fakat bunu daha üstü kapalı bir şekilde yapıyorlardı. Memur eşlerinin çocuk sahibi olma yılları 28 yaşında biterken, esnaf ve zanaatkârların eşleri yaklaşık üç yıl daha bekleyip bu süreye aşağı yukarı 31 yaşında son veriyorlardı.

Türkiye'de belli bir yerleşim yerindeki toplumsal katmanlar arasında görülen doğurganlık oranı farkı genellikle değişik yerleşim yerlerinde yaşayan aynı katmana mensup kişiler arasındaki farktan azdır. Zamanda geriye gittikçe katmanlar arasındaki fark açılmakla birlikte, bu durum yakın geçmiş için de geçerli gözükmektedir. Taipei hakkında yapılan çalışmalar bunun Çin toplumunun da bir özelliği olabileceğini göstermektedir.[21] 1968'de şehir ortamında belki de en fazla aile emek gücüne gerek duyan esnaf ve zanaatkârların toplam doğurganlık oranı İstanbul, Ankara ve İzmir gibi metropollerde 2,4; diğer şehirlerde 3,4; kasabalarda 4,0; köylerde ise 3,9'du. Ayrılma noktası, doğurganlık seviyesi yerleşim yerine bağlı olarak büyük tutarlılık gösteren meslek grupları arasında değil, metropol ile kasaba arasındaydı.[22] 1968'de metropolde ikamet eden belli başlı meslek gruplarının doğurganlığı, serbest meslek sahipleri arasında biraz daha az ve işçiler arasında biraz fazla olmasının dışında, yaklaşık olarak aynıydı. Metropollerde çok düşük doğurganlık oranına sahip olan meslek grupları, kasabalarda tutarlı bir biçimde yüksek bir doğurganlık oranı sergiliyordu. Bunların doğurganlığı metropolde yaşayan esnaf ve zanaatkârlarınkinden fazlaydı.

Altmış yıl önce İstanbul'da esnaf ve zanaatkârlar muhtemelen küçük kasabalarda ve kırsal kesimde yaşayan meslektaşlarından çok daha az, buna karşılık şehirdeki memurlardan biraz daha fazla sayıda çocuk sahibi oluyorlardı. Osmanlının son döneminde bürokratlar ve seçkinler belli ölçüde hareketin başında gözükseler de, İstanbul'daki doğurganlık düşüşü konusunda, Livi-Bacci, Stone veya

[21] Sophie Sa, "Marriage among the Taiwanese of pre-1945 Taipei", S. B. Hanley ve A. P. Wolf (ed.), *Family and Population in East Asian History* içinde, Stanford, Calif., 1985.

[22] Serim Timur, "Socioeconomic determinants of differential fertility in Turkey", J. Allman (ed.), *Women's Status and Fertility in the Muslim World* içinde, New York, 1978.

Banks'in[23] Avrupa toplumları için değişik durum ve zamanlar çerçevesinde tanımladıkları türde belirgin bir öncü grubun varlığına dair hiçbir demografik veri yoktur.

Belgelemek ve daha ayrıntılı incelemek imkânsız olsa da, 1912'den 1919'a kadar süren neredeyse kesintisiz savaş ve yıkım yılları ile bunların (eşlerin yokluğu, ertelenmiş evlilikler ve doğumlar gibi) demografik sonuçları, genel bir düşüş eğilimi gösteren evlilik ve doğurganlığa belirgin bir ivme kazandırmış gibi gözükmektedir. Birçok tablo ve şekille gösterdiğimiz oranlardaki ciddi azalmanın, *m*'de bir sıçramaya ve bu savaş yıllarından en çok etkilenen kadın gruplarında annenin son çocuğunu doğurduğu yaşta ani bir düşüşe etkisi olabilir.

Belki de öncü demografik eğilimlerin etkisinin İstanbul'da zaten kendini hissettirmesi nedeniyle, savaşın doğrudan demografik etkileri diğer savaşan ülkelerdekinden daha sessiz sedasız olmuştu. Örneğin Fransa ve İngiltere gibi ülkelerde savaşın evlilik ve doğurganlık üzerindeki etkileri oldukça belirgindi. Hajnal ve Henry gibi demograflar incelemelerinde bu ülkelerde savaştan etkilenen kadın gruplarında evlilik ve çocuk sahibi olma durumuna ve zamanlamasına ilişkin geri dönüşsüz demografik etkiler gözlemlediler.[24] Birçok önemli askerî hareketliliğe, doğrudan kayıplara, kentin işgal edilmesine ve –1912'de Birinci Balkan Savaşı'nın başlamasından 1919'da ordunun terhisine kadar– sürekli savaş haline rağmen, İstanbul'da yukarıda bahsedilen türde bir şeyin olduğu görükmemektedir.

20. yüzyılın ilk kırk yılında doğurganlık hızlı bir düşüş dönemine girmiş görünüyor. Toplam doğurganlıkta yaşanan üçte biri aşkın orandaki düşüşün yanında, kadınların ortalama evlilik yaşında da belirgin bir yükseliş (üç yıl civarında) kaydedilmiş. İstanbul şüphesiz Türkiye'nin 'demografik geçiş' döneminde 'öncü' rolü oynamıştı. Önceden de belirttiğimiz gibi, İstanbul'un 20. yüzyıl başındaki toplam doğurganlık oranlarına, Türkiye genelinde ancak 1990'ların sonunda ulaşılmıştır.

Bazı verilerden yola çıkarak, İstanbul'daki görece düşük doğur-

[23] Livi-Bacci, "Social group forerunners"; Stone, *Family, Sex and Marriage;* Banks, *Prosperity and Parenthood.*

[24] John Hajnal, "Births, marriages and reproductivity in England and Wales, 1938-1947", *Papers of the Royal Commission on Population Section A*, Londra, 1950, s. 307-22; Louis Henry, "Perturbations de la nuptialité résultant de la guerre 1914-1918", *Population*, sayı:2, 1966, s. 273-333.

ganlık oranlarının 1900'lerde birden bire ortaya çıkmadığına inanıyoruz. Birçok gösterge, bu düşük doğurganlık örüntüsünün en azından İstanbul doğumlu kadınlar arasında, şehre sonradan gelenlere kıyaslandığında, 19. yüzyılın son çeyreğinde çoktan yerleşmiş olduğunu işaret etmektedir. İstanbul doğumlu kadınlar arasında doğurganlık düşüşünün yüzyılın başından önce de mi gündemde olduğu, eğer öyleyse ne zamandan beri devam ettiği, yoksa 1800'lerin sonundan beri oldukça düşük bir düzeyde mi bulunduğu soruları, en azından şimdilik cevapsız kalıyor.

AİLE PLANLAMASI

İslam, doğum kontrolü konusuna başından beri Hıristiyan ve Musevilerden farklı bir biçimde yaklaşmıştı. Musallam, İslam ve doğum kontrolü konusundaki çalışmasında, bu önemli konudaki farklı bakış açısının, Kuran'da doğum kontrolü konusuna doğrudan değinilmemiş olmasından ileri geldiğini iddia ediyor.[25] İslamiyette, Hıristiyanlıktaki 'Kilise' kurumuna benzer bir yapı olmadığından, İslamın bu konudaki tutumu, büyük ölçüde fakihlerin düşünceleri ve çeşitli fıkıh okullarının yorumlarınca belirleniyordu. Doğum kontrolü konusunda başlangıç noktası, Hz. Muhammed'in hadis çerçevesinde nakledilen kendi örneğidir. Doğum kontrolü konusunda ve daha özel olarak 'azil' (*coitus interruptus*) üzerine birçok hadis vardır.[26] Bunlardan birini örnek olarak alalım: "Museviler, azilin küçük çapta bir çocuk cinayeti olduğunu söyleyince, peygamber şu cevabı verir: 'Museviler yalan söylüyor; çünkü şayet Allah bir şeyi yaratmak isterse kimse onu engelleyemez.'" Bu hadisten çıkarılacak sonuç, peygamberin bu uygulamayı bildiği ve yasaklamadığı –hatta izin verdiği– ve ne olursa olsun Allah'ın sonsuz iktidarına karışmanın imkânsız olduğudur.

İslam fakihleri tek bir doğum kontrol yöntemiyle yakından ilgiliydiler: *Coitus interruptus*. 20. yüzyıla kadar İslamda doğum kontrol yöntemi olarak neredeyse sadece geri çekme yöntemi kullanılmıştır.

[25] Bu alt bölümde özellikle Himes ve Musallam'ın önemli eserlerini kaynak olarak kullandık. Norman E. Himes, *Medical History of Contraception*, New York, 1936; Musallam, *Sex and Society in Islam*. Ayrıca bkz. Mahmoud Seklani, "La fécondité dans les pays Arabes: données numériques, attitudes et comportements", *Population*, sayı: 15, 1960, s. 831-56.

[26] Musallam burada fakihler tarafından en sık zikredilen hadisleri kullanmaktadır.

Türk Hükümeti 1960'ta yeni aile planlaması siyasetini uygulamaya geçirmeden önce, çeşitli doğum kontrol yöntemlerinin meşruiyeti konusunda Diyanet İşleri Başkanının görüşünü almak istedi. Verilen cevapta Diyanet'in din adamlarının sadece geri çekmeden bahsetmeyi seçmeleri oldukça dikkate değerdir:

> Bir doğum kontrolü yöntemi olarak değerlendirilen azil, aralarında Peygamber'in birçok sahabesinin de bulunduğu hukuk doktorları ve dinî otoritelerin çoğunluğu tarafından meşru olarak kabul edildi. Uygulamak için kadının muvafakati gereklidir. Bunun istisnası savaş durumu veya çocuğun elverişli koşullarda yetiştirilememesi tehlikesinin bulunmasıdır.[27]

Türkiye'nin en yüksek dinî otoritesinin kullandığı bu ihtiyatlı ifade, İslamın doğum kontrolüne ilişkin genel tavrının açık bir yansımasıydı.

Fıkıh âlimlerinin büyük çoğunluğu doğum kontrolünü makul buluyor, fakat hamilelikten kaçınmak için zorunlu bir ihtiyaç olmadığı müddetçe bunu önermiyordu. Yine de, açık bir gerekliliğin bulunmadığı haller de dahil olmak üzere, doğum kontrolünün yasaklanması söz konusu değildi. Bu ortaçağdan kalma 'gereklilik' anlayışının başında ekonomik nedenler geliyordu. Doğum kontrolü uygulamalarına ilişkin gerekçelendirmelerde en çok sözü edilen hususlar aile mülkünün korunması ve intikali ya da çocukların sağlık ve refahının sağlanmasıydı. Hanbelî mezhebine bağlı fakihler özellikle kötü ekonomik, toplumsal ve siyasal koşullarda yaşayanların doğum kontrolü uygulamalarını zorunlu sayacak kadar ileri gidiyorlardı.

Düşünceleri kendisinden sonra yaşayan fakih ve müfessirler için bir standart niteliğinde olan büyük kelâmcı ve fakih Gazâlî (1058-1111), dinin doğum kontrolüne ne ölçüde izin verdiği konusunda kapsamlı bir analiz yapmıştır. Gazâli'ye göre, hamileliği engelleme eyleminin kendisine değil, ancak bunun için ileri sürülen nedenlere karşı çıkılabilirdi. Ona göre, geri çekme uygulamasına izin verilmesinin ardında yatan nedenler şunlar değildi:

> Gazâlî bir kişinin karısını veya cariyesini doğumun tehlikelerinden sakınmak veya sadece onun güzelliğini korumak için doğum kontrolü uygulamasını destekliyordu. Özellikle de doğum kontrolü konusunda mülkü korumak üzere ekonomik nedenleri ön planda tutuyordu...

[27] Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 19 Aralık 1960 tarihli yazısı. Bkz. *Türkiye'de Doğum Kontrolü Uygulamaları Üzerinde İncelemeler*, Ankara, 1961.

> Daha genel bir neden, aileyi geçim sınırları içinde tutma isteğiydi... Gazâlî erkeklerin kız çocuk sahibi olma korkusuyla veya kadınların hamilelikten hoşlanmadıkları için veya aşırı temizlik saplantısından veya sadece çocuk doğurmak ve büyütmekle uğraşmak istemedikleri için doğum kontrolü uygulamalarına kesinlikle karşıydı... Karşı çıkılabilecek olan niyetti, hamileliğin engellenmesi eylemi değil.[28]

İslamın kürtaj konusunda ise net ve kesin bir tavrı yoktur ve fakihler, doğum kontrolü konusundaki tutarlılıklarını bu konuya ilişkin görüşlerine kesinlikle yansıtamamışlardır. Bu konudaki görüşler çoğunlukla ceninin gelişmesi konusundaki dinsel düşünceyle temellendirilmiştir. Fakihlerin hepsi, ceninin ancak hamileliğin dördüncü ayından sonra, daha kesin bir ifadeyle 120 günde 'ruhla donandığı'nı ve gerçek bir insan haline geldiğini kabul ediyorlar ve 'ruhla donanma'dan sonra yapılacak kürtajı cinayetle bir kabul ettikleri için şiddetle yasaklıyorlardı. Bunun tek istisnası, doğumun anne için hayati tehlike oluşturması durumuydu. Henüz 'şekillenmemiş ve ruhla donanmamış' ceninin kürtajla alınmasına bazı fıkıh mezhepleri gereklilik durumunda izin verirken, diğerleri bunu mutlak ve ilahi yaratma ve yok etme sürecine müdahale olarak görüyor ve yasaklıyordu.[29] Musallam kürtaj konusunda hâkim bir görüş olmadığına işaret etse de, "din tarafından genel olarak hoşgörüldüğünü" düşünüyor.[30] Bu görüşünü, ortaçağa ait tıbbi, popüler ve erotik yazında doğum kontrolünde ve kürtajda kullanılan araç ve reçetelerin aynı sürecin (doğum kontrolü) iki yönü gibi değerlendirildiğini göstererek temellendiriyor.

Dinî düşüncede doğum kontrolünün onaylanması tıbbi konularda ve diğer alanlarda yazanların bu konuda her şeyi oldukça özgür biçimde tartışabilmelerini sağlamıştı. Örneğin Ortaçağ İslam hekimleri doğum kontrol yöntemlerine olağanüstü bir ilgi duymaktaydı. İbn-i Sinâ ve Râzî gibi önemli hekimler hamileliği önlemeye yönelik yüzlerce yöntem bulunduğundan bahsediyorlardı. Norman Himes, doğum kontrolü tarihi hakkındaki klasik çalışmasında, şu şekilde sınıflandırdığı 61 değişik İslami korunma yöntemi olduğunu belirtiyor: Ağızdan alınanlar, büyü türünden olanlar, tampon ve benzerleri,

[28] Musallam, *Sex and Society in Islam,* s. 22-23.

[29] Himes, *Medical History of Contraception,* s. 136; Musallam, *Sex and Society in Islam,* s. 57-58.

[30] *Sex and Society in Islam,* s. 57-58.

erkek tarafından kullanılan yöntemler ve çeşitli teknikler.[31] Aynı sınıflamayı kullanıp daha çok sayıda tıbbi elyazmasını gözden geçiren Musallam 112'den fazla değişik yöntemden bahsediyor.[32] Neredeyse tamamı 'makul ve işlevsel' olan bu yöntemlerden sadece beşi büyüye dayanıyordu. Ortaçağın İslami doğum kontrol yöntemlerinin çoğu İstanbul'da yaygın olarak kullanılan kontrol yöntemleriyle benzerlik gösteriyordu. Musallam, kitabında Müslüman tıp otoritelerinin tavsiyeleri dışında, 'erotika' adını verdiği, esas popüler korunma yöntemlerini ve bilgisini daha iyi yansıtan, orta düzeyde bilimsel İslami literatürden de örnekler veriyor; bu bölümde ise, sadece 6'sı tamamen 'büyü' olarak değerlendirilebilecek 77'den fazla yöntem ve reçeteden söz ediyor.

Doğum kontrolü için büyü ve folklorik yöntemlerin kullanılması sosyal tarihçilerin ve demografların dikkatini çekmiştir. Bu tür yöntemlerin varlığı ve geniş çapta kullanımı, çoğunlukla gerçek korunma yollarının bilinmemesine bağlanır ve gerekli teknolojinin bulunmaması nedeniyle doğurganlığı sınırlama konusunda yaşanan kaçınılmaz başarısızlığın kanıtı olarak gösterilir.

İstanbul cinsel folkloruna ilişkin aktarımlarda çok sayıda büyü reçetesi, ilaç, muska, kadınların doğurganlığına son vermek amacıyla okunan dualar yer alır. Reçeteler arasında kadınların cinsel temastan hemen önce alması için rendelenmiş katırtırnağı ve bal karışımı ve erkeklerin içmesi için solucanların suda kaynatılmasıyla yapılan bir ilaç vardır.[33] Ayrıca kadınların hamileliği önlemek için üzerlerinde taşımaları gereken muskaların ayrıntılı tarifleri de mevcut. Bu muskalardan bazıları hamileliği sürekli engellemek, diğerleri ise belli bir süre engellemek içindi. Kadınların ilk türden olanları üzerlerinde taşımaları, diğerlerini ise cinsel temastan sonra yastığın altına koymaları gerekiyordu.[34] Bazı kaynaklar bu folklorik yöntemlerin sadece belli sayıda çocuk doğurmuş kadınlar tarafından kullanıldığını ima etse de, bu görüş İstanbul'da kullanılan çeşit çeşit muska ve büyülerin nitelikleriyle çelişmekte.

Klasik bir tarihçi veya demograf için folklorik veya büyüye dayalı korunma, etkisiz bir korunmadan başka bir şey değildir; fakat yeni

[31] *Medical History of Contraception*, s. 158.
[32] *Sex and Society in Islam*, s. 88, 104.
[33] Mehmet Halit Bayrı, *İstanbul Folkloru*, İstanbul, 1972, s. 212.
[34] İsmet Zeki Eyüboğlu, *Anadolu Büyüleri*, İstanbul, 1978, s. 132-133, 140-141.

tarih ve antropoloji araştırmaları, akıldışı, etkisiz ve bilimdışı sayılan bu uygulamalara yeni bir ışık tutmakta.[35] Antropologlar bu tür uygulamaların cahillik belirtisi olmak bir yana, fiziksellik ile ruhsallığın birlikte algılandığı, korunmaya ve doğurganlığa ilişkin karmaşık bir bakış açısının göstergesi olduğunu ileri sürüyorlar.[36] Bizce, geçmişte İstanbullu kadın ve erkekler yaygın bir biçimde doğurganlıklarını kontrol etmeye çalışmışlar ve bunu da çağdaş bilimsel düşünceye oldukça yabancı olan folklorik korunma etiolojisine dayalı bir kavramsal çerçeve yardımıyla gerçekleştirmişlerdir. Buradan yola çıkarak, İstanbul'da yaşayan eski kuşakların doğumları sınırlamaya çalıştıklarını ve 'tekrarlanan hamileliklerin aile sağlığı ve mutluluğu açısından tehlikeleri' konusunda ciddi endişeler taşıdıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz.[37]

19. yüzyılın sonlarından çok önce İstanbul'da doğum kontrolünün hem *makul* hem de *mümkün* olduğuna inanmamızı sağlayan sağlam nedenlerimiz var. Geleneksel ve halkın uyguladığı korunma, kadın ve erkeğin doğurganlık üzerinde en azından bir ölçüde denetim sağladığının düşünüldüğü, hamileliğe psikofizyolojik bakışın bir parçasıydı. Dahası, bu yöntemlerin bütünüyle etkisiz kaldığını düşünmek yanlış olur. Büyük bir ihtimalle, bu 'muskalar' çoğunlukla emzirme dönemini uzatmak, cinsel tabuları devreye sokmak ve geri çekme gibi diğer kontrol yöntemleriyle birlikte kullanılıyorlardı; fakat Birinci Dünya Savaşı öncesi için bu konudaki bilgi birikimini ve uygulamaları belgelemek daha zordur. Yazılı kaynakların çoğunda çok bilinen 'pozitif korunma' yollarının yanı sıra bu muska ve ilaçlardan da söz edilmesi bu görüşü desteklemektedir.

İstanbul halkının mekanik veya kimyasal bir alet aracılığıyla yumurta ve spermin birleşmesini önleyen 'engel' yöntemini bildiği kesin. Ayrıca etkisi spermleri öldürme veya hareketsiz hale getirme güçlerine bağlı olan birçok fitil çeşidi de biliniyordu. En sık bahsi geçen, sitrik asit ihtiva eden limon tuzundan yapılan bir fitildi. Nişadır, sarısabır (sökücü olarak da kullanılıyordu), çiriş ve sabun kullanımından sıkça bahsediliyor, bunların karışımı olan fitiller de yapılıyordu. Bazıları rahmi meniden temizlemek amacıyla kullanılanlar sınıfına

[35] Angus McLaren, *Reproductive Rituals: The Perception of Fertility in England from the Sixteenth to the Nineteenth Century*, Londra, 1984.

[36] *A.g.e.*, s. 5.

[37] *A.g.e.*, s. 147-148.

giren, asitli veya limon, sabun gibi maddeler sperm öldürücü olarak çok etkiliydiler. Bu listelerden gördüğümüz kadarıyla büyü ile geleneksel halk tababetinin birlikte kullanılmış olması, bunların etkisizliği konusundaki önyargılarımıza karşı dikkate değer bir uyarıdır.

BİLİNÇLİ VE TESADÜFİ DOĞUM KONTROLÜ

KÜRTAJ

Osmanlı basınının çeşitli kesimlerinde, yaygın aile planlaması araçlarının kullanımı konusunda artan bilinçlenmeye ilişkin önemli izlere rastlanır. Yayımlanan makalelerin çoğu kürtaja ilişkindir. 1889'da *Sabah* gazetesinde (dönemin tirajı en yüksek olan gazetelerinden) "Memâlik-i Osmaniye'de tezayüd ve tenakıs-ı nüfus" (Osmanlı Ülkesinde Nüfus Artışı ve Düşüşü) başlıklı bir makale yayımlandı. İmzasız olan bu yazı, Osmanlı İmparatorluğu'nun 'eski zamanlarına' oranla nüfusunun azaldığına ve bu azalmanın özellikle Müslüman cemaat açısından dramatik sonuçları olduğuna ilişkin yaygın ama yanlış görüşü destekliyordu.[38] Yazar, Osmanlı Müslüman nüfusundaki hızlı düşüşün sebepleri olarak algıladığı belli başlı nedenler arasında yüksek çocuk ölümü, zührevi hastalıklar ve 'uygun olmayan ve düşüncesiz evlilikler'in yanı sıra kürtajdan da bahsetmekte tereddüt etmiyor.

Aynı yıl *Sabah*'ta başka bir uzun makale basıldı. Bunun başlığı doğrudan "İskat-ı cenin"di (Kürtaj):

> Bu sebep (iskat-i cenin) tenakus-u nüfusun belki en müessiri değildir, lakin en müdhişidir. İskat-ı cenin bir tedbirsizlik, hata, kabahat değildir... dehşetli bir cinayettir... "o düşürülen çocuk insan değildir, bir parça kandan ibarettir" diyerek cinayetlerini zihinlerinde tehvin etmek ve vicdanlarını azabdan kurtarmak fikrinde bulunanlar da olduğu bilinir... Lakin bunlar aldanırlar, çocuk valdesinin rahemine düşmesiyle beraber hükm-ü ezeli ile mahluk bir insandır... kanun-u cezada iskat-i cenine dair bir madde olub... o da 193. maddedir... Bir hamile kadının gerek rızasıyla ve düşürmek için ilaç içip veya esbab-ı vesaili tarif edip de çocuğu düşürülürse buna sebep olanın altı aydan iki seneye kadar habsolunduğu ve tabib ve cerrah ya eczacı olur ise muvakkaten küreğe (ebedi hapis) konulduğu beyan olunur...Elhasıl

[38] "Memâlik-i Osmaniye'de tezayüd ve tenâkıs-ı nüfus", *Sabah*, sayı: 346, 1 Muharrem 1307/28 Ağustos 1889, s. 2-3.

iskat-ı ceninin men'i elzemdir.[39]

1889'un Ağustos ayında basılan bu makalede bahsi geçen 'kürtajın yasaklanmasına ilişkin' 193. Madde, büyük ölçüde 1810 tarihli Napolyon Ceza Kanunu'nu model alan ve 1858'de yürürlüğe sokulmuş olan Ceza Kanunnamesi'nde yer almaktadır. Görüldüğü kadarıyla, bu kadar katı bir yasaktan otuz küsur yıl sonra bile, yasadışı kürtajların sayısı, ahlak ve cinsel tabular konusunda çok duyarlı olan Osmanlı basınının dikkatini çekecek kadar çoktu. *Sabah*'daki bu uzun makalenin üslubu, halkın çoğunun bu yasaktan haberdar olmadığını düşündürüyor.

Bunu, İmparatorluğun Müslüman halkının kürtajı genelde nasıl algıladığının göstergesi olarak da değerlendirebiliriz. Yabancı gözlemcilerin raporları, kürtaja karşı yaygın, görece tepkisiz tavrı doğrular nitelikteydi. 1878 tarihli bir İngiliz Konsolosluk Raporu'nda "Osmanlı ırkının İstanbul'daki Müslüman nüfusu... kaygılandırıcı oranda kürtaja başvuruyor" deniyordu.[40] Rapor, Osmanlı Müslüman nüfusunun görece düşüşüne ilişkin algılada kürtajın önemli bir rol oynadığında ısrar ediyordu. Bursa ve İzmir gibi Batı Anadolu şehirleri için de benzer raporlar yazılmıştı. İzmir'deki İngiliz Konsolosu 1861 gibi erken bir tarihte "genellikle Müslümanlar arasında uygulanan ve onların suç saymadıkları kürtaja sebep olan korkunç sistemden" bahsediyordu.[41]

1889'da, yine *Sabah*'ta, okurları aydınlatmak ve uyarmak üzere Fransa'daki bir kürtaj davasının mahkeme kayıtları yayımlandı. Şehrin belediye başkanı sömürgelere gönderilen bir Fransız subayın karısıyla bir macera yaşamış, onu hamile bırakmış ve ardından da kürtaj yoluna gitmeye çalışmıştı. *Sabah* bu davanın Fransa'da büyük ilgi gördüğünü ve basının buna geniş yer verdiğini bildiriyordu. *Sabah*, Fransız basınında muhtemelen daha çok suçlananın kişiliğine yönelen tepkiyi, İstanbul'da kürtaj yasağına uymayanlara karşı bir ibret örneği olarak sunuyordu.[42] Maalesef ne İstanbul'daki kürtaj uygulamaları konusunda bir bilgiye rastladık, ne de yapılan kürtajların

[39] "İskat-ı cenin", *Sabah*, sayı: 349, 3 Muharrem 1307/3 Ağustos 1889, s. 2.

[40] *Parliamentary Accounts and Papers*, sayı: 74, 1878, alıntılayan Issawi, *Economic History*, s. 23.

[41] Foreign Office 198/14, alıntılayan Issawi, *Economic History*, s. 23.

[42] "İskat-ı cenin muhakemesi", *Sabah*, sayı: 500, 6 Cemaziyülahir 1307/ 28 Ocak 1890, s. 3.

sayısı konusunda herhangi bir sayı mevcut. Dr. Nusret Fuad *İzdivaç: Şerait-i Sıhhiye ve İçtimaiyesi* adlı kitabında, kürtajı ahlaki nedenlerle ve temizlik gerekçesiyle şiddetle kınadıktan sonra şöyle diyor: "Sürekli kadınların ölümüne sebep olan kürtaj vakaları duyuyoruz. Bu tür kanunsuz kürtajlar hepsi tasavvur edilemez olduğu kadar temizlikten uzak âletlerin yardımıyla gerçekleşiyor."[43]

Yüzyılın başlarında İstanbul'da çalışan bir Osmanlı Musevi jinekoloğun şahsi hatıralarında, kadınların kendi kendilerine çocuk düşürmeye çalıştıkları sırada ortaya çıkan komplikasyonlardan söz ediliyor.[44] Gerçek sayıları veya demografik önem ve sonuçları ne olursa olsun, bu tür denemelerin sıklık ve vahşeti, kürtajın yaygın olarak bir doğum kontrol aracı gibi algılandığını açıkça göstermektedir.

1904'te bir kadın dergisinde yayımlanan bir makalenin erkek yazarı, "Kadınlarımızın çocuk düşürme teşebbüslerine karşı koymak imkânsız" diye yazıyordu.[45] Ardından "Bu tür teşebbüsleri son zamanlarda çoğaldı" diye devam eden yazar, "Arnavutköy'de bazı çocuk düşürme teşebbüslerinin sebeb olduğu feci hadiselerden" bahsediyordu. Burada bahsi geçen, çocuk düşürmeye kalkan bir kadının ölümü sonucunda polise akseden adli bir vakaydı. Kürtaja karşı genel olarak toplumsal, ahlaki ve hijyenik nedenlerle takınılan eleştirel tavrın yanı sıra, Osmanlı basını, oldukça yaygın gözüken bu uygulamaya ilişkin polise veya mahkemeye intikal etmiş olayları da nakletmekteydi.

Kürtajın yaygın biçimde uygulanması, hükümet çevrelerinde de önemli bir sorun olarak görülüyordu. İstanbul'daki çocuk düşürme teşebbüslerinin farkında olduğu anlaşılan Sultan Abdülhamid, buna karşı sıkı tedbirler alma yoluna gidiyordu. 1889 gibi erken bir tarihte "memlekette giderek artan sağlığa aykırı çocuk düşürme vakalarının Müslüman nüfusu azaltması" konusunda paniğe kapılmış[46] ve hükümetten "gerekli tedbirler hakkında bir teklif" hazırlamasını istemişti.[47] Hükümetin, 5 Ocak 1891'de hukuki tedbir önerilerini içeren

[43] *İzdivaç*, s. 84.

[44] İrvin Cemil Schick'e, ailesine ait not ve hâtıraları kullanmamıza izin verdiği için teşekkür ederiz.

[45] "Çocuk düşürenlere ibret", *Hanımlara Mahsus Gazete*, sayı: 27, 5 Receb 1322/15 Eylül 1904, s. 422-423.

[46] İstanbul, "Başbakanlık Arşivi", İrade-i Dahiliye, 97491. İlgili arşiv malzemesine dikkatimizi çeken Prof. Dr. Selim Deringil'e teşekkür borçluyuz.

[47] A.g.k.

bir tezkere verdiğini biliyoruz. 16 Ocak 1891'de Abdülhamid tezkereyi düzeltilmek ve geliştirilmek üzere hükümete iade etti. Birkaç ay sonra, 16 Eylül 1891'de Sultan, hükümeti 'bu konuyu acilen dikkate alarak sonuçları bildirmek' üzere harekete geçmeye çağıran bir irade yayınladı.[48] Abdülhamid büyük bir ihtimalle, o dönemde birçok gazete ve dergide kürtaj üzerine yayımlanan makalelerden etkilenmişti. Maalesef, hükümetin Abdülhamid'e bu tarihten sonra sunduğu teklifler hakkında bilgimiz yok. Ancak sonuçta bu konuya ilişkin yeni kanuni önlemler alınmadığını biliyoruz.

Kürtaj 1920'ler boyunca ciddi bir sorun olarak görülmeye devam etti. 1923'te Cumhuriyetin kurulmasından birkaç ay önce İzmir'de toplanan İzmir İktisat Kongresi'ne katılanlardan biri "kürtaj felaketinin tamamen ortadan kaldırılması" için çağrıda bulunuyordu.[49]

Mülakat yaptığımız İstanbullu kadınların hemen hemen yarısı en azından bir kürtaj deneyimleri olduğunu kabul ettiler. Bazılarının geçirdikleri kürtaj sayısı, yaptıkları doğum sayısından fazlaydı. Bu kürtajlardan hepsi (Türkiye'de kürtaj yasağı ancak 1983'te kalktı) görece olarak iyi hijyenik koşullara sahip muayenehanelerde gerçekleştirilmişti. Görüştüğümüz kimselerin çoğu orta ve ortanın üstü gelir gruplarından olduklarından, bu durum şaşırtıcı değil. Alt sınıfların koşullarını bilmiyoruz, ama bu kesimden çoğu kadının daha kötü koşullarda bu deneyimi yaşadığı kuşkusuz. Yine de, bu kadınların tümü kürtajı kolayca başvurulacak bir yol olarak değil, ancak son çare olarak görüyorlardı. Bu tavır ahlaki değil pratik endişelerden kaynaklanıyordu. Görüştüğümüz kadınların hepsi, İstanbul'da kadınların sağlığına mal olan birçok çocuk düşürme teşebbüsüne tanık olmuş veya bu tür şeyler duymuştu. En az iki kadın üstü örtülü bir biçimde, çocuk düşürmek için ilaç (muhtemelen kinin) aldıklarını ve amaçlarına ulaştıklarını itiraf ettiler. Nezahat Hanım aynı amaçla "Ağır şeyler kaldırır, dans ve benzeri hızlı hareketler yapardım" diye itirafta bulunuyor. Çok fakir kesimden gelen, üç çocuk annesi ve doğum kontrolü hakkında bundan fazla bir şey bilmeyen başka bir kadın da "Ağır şeyler kaldırdık, taşıdık ve çocuk düştü" diye anlattı.

[48] A.g.k.

[49] *Türkiye İktisat Kongresi - İzmir 1923: Haberler, Belgeler, Yorumlar*, Ankara, 1968, s. 273-333.

EMZİRME

Aslına bakılırsa, emzirme bir doğum kontrol yöntemi sayılamaz. Doğumdan sonraki ilk aylarda âdet kanaması hemen başlamadığından, emzirme dönemi doğurganlığın belirleyicilerinden biri olarak kabul edilse de, kadınlar tarafından çoğunlukla doğumu sınırlama yolu olarak düşünülmez. Gördüğümüz kadarıyla, incelediğimiz dönem boyunca İstanbul'daki durum da böyleydi. Osmanlının son döneminde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında İstanbul'da insanların aile planlaması konusunda harcadıkları çabanın yanı sıra emzirme gibi, kadınların zihinlerinde muhtemel sonuçlarıyla bağlantı kurmadıkları ancak doğurganlıkla bağlantılı faaliyetleri de göz önünde bulundurmalıyız. Ancak, emzirmeyle ilgili geniş çaplı veriler olmadığından, doğurganlık üzerindeki etkisini ölçemiyoruz.

Osmanlı basınında yer alan makalelerde emzirme konusuna sık sık değinildiğini görüyoruz. Çocukları uzunca bir süre emzirmek yaygın bir uygulama gibi görünüyor. 1869'da popüler bir dergi kadın okuyucularını, çocuklarını 'on altı dişi çıkmadıkça' sütten kesmemeleri için uyarıyordu[50] ki bu ancak 18. ayda tamamlanan bir gelişmeydi. Daha kesin yolların gösterildiği örnekler de mevcut: "Asıl memeden kesmenin zamanı... ekseriya on sekizinci aydan yirmi ikinci aya kadar tamam olur."[51] Kadınlara yönelik tüm yayınların üzerinde anlaştıkları bu görüşler kuşkusuz o dönemin genel eğilimini yansıtıyordu.

Aslında bu makalelerin çoğunun konusu emzirmenin doğurganlık üzerindeki muhtemel etkileri değil, çocuğun iyi beslenmesi ve sağlığıydı. Emzirmenin hamileliği engellemek için etkin bir yol olarak görüldüğünü gösteren hiçbir yazılı veri yok. Yine de İstanbul'da hâlâ yaygın olan 'süt korur' görüşü oldukça anlamlı. İstanbul halkı uzun bir zamana yayılan deneyimlerinden, hiç emzirmemektense biraz emzirmenin faydalı olduğunu öğrenmiş olmalı. Bu yaygın inanışın doğum sonrası cinsel ilişki tabusuyla hiçbir ilgisi yoktu. Aslında İstanbul'da, belki lohusalık denilen, kadının özenle bakıldığı ilk kırk gün dışında, böyle bir tabu da yoktu. İstanbul'da korunma konusunda yayımlanan, bildiğimiz ilk kitapta emzirmenin doğurganlık üzerine etkileri sorusu çok temkinli bir biçimde cevaplandırılmış:

[50] "Süt emen çocuklar", *Terakkī-i Muhadderat*, sayı: 3, 28 Haziran 1285/1869, s. 7.

[51] "Çocuk büyütmek: memeden kesme", *Hanımlara Mahsus Gazete*, sayı: 2, 27 Zilhicce 1320/1903, s. 30-32.

> Soru: Emzirme sırasında hamile kalınabilir mi?
>
> Cevap: Emzirme sırasında özellikle ilk üç-dört ayında yeni bir hamileliğin imkânsız olduğu söylenir. Fakat ben iki aylık bir çocuğu emzirirken hamile kalan birçok kadın tanıdım. Bu yüzden emzirmeye hamileliğe bir engel olarak bakmak doğru değildir.[52]

Görüştüğümüz kadınların tümü, bunu bir doğum kontrol yolu olarak düşünmedikleri halde sütleri olduğu sürece (ortalama altı ay) çocuklarını emzirmişler. Kadınlar emzirmeyi doğal bir annelik davranışı olarak görüyorlar ve bunu reddeden anneler olup olmadığını sorduğumuzda genellikle şaşırıyorlardı. Bu kadınların çoğu, eğer emzirmeyi reddetme eğilimi söz konusu olsa bunu yapabilecek olan, orta veya ortanın üstü kesimden, yüksek memur veya işadamlarının eşleriydi. Ancak bu kadınlar ne emzirmeye kötü gözle bakıyor ne de sütanne kullanıyorlardı. Bu kuşaktan veya onlardan yaşlı olan, bu yüzyılın başında olgunluğa erişmiş modern düşünceli Avrupalılaşmış kadınların ilk neslinin, bazı Avrupalı benzerleri gibi, ilkel olduğu gerekçesiyle emzirmeye karşı çıkmış olabileceğini düşünmüştük. Görüşmelerimiz sırasında bu konudan birkaç kere söz edildiyse de, bu tutumun pek yaygın olmadığını anladık. İncelediğimiz dönem boyunca bütün basın organlarının söz birliği etmişçesine emzirmeyi desteklediğini de yineleyelim.

DİĞER YÖNTEMLER

Osmanlının son döneminde İstanbul'da uygulanan diğer doğum kontrol yöntemleri hakkında pek fazla yazılı kaynak bulunmuyor. Örneğin İstanbul'da çiftlerin iyi bildiği cinsel perhiz veya geri çekme konusunda hiçbir veri yok. Daha önce de belirttiğimiz gibi, korunma üzerine, tam anlamıyla modern sayılabilecek ilk kitap 1927'de yayınlandı. Himaye-i Etfal Cemiyeti Genel Sekreteri Dr. Fuad tarafından uzun bir giriş yazısıyla takdim edilen bu kitap, Margaret Sanger'in *Family Limitation* (Aile Planlaması) adlı ünlü kitabının serbest bir çevirisiydi. Yaklaşık elli beş sayfa uzunluğundaki bu kısa kitap, aile ve genelde toplum için bir yük olacak kadar çok sayıda çocuk yerine, az sayıda fakat sağlıklı ve iyi yetişmiş çocuk sahibi olmayı destekleyen, bilindik sosyal ve hijyenik kaygıları yineleyen ve gelecek kuşakların ıslahını gözeten tezlerle açılıyordu. Ardından yazar/çevirmen, aile

[52] Dr. Fuad, *Gebe Kalmamak İçin Ne Yapmalı?*, İstanbul, 1927, s. 50.

planlaması için kullanılmasını önerdiği prezervatif, diyafram, çeşitli vajinal yıkamalar ve fitillerin ayrıntılı tanımını sunuyordu. Kitabın fitillerle ilgili kısmında "Fitiller hamilelikten korunmada en sık kullanılan yöntemdir" deniyordu.[53] Dr. Fuad'ın vajinal fitiller konusundaki ısrarı, bunların İstanbul'da geniş ölçüde bilindiğini ve hatta kullanıldığını varsaymamıza yol açıyor. Bu bölümde Dr. Fuad 'halk tipi' fitiller kullanan kadınları, daha 'bilimsel' ve daha etkin olanlara yönelmeye çağırıyor, bu yeni fitillerin yapımını ve kullanımını ayrıntılı olarak tasvir ediyordu. Tavsiye ettiği çeşitli reçetelerin bileşimleri arasında sitrik asit, borik asit, kinin, salisilik asit ve kakao yağı gibi geleneksel ilaçlarda kullanılan maddelere rastlıyoruz.

Basının ve diğer yayınların aile planlaması konusunda bilgi yayma açısından önemli bir rol oynadığı görülmüyor. Görüştüğümüz kimselerden hiçbiri aile planlaması yöntemleri konusunda bir şeyler okuduğundan söz etmedi. Bu kimselerin bahsettiği tek belirgin bilgi kaynağının, bu tür bilginin en geleneksel iletilme yolu olan "kayınvalidenin verdiği dersler" olması oldukça ilginç.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, yazılı kaynaklarımızın hiçbiri geri çekme yönteminden bahsetmiyor. Yine de bunun 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında İstanbul'da yaygın bir şekilde bilindiği ve uygulandığı anlaşılıyor. Bunu çok sayıda yaşlı orta sınıf hanımla yaptığımız görüşmelerden biliyoruz. Bu görüşmeler, incelediğimiz dönemin sonlarına ilişkin doğum kontrol yöntemlerinin içeriği ve kullanımı konusunda bilgilenmemiz açısından çok yararlı oldu. Görüştüğümüz kadınların çoğu, yüzyılın başında veya hemen sonra doğmuşlar, 1910'ların sonunda veya 1920'lerin başında evlenmişler, hepsi 1940'larda çocuk doğurma dönemlerini bitirmişler ve çocuk doğurma dönemlerinin büyük kısmı 1910'ların sonları ile 1920'lerin başına denk gelmiş.

Bu kadınların hepsi kendi zamanlarında kullanılan bütün yöntemleri biliyorlardı ve çoğu, şahsi deneyimleri konusundaki sorulara hevesle olmasa da isteyerek cevap verdi. Hemen hepsi İstanbul'da iki veya üç çocuktan fazla çocuk sahibi olan hiçbir arkadaş veya akrabalarının olmadığını belirtiyordu. Hepsi, tanıdıkları tüm çiftlerin hemen hepsinin ailelerini sınırlayacak yöntemleri bildiklerini söylüyordu.

1900'de doğan ve 1921'de evlenen Ayşe Hanım'ın sadece iki çocuğu olmuştu; çünkü kocası "her zaman... çok dikkatli davranmıştı"; bu söz,

[53] *A.g.e.*, s. 46-47.

geri çekmenin kibarca ifadesiydi. Görüştüklerimiz arasında, 1908'de doğup 22 yaşında evlenen bir başka hanımın da sadece iki çocuğu olmuştu. Bu hanım, bunun eşiyle birlikte verdikleri bir karar olduğunu vurguluyor ve "Kocamla anlaşmıştık, o lüzum eden tedbiri alırdı" diyor. 1907'de doğan, 21 yaşında evlenip iki çocuk sahibi olan Zeynep Hanım da aynı şeyi tekrarlıyor: "Kocam çok dikkatliydi... başka çocuk yapmamak için çok tedbirli davrandık." 1907'de doğan, 26 yaşında evlenen ve bir çocuk annesi olan Sara Hanım neden doğum kontrolü uyguladığı konusunda çok açık konuşuyor: "Çok dikkatli davranıyorduk... çok çocuğun birçok sorun ve sorumluluk yarattığını biliyorduk... ayrıca bütün arkadaşlarımın bir veyahut iki çocuğu vardı."

Geri çekme yönteminin refah, eğitim düzeyi veya erkeğin mesleği gibi herhangi bir sosyo-kültürel veya ekonomik değişkenle bağlantısı olmadığı anlaşılıyor. Görüştüğümüz herkes geri çekme yöntemini en kolay, en masrafsız ve en pratik kontrol yöntemi olarak görüyordu. Yine de, uzun vadede ne denli etkin olduğu konusunda kuşku duyduğunu belirtenler de oldu. Görüştüğümüz kimselerden geri çekme yöntemini düzenli olarak kullananların tümü, bir veya daha fazla kez kürtaj olduklarından söz ettiler. 1929'da evlenen bir çocuk annesi Melahat Hanım da "Kocam çok dikkatliydi" diyordu, ancak dikkatli davranmak sorunu çözememiş olacak ki, daha sonra "Üç defa kürtaj oldum... hamileliklerin hepsi de kazaydı" itirafında bulunuyordu.

İyi bilinen ve sıkça kullanıldığı anlaşılan bir yöntem de, ilişki sonrası yıkanma ya da 'duş' denen uygulamaydı. Dört çocuk annesi olan 74 yaşındaki Binnaz Hanım, "Kalkar yıkanırdım... bunu bana kayınvalidem öğretmişti... soğuk suyla yıkanırdım... bu beni korurdu" diyor. Cinsel temastan sonra yıkanma, yani 'temizlik' bir korunma yolu olarak görülüyordu. Mülakatlarımızda bu düşünceyle sıkça karşılaştık. Birkaç kez prezervatiften de bahsedildi, ancak bunun pek yaygın olmadığı ve sık kullanılmadığı anlaşılıyordu. 1905'te doğan bir hanımın kocası, 1930'da ikinci ve son çocuklarının doğumundan sonra prezervatif kullanmaya başlamıştı. Bu hanım prezervatif kullanımı konusunda oldukça açıksözlüydü, fakat ardından "Kocam çoğu zaman iş gezisi nedeniyle evden uzak olduğundan, bu pek de gerekli değildi" diye ekledi. Muhtemelen o yıllarda satılan prezervatifler pek kaliteli de değildi. Kadınlardan biri bunların kullanım esnasında kolayca yırtıldıklarından şikâyet etti. Ancak görüştüğümüz hiç kimse, 1920'lerin sonlarından itibaren İstanbul'da yaygınlaşmaya başlayan diyafram veya takvim yöntemi gibi daha modern korunma yöntemlerinden bahsetmedi.

1930'larda İstanbul'da görülen doğurganlık seviyesinin Anadolu'ya oranla düşük olduğunu fark ettiğimizde, çok daha geniş açılımları olan bir toplumsal durumla karşı karşıya bulunduğumuzu kavradık. Doğurganlık düzeyi genellikle diğer toplumsal ve kültürel faktörlerin bir göstergesidir. 1880'lerde yakaladığımız doğurganlık düşüşü İstanbul'da oldukça alt bir düzeyde başlamıştı. Şehir halkının kırsal kesimdekiler gibi çok sayıda çocuğa ihtiyaçları olmadığından, görece düşük doğurganlık ve küçük aileler şehir yaşantısının uzun vadeli bir özelliği olabilir. Şehir halkının eskiden beri birçok doğum kontrol yöntemini bilmesi ve İslamın bunları genellikle onaylaması, küçük aile yapısının karşısında hiçbir pratik ve ahlâki engelin bulunmaması anlamına geliyordu. Bahsi geçen yöntemler belgelediğimiz doğurganlık düşüşü döneminde de devredeydi; en azından daha modern yöntemlerin sunulduğu 1920'lere kadar durum böyleydi.

İncelediğimiz dönem boyunca kadınların evlilik yaşının sürekli yükselmiş olması, bildiğimiz gibi, doğurganlığın düşüşündeki temel etkenlerden biriydi. Şüphesiz ölüm oranı da çocuk doğumlarını etkilemişti. Elimizde bunu kanıtlayacak doğrudan veriler bulunmuyor. Ancak muhtemelen 19. yüzyılın sonlarından itibaren şehirlerdeki yaşam koşullarının gelişmesi sonucu ölüm oranlarının düşmesi de doğurganlığın düşüşünde etkili olmuş olabilir. Aileleri daha az çocuk sahibi olmaya sevk eden nedenlerden biri de, ileride göreceğimiz gibi, toplumun hızla Batılılaşan kesimleri arasında ailenin ve çocuğun taşıdığı anlam ve değer konusundaki görüşlerin giderek değişmesiydi.

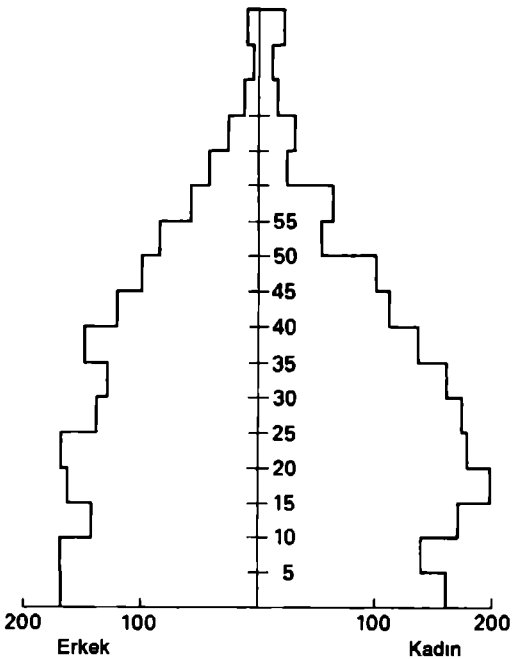
EK: 1885 VE 1907'DEKİ TOPLAM DOĞURGANLIK ORANINI HESAPLAMA YÖNTEMİ

1885 ve 1907 sayımı verileri, bir yaşından küçük çocukları annelerinin yaşına göre sınıflama imkânı veriyor. Çok küçük çocuklar, daha sonraki Cumhuriyet dönemi sayımlarında olduğu gibi, son dönem Osmanlı sayımlarında da muhtemelen büyük ölçüde gözden kaçmıştı. Bunların sayımda gözden kaçırıldığı, iki sayımdan aldığımız örneklemlerin yaş piramitlerinden de gözlenebilir. Dolayısıyla, Tablo 6.9'daki veriler doğurganlık hesabı için kullanılmadan önce düzeltilmelidir. Bu gözden kaçma 1885 sayımında ilk üç yaş grubu, 1907 sayımında ise ilk iki grup için geçerli (bkz. Şekil 6.6 ve 6.7). İkinci sayımın yöntem ve kapsamının birinciye göre daha kesin ve tam bir nitelik taşıdığı biliniyor.

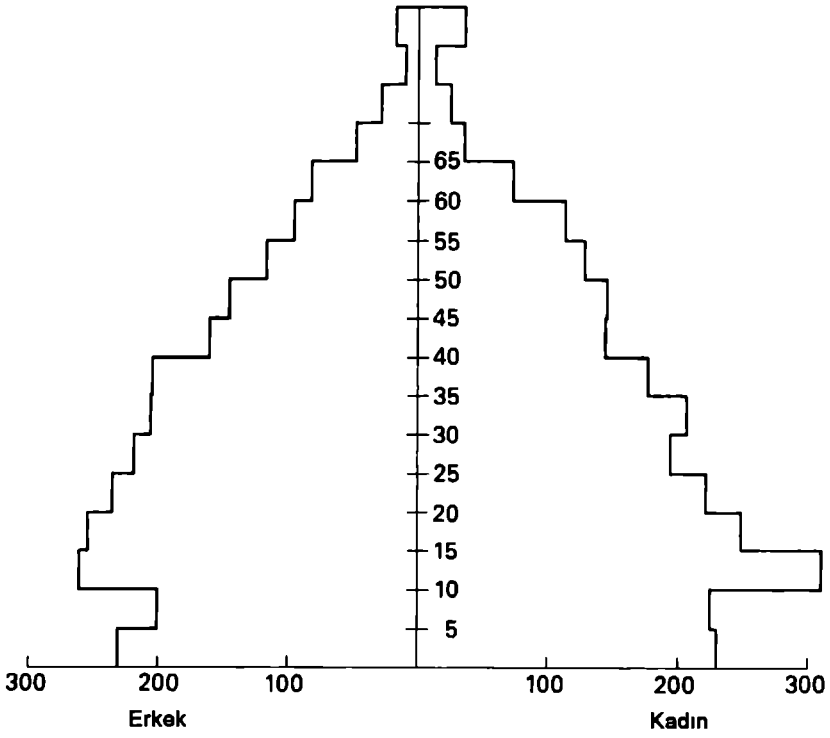
Tablo 6.9 Bir yaşından küçük çocukların annelerin yaşlarına göre dağılımı (1885 ve 1907 İstanbul nüfus sayımlarından alınan örneklem)

	1885		1907	
Yaş	Kadın (toplam)	1 yaşından küçük çocuk	Kadın (toplam)	1 yaşından küçük çocuk
10-14	172	2	312	3
15-19	199	16	249	21
20-24	179	21	222	35
25-29	173	31	194	30
30-34	163	21	207	33
35-39	137	7	177	15
40-44	113	1	145	3
45-49	102		147	1

Kaynak: 1885 ve 1907 nüfus sayımlarının esas defterleri.

Şekil 6.6 1885 yılı İstanbul yaş piramidi

Şekil 6.7 1907 yılı İstanbul yaş piramidi

İki sayımdan elde ettiğimiz örneklemlerimizin büyüklüğünü ve aralarındaki mesafeyi dikkate alarak, yuvarlama (*age-smoothing*) yöntemini uygulamayı tercih ettik; buna göre, tek yıl yaş gruplarını dışarıda bırakmak ve bir seferde sadece bir sayımı kullanmak suretiyle grafiklerdeki eğilimleri daha istikrarlı kılmak üzere bazı yaşları en yakın gruba dahil ettik. Uygun model yaşam-tabloları ile bunlara eklenmiş sabit nüfus modellerinin kullanımı bizce yerindeydi.[54] Bu modelin sakıncalarından daha sonra bahsedeceğiz. İki sayım içindeki çok küçük yaşta çocukların yaşlarına yönelik düzeltme faktörü, örneklemlerimizin yaş piramitlerinin uygun sabit nüfus yaş piramit-

[54] *Manual IV - Methods of Estimating Basic Demographic Measures from Incomplete Data*, Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal İşler Dairesi, Yayın no. 42, New York, 1967.

leriyle karşılaştırılması yoluyla hesaplandı. Seçilen sabit nüfuslardaki P(O-n)/P oranının gerçek nüfus oranlarına bölünmesi bize istenen katsayıyı veriyor; ilk sayımda *n* 15'e, ikincide ise 10'a eşit sayılıyor.[55]

Uygun yaşam-tablosunun seçimi, ortalama yıllık büyüme oranı bilgisinin ve ölüm oranı düzeyine ilişkin az çok kesin bir göstergenin mevcut olup olmamasına bağlı olarak yapılır. Her iki Osmanlı sayımında da, kaydedilen insanların ayrı evlerde yaşayan anne ve babalarının yaşayıp yaşamadığı belirtilmiştir.[56] Bu bilgi bize her iki sayım için de yaşa göre öksüzlük ve yetimlik oranlarını hesaplama imkânı verdi. Ebeveynleri sağ olan yetişkin ve çocukların oranlarının yaşam-tablosu sağ kalma ihtimallerine dönüştürülmesi yoluyla yetişkin ölümlerine ilişkin akılcı hesaplamalar yapmak mümkün olur. William Brass tarafından geliştirilen yöntem bu amaçla kullanıldı.[57]

Türkiye'nin günümüzdeki ölüm oranları, bilinen model yaşam-tablosu dizisine pek iyi uymayan, özellikle eğri bir yaş yapısına sahiptir. Doğuya özgü model yaşam-tablosu yetişkin ölüm oranlarına uymakta, ancak Türkiye'de çocuk ve bebek ölümleri bu modele göre çok yüksek. Shorter ve Macura –beş yaş altı için daha yüksek ölüm oranıyla– değişik Doğu tablolarını aynı anda kullanmanın en uygun yol olduğunu göstermişlerdi.[58] İstanbul'da ölüm oranlarının yaş yapısının bugünkü Türkiye ile bir yüzyıl öncesinin İstanbulunda benzer olduğunu varsaymak zorunda kaldık.

Brass yöntemine göre hesaplanan ölüm oranı düzeyini temel aldığımızda, yalnızca yetişkin ölümü hesaplamaları bile toplam ölüm oranında ciddi bir eksikliğe neden olacaktır. Yaşam-tablosunda sağ kalma ihtimallerine dönüştürülen yetim ve öksüzlük oranları bizi 1907 için düzey 11 yaşam-tablosuna, 1885 içinse düzey 7 yaşam-tablosuna getirdi. Biz bu seviyenin bir altına inerek düzey 10 ve 6'yı kullanmayı seçtik.

Geriye İstanbul nüfusunun büyüme oranı sorunu kalıyor. Resmî ve gayri resmi birçok hesaplama olmasına rağmen, bunların pek azı

[55] Daha güvenilir verilerin yokluğunda, *n* yaşının altındaki tüm doğumlar için bildirim eksikliğinin aynı olduğunu varsaydık.

[56] Behar, "The 1300 and 1322 *tahrirs*".

[57] *Estimating Fertility.*

[58] *Trends in Fertility.* Ayrıca bkz. *Türkiye Nüfus Araştırmasından Elde Edilen Hayati İstatistikler*, Ankara, 1970; Cem Behar, "Les tables de mortalité de la Turquie", *Colloque National du CNRS sur l'Analyse Démographique et ses Applications* içinde, Paris, 1976.

güvenilirdir.[59] Elimizdeki tek İstanbul sayım sonucu 1885 yılı için 873.565 sayısını göstermektedir. Mevcut en güvenilir diğer sayı ise, İstatistik Dairesi'nin 1914'te ilan ettiği 977.262'dir. Bu iki sayı, yılda yaklaşık %0,4 kadar bir ortalama büyüme oranını işaret etmektedir. Dolayısıyla 1885 ve 1907 için R'yi 5,00 olarak kullandık.

Bu oran 1907 için mantıklı olsa da, önceki sayım dönemi için tamamen temelsizdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezî toprakları ve özellikle başkent İstanbul o dönemde çok sayıda göçmenin akınına uğramıştı.[60] 1877-78 Rus Savaşı'ndan ve Balkanlar, Doğu Anadolu ve Kafkaslardaki toprak kaybından sonra buralardan gelen birçok Müslüman muhacir Anadolu'ya ve İstanbul'a yerleşti. Benzer bir olay da 1912-13 Balkan Savaşları'ndan sonra yaşandı ve İstanbul bir kez daha muhacirlerle doldu. Dolayısıyla az çok sabit bir nüfusu varsayan bir düzeltme ve hesaplama yöntemini 1885 için kullanmak –1907'ye oranla– yanlış olur. Sonuç olarak, 1885 için yapılan doğurganlık tahminleri, daha sonraki sayıma dayanılarak yapılanlardan daha az kesindir.

Bu yöntem kullanıldığında çocukların kayıtta gözden kaçmış olma oranı her iki sayım için de %15 civarında gözüküyor (daha net olmak gerekirse, bu oran 1885 için %15,6, 1907 içinse %14,8'di). Bu oranın annelik yaşından bağımsız olduğunu ve yaşa göre doğurganlık oranları ile toplam doğurganlık oranının buna göre hesapladığını varsayıyoruz. Nitekim 1907'de, özellikle 20-35 yaş arasına yayılan, alışılanın dışındaki 'yaşa göre doğurganlık örüntüsü', annenin yaşına göre kayıt oranlarındaki farklılıklardan kaynaklanabileceği gibi, örneklemimize mahsus bir tesadüf de olabilir. Bu durum, 1885 sayımının son yaş grubu için de geçerli. Bu verilere göre ortalama annelik yaşı 1885'te 26,9, 1907'de ise 27,9'du.

[59] Örneğin bkz. Toprak, "La population d'Istanbul", s. 63-70; Shaw, "The Ottoman census system", s. 325-338.

[60] Bu göçlere ilişkin rakamsal tahminler için bkz. Karpat, "Population movements in the Ottoman state", s. 385-428.

7

BATILILAŞMA VE AİLENİN YENİ YÖNELİMLERİ: KÜLTÜREL YENİDEN YAPILANMA

AİLENİN ÇÖZÜLMESİ

> Tuhaf bir zamana kaldık. Her aile arasında bu dava. Dün beşiklerini salladığımız çocuklarımızın bugün eğitimleri altına mı girmeliyiz?[1]

Aile hayatı son dönem Osmanlı aydın ve yazarlarının en çok önem verdiği konulardan biri olmuştur. Bunlar aile konusuna, herkesin düşündüğü fakat kolaylıkla ifade edemedikleri bir açıklıkla, sıkça da abartılı bir şekilde eğilmişler, onu incelemişler, gün ışığına çıkarmışlar, dramatikleştirmişler ve böylece dikkatleri bu konuya çekmişlerdir. Bu kişiler duygu ve düşüncelerini çoğunluğun eğilim ve yeteneklerini aşacak ve kendilerinden sonra gelecek kuşaklara hitap edebilecek bir şekilde ortaya koyabilmeye muktedirdiler. Bunlardan bazıları, aile hayatına giderek nüfuz eden Batılılaşmaya karşı Türk-İslam aile değerlerini ve ahlakını savunurken, diğerleri Türk aile geleneğinin ısrarlı tutuculuğunu, baskıcılığını ve çelişkili yönlerini eleştiriyordu. Osmanlı toplumunda hissedilen Doğu-Batı gerginliğinin odak noktalarından birinin aile olduğu konusunda hepsi hemfikirdi. Daha önce de öne sürdüğümüz gibi, aile konusu belki de, siyasi baskı ve sansür nedeniyle siyasi yönetimin irdelenemediği, söz konusu edilemediği Abdülhamid döneminde (1876-1908) toplumdaki genel huzursuzluğun ve kızgınlığın dışavurulmasına aracılık ediyordu. Finn, 19. yüzyıl romancılarının "Osmanlı toplumunun çöküşünün tohumlarını aile çerçevesi içinde görmeyi seçtiklerini"[2] söylüyor. Aile, abartılı bir biçimde ifade edilen sorunları onların mikro-sosyolojik boyutlarını karşılayabilecek biçimde ele alarak, giderek toplumun tümünün metaforuna dönüşüyordu. Bu durum Abdülhamid otokrasisinden kurtuluş sonrasında da aynen devam etti, hatta ailenin 'kriz'de olduğunun görülmesi de bundan sonraya rastlar.

[1] Gürpınar, *Kadın Erkekleşince*, s. 50.
[2] *Early Turkish Novel*, s. 169.

Dönemin –İslamcı, Batıcı veya Türk milliyetçisi– belli başlı tüm düşünürleri, ailenin krizde olduğu inancındaydılar. Özellikle savaş yıllarından başlayarak, önemli romancılar ve oyun yazarları aileyi konu alarak, insanların bu soruna ilişkin bilincini arttırdılar. Bu aydınlar, Türk toplumunun temelinde çok önemli –en azından kısa vadeli etkileri bakımından genellikle olumsuz– gelişmeler olduğunu hissediyorlardı. 1930'ların sonlarında incelediğimiz dönemin sosyal tarihini yazan Sosyolog Z. F. Fındıkoğlu, çok açık bir biçimde "ailevi buhran"dan bahsediyordu.[3] Fındıkoğlu özellikle, sözü edilen gelişmeler esnasında konuya herkesten ziyade düşünsel açıklık getirmiş olan Gökalp'e göndermede bulunuyordu. Gökalp, aile bağlarının çözülmesi, aile üyelerinin bencilce davranmaları, boşanma sayısının artması ve ebeveyn ile çocuklar arasındaki ilişkilerin değişmesi gibi hususlardan duyduğu kaygıya karşın, bunların, ailenin evriminde eski kabile şeklinden kendi deyişiyle çağdaş çekirdek 'yuva' tipine geçişin kaçınılmaz basamakları olduğuna inanıyordu.[4] 19. yüzyıl Fransız evrimci aile sosyolojisine hâkim olan Gökalp, kendi toplumunu da bu çerçevede görüyordu. Ona göre, ailenin demokratikleşmesi[5] ile devletin demokratikleşmesi (burada sözü edilen Jön Türk Devrimi'ydi) birbirine paralel gelişmelerdi ve o ikisini de onaylıyordu. Ancak birçokları gibi, bu değişimlerin sebep olacağı ahlaki krizden kaygı duymaktaydı. Elbette birçok kimse, gelişmelere Gökalp'in koruyabildiği analitik mesafeden bakamıyordu ve toplumsal yapıyı oluşturan temel unsur olarak görülen aile yaşamındaki çözülmenin yarattığı panik basında sıkça ifade ediliyordu.

Şair, romancı ve radikal bir Genç Osmanlı aydını olan Namık Kemal bugün Türk ailesinin 'çözülmesi' diyebileceğimiz ifadeyi ilk kullananlardandır. 1872'de *İbret*'te yayımlanan "Aile" başlıklı aşırı eleştirel makalesinde Osmanlı ailesini teşrih masasına yatırarak onun geriliğine, iç anlaşmazlıklarına, şiddetine, kadın ve gençler üzerindeki baskısına dikkat çeker. Makaleyi bir analojiyle bitirir: "Bir mülkün evleri bir evin odalarına benzer; her odasında bir nefret-i daimi ve kavga-yi ruzmerre cari olan hanelerde rahat olur mu? Mamuriyet ka-

[3] "Tanzimatta içtimaî hayat", *Tanzimat* içinde, İstanbul, 1940, s. 655.

[4] "Aile ahlâkı-1", *Yeni Mecmua*, sayı: 10, 13 Eylül 1917, s. 181.

[5] "Aile ahlâkı-3" 321-4; "Aile ahlâkı-4", *Yeni Mecmua*, sayı: 18, 8 Teşrin-i sânî/8 Kasım 1917, s. 341-343.

lır mı? Saadet mi husul bulur?"[6]

Bu tema, dönemin gazete ve dergi makalelerinde tekrar tekrar gündeme geliyor, hepsi de Türk ailesindeki yetersizliklere, çokeşliliğe, görücü usulü evliliğe, baskıcı erkek-kadın ilişkisine, evdeki işbölümü ve ev idaresine dikkat çekiyordu. Bu makalelerin hepsi aynı çerçevedeydi; önce Türk ailesinin eleştirisi sonra onun Avrupa, Amerika ve hatta Japon toplumlarındaki ailelerle karşılaştırılması. Buradan hareketle varılan ahlaki sonuç, ailenin çöküşünün kaçınılmaz olarak ulusun çöküşü anlamına geleceğiydi. Gökalp bu durumu şöyle dile getiriyordu:

> Biz Türkler, aile hayatını bilmiyoruz... İnsan, milletinden sonra en çok ailesini düşünmelidir; yurdundan sonra, en çok yuvası için çalışmalıdır.[7]

Ancak herkes aile konusunda aynı olumsuz görüşü paylaşmıyor ya da bu konuda Avrupa'yı örnek almıyordu. Sayıya dökmemiz zor, ama İstanbul nüfusunun önemli bir kesiminin (büyük bir olasılıkla çoğunluğu oluşturacak kadar geniş bir grup) Türk ailesini üstün gördüğünü söyleyebiliriz. Bu görüş bilhassa İslamcılar tarafından savunulmakla beraber, Avrupa ailesini cinsel ahlak açısından gevşek ve sosyal ilişkiler bakımından zayıf gören Ahmed Midhat Efendi gibi ılımlılarca da paylaşılıyordu. Ahmed Midhat Efendi orta halli İstanbullunun dünya görüşünü yansıtan bir yazar olarak tanınır. 1890'ların sonunda Avrupa'ya yaptığı gezide Avrupa ailesini şahsen gözlemleme fırsatı bulmuştur ve okudukları neticesinde aile kurumuna dair edindiği olumsuz izlenim daha da pekiştirmiştir. Ahmed Midhat, Osmanlı ailesinin sıcak ilişkilerini ve karşılıklı yardımlaşmaya dayalı ruhunu över.[8] Osmanlı ailesini övenlerin çoğu, gayet doğal olarak, aile yapısında Avrupalı âdetlerin ve ahlakın etkisi dışında bir kriz görmemekle birlikte, Ahmed Midhat Efendi'nin de değindiği, kadınların eğitiminin ihmali sorunu gibi konularda eleştirilerde bulunuyordu. Feminist dergi *Kadınlar Dünyası* bile 1913'te "birkaç istisnası dışında aile yapımızın çok doyurucu" olduğunu bildiriyordu.[9] Ancak aynı yıl başka bir dergide başka bir yazar "Her şeyden önce bizde aile hayatı

[6] "Aile".

[7] *Limni ve Malta Mektupları*, Ankara, 1965, s. 47.

[8] Okay, *Batı*, s. 222.

[9] "Bizde hayat-ı aile", *Kadınlar Dünyası*, sayı: 27, 30 Nisan 1329/13 Mayıs 1913, s. 2.

diye birşey yok" diye yakınıyordu.[10] Bu örneklere bakarak, tahmin ettiğimiz üzere, yenilikçiler arasında da görüş ayrılığı bulunduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı ailesinin sorunları konusundaki yazıların çoğu, Batılılaşmadan doğrudan etkilenen memurların ve tüccarların ailelerini konu alıyordu. Yazarların çoğu bu tür ailelerden gelmekte ve büyük bir olasılıkla bu sınıfa mensup ailelerin durumunu yansıtmaktaydılar. Üst tabakada yaşanan serbestiyetin ve ahlaki çalkalanmanın alt tabakaya sirayet etmesi ihtimali oldukça düşüktü. Yine de az sayıdaki vaka, dönemin genellikle istatiksel düşünmeyen yazarlarının heyecanını ve kalemlerini harekete geçirmeye yetiyordu. Ortada bir kriz havası olduğu kesindi, fakat bu, gerçekte rastlanan vakaların sıklığından ziyade, zamanın ekonomik ve politik krizlerinden besleniyordu. 1926'da keskin bir sosyolojik bakışa sahip gözlemci, *Sevimli Ay* dergisinde şöyle yazıyordu:

> Bugün kadınlar birçok vazifelerinden uzaklaşmışlardır, ne çocuklarına bakmak istiyorlar ne başka bir şey! Bu kadınlar kızlarını dans salonlarında yetiştiren babaların kızlarıdır... Diyeceksiniz ki bu azınlık bir kadın grubunun davranış tarzıdır, fakat unutmayalım ki çoğunluk azınlığın peşinden gider.[11]

Belki de görünürde söz konusu olanlara oranla abartılı görünen korkunun temeli buydu. Makalenin yazarı şu açıklamayı yapıyor: "Yanlış anlaşılmış bir modernlik anlayışı kadını tembelliğe sürüklüyor... belki, bu durum, kafes arkasından birdenbire serbest hayata geçmesinin doğurduğu bir sonuçtur..."

Geleneksel cinsiyet tanımlarına ve rollerine karşı isyan ve yaşlı kuşakların buna tepkisi 19. yüzyılın sonlarında başladı. Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın yüzyıl dönümünde yazdığı *Mutallâka* (Dul Kadın) adlı romanında kızgın bir anne, hislerini gelinine şöyle ifade eder:

> Bizim zamanımızda kızların çıkrıkları, dokuma tezgâhları olurdu, şimdi kitaplıkları, mürekkep hokkaları ve kalemleri var. Biz örgü örerdik. Siz roman okuyorsunuz... Geçen gece neydi o kocana itiraz edişler?[12]

[10] "Çocuklarımız", *Kadınlar Dünyası*, sayı: 29, 2 Mayıs 1329/15 Mayıs 1913, s. 1.
[11] Feridun Necdet, "Bir erkek karısından neler bekler?"
[12] *Mutallâka*, İstanbul, 1971 [1898], s. 12-13.

Yazar, cinsiyet rollerindeki korkulan değişiklikleri, *Kadın Erkekleşince* adlı oyununda ölümsüzleştirmiştir.

İsyan savaş yıllarında doruğa ulaştı. Şüphesiz az sayıda olmakla beraber, bazı kadınlar aile içindeki geleneksel rollerini reddetmeyi tasavvur edebiliyorlardı. Bu, çoğunlukla feminist bir tepki değildi. Bir kadın yazar şöyle diyor: "Hanımlar arasında ev işi görmeği ayıp sayanlar da pek çoktur. Süslenip oturur ya da gezerler. Bunda romanların etkisi çoktur."[13] Bütün bu değişimlerin merkezi elbette İstanbul'du. Kadın ve onun üzerindeki erkek otoritesi krizin odak noktalarını teşkil ediyordu. 1926'da yazılmış olan "Erkekler yeni bir hayat kuracakları zaman hangi kızları ararlar?" başlıklı bir makalede, erkek otoritesinin çökmesi ile kadının bozulması arasında kurulan bağlantıyı açıkça görmek mümkün. Yazarın duygulara hitap eden abartılı üslubu şüphesiz bizi gerçekler konusunda yanıltıyor. 'Yeni hayat biçimi' ifadesi milliyetçi modernistler tarafından kullanılan Gökalpçi bir terimdi.

> Yeni hayat en ziyade İstanbul'da tesirini gösterdi. Eski, erkek saltanatına istinad eden aileler birer birer yıkılıyor. Genç kızlar sokaklara, barlara, dans salonlarına dökülüyorlar... bunu yaparken de istikballerini mahvediyorlar.[14]

Toplumun birçok kesimi, algılanan bu ahlaki gevşemeye ve cinsiyet rollerinin yeniden tanımlanmasına karşı birleşti. Kadın konusu, cinsellik açısından baskıcı olan Osmanlı toplumunda derin yankı uyandırıyordu. İkinci Meşrutiyet'ten önce yazılan romanlarda Osmanlı aile ve evlenme sistemlerinin olumsuzlukları ve aşırı Batılılaşma sonucu ailenin ve cinsel ahlakın ayaklar altına alınması sıkça işlenmiş olsa da, gerçekte bu sorunlar henüz kriz boyutunda görülmüyordu.[15] Konu doğrudan kadın ve cinsellik değil, aile ve aile ilişkileriydi. Finn'in de gözlemlediği gibi,[16] erken dönem romanlarının çoğunda babanın olmaması, roman kahramanlarının ve şüphesiz dönemin bazı ailelerinin yaşadığı otorite boşluğunun sonucu olan ahlaki değişmeyi ortaya koyar. 1910 başlarında, Osmanlı toplumunun

[13] Aziz Haydar, "İçtimaî dertlerimizden: izdivaç, kadınlık", *Kadınlar Dünyası*, sayı: 82, 24 Haziran 1329/7 Temmuz 1913, s. 1-2.

[14] "Erkekler yeni bir hayat kuracakları zaman hangi kızları ararlar?", *Resimli Perşembe*, sayı: 71, Eylül 1926, s. 2.

[15] Örneğin bkz. Uşaklıgil, *Aşk-ı Memnu*.

[16] *Early Turkish Novel*, s. 138.

II. Abdülhamid'in otuz yılı aşan baskıcı yönetiminden kurtulmasının ardından, bu durum kriz boyutlarında görülmeye başladı. Özellikle savaş yıllarında ve 1920'lerde 'aile buhranı' ifadesine sıkça rastlanıyor. Babanın yokluğu teması, yerini kuşaklar arası çatışma ve Batılı davranışlar sergileyen kadınların ahlaksızlığı temasına bıraktı. Genç kuşaklar Batılı ahlakın ve adabımuaşeretin temsilcisi olarak çiziliyor, yaşlılarsa zamanı geriye döndürme çaresizliği içinde tasvir ediliyorlardı. Bu tasvirlerin çoğu, kadınların namusunu kontrol otoritesini yitirmiş babalara ve geleneksel görevlerini reddeden modern kadınlara odaklanıyordu. Kadınların kontrolden çıkmakta olduğu kaygısı giderek artıyordu.

Görücü usulü evliliğe yöneltilen eleştiriler neticede genç kadınların önceki kuşakların otoritesini tehdit etmesi şeklinde algılanmaya başladı. Bu aslında sosyolojik bir gerçeklikten ziyade bir korkunun ifadesiydi. Yine de 20. yüzyıl başının o kargaşalı yıllarında olayların nereye varacağını veya korkuların gerçek olup olmayacağını kim bilebilirdi ki? Otoritenin zayıflaması ve cinsel ahlaksızlığın artması temaları, 1930'lara kadar roman ve hikâye yazar ve okurlarının favori konusu oldu. Reşad Nuri Güntekin'in 1930'ların başlarında yazdığı *Yaprak Dökümü*, babanın zayıflayan otoritesi ile kızlarının namus ve ahlak bakımından düşüşünün hikâyesidir.

Bir yanda cinsiyetler arası ilişkiler ve rollerin kültürel çerçevesi, diğer yanda Osmanlı ve erken dönem Cumhuriyet toplumlarının evlilik ve çocuklarla kurulan ilişki kavramlarına atfedilen temel simgesel anlamlar sarsılmış, 'tabiat' tersine dönmüş gibi görülüyordu. *Kadın Erkekleşince*'de "Kadın ezilmemek için erkekleşmeğe uğraşıyor" denir. Ancak "Tabiatın bu iki cinse verdiği rolleri değiştirmek kabil mi?" diye sorar Gürpınar.[17] Bu büyük değişim ve kargaşa döneminde birçoklarının hissettiği kriz hali, toplumun temel (zamanın bakış açısından 'doğal' kabul edilen) cinsiyet düzeninin tehdit altında olduğu kaygısını uyandırıyordu. Daha önce de gördüğümüz gibi, aslında birçok kadın daha modern görünmekle ve evin dışında daha serbest davranmakla birlikte, kadın ve erkeğin ev içindeki rolleri bu dönemde büyük olasılıkla radikal bir biçimde değişmemişti. İstanbul halkı, bu yarı hayal mahsulü kaosa kendince bir düzen getirebildi; sonunda ortaya çıkan tabloda daha bağımsız düşünen kadın, daha özgür eş seçimi ve öncesine oranla daha çok ortaklığa dayalı karıkoca ilişkileri

[17] *Kadın Erkekleşince*, s. 78.

dikkati çekiyordu.

Bu dönemde ve hemen sonrasında yaşananlara bakınca, olan bitenin bir 'aile krizi' olduğu gözleniyordu. Biz günümüzde bu olayı kültür krizi olarak nitelendiriyoruz. Bir kültür krizinden bahsetmemizin nedeni, olaylara ilişkin algılama biçimlerinde, düşünce yapılarında ve temel değer ve anlamlarda radikal değişikliklerin meydana gelmesi. Dönemin başlarında Müslüman ailelerin sadece küçük bir kesiminde etkin olan değişim, 1920'lerde ve 1930'larda çoğunlukla yeni Cumhuriyet devletinin resmî ve gayri resmi yaptırımları çerçevesinde oldukça yaygınlaştı. Daha önce de belirttiğimiz gibi, kültür krizinin odak noktaları aile, kadının toplumdaki yeri ve cinsel ahlak konularıydı. Özellikle kadının konumu, Osmanlı toplumunun şahdamarına dokunan bir şeydi; zira kadının iffeti toplumun en temel yapı taşlarından biriydi. Temel değerlere dokunan belli başlı değişim odaklarından biri ise, aile içi törenlere ilişkin temel değer ve âdetlerle ilgiliydi.

Aile konusunda yaşanan 'kriz', 1910'dan sonra toplumda vuku bulan yeni olaylarla beslenip kızıştı. Birinci Dünya Savaşı'yla başlayıp bu on yılın sonuna dek süren olağanüstü enflasyon ve gerçek ücretlerdeki olağanüstü düşüş, İstanbul'un büyük bir kesimini oluşturan sabit gelirlileri epey sarstı. Görece bir refah ve güvenlik döneminin ardından gelen bu durum, özellikle Osmanlı toplumunun belkemiğini oluşturan bürokrasi için çok ağır bir darbeydi. Bu ekonomik koşullar ve savaşa katılan erkeklerin büyük bölümünün yokluğu, kadınların ilk kez iş sahasına çıkmasına yol açmıştı ki bu Osmanlı toplumunun şehir hayatında büyük bir yenilikti. Savaş yılları süresince, sokaklarda daha önce sadece erkeklerin yaptığı birçok işi kadınların yaptığı görüldü. Sabit maaşlılar ve ücretliler perişan olurken, ticaretle uğraşan birçok kişi savaştan zenginleşti. Bu yıllarda oldukça küçümsenen yeni bir sosyal tip ortaya çıktı: savaş zenginleri. Kıtlık, karaborsa ve düşük gelir beraberinde yolsuzluk ve çöküşü getirerek, toplumun ahlaki dokusunun çözülmesine neden oldu.

Bu durum pek çok açıdan, yaptığımız görüşmelerde ve incelediğimiz romanlarda eski bürokrat elitin gücünü yitirmesiyle ilgili olarak kullanılan 'konak hayatının sonu' nitelemesine karşılık geliyor. Eski İstanbullular, geçmişe baktıklarında konak hayatının çöküşünü bir dönüm noktası olarak görüyorlardı. Bu onlar için hem maddi hem de manevi anlamda geri getirilemeyecek bir kayıptı. Savaş yıllarında ve sonrasında hüküm süren zorlu ekonomik koşullar sonucunda, bu insanlar, onlar için ikametgâh olmanın ötesinde, toplumdaki üstün konumlarının simgesi de olan muhteşem ahşap evlerini satmak

veya küçük katlara bölmek zorunda kaldılar. Seçkin tabaka için eski evlerini kaybetmek 'aile krizi'nin temelini oluşturuyordu. Bu evlerin sahibi olan geniş ailelerin üyeleri, bu dönemde ayrılarak, çoğunlukla birbirlerine yakın, ancak ayrı apartman dairelerine yerleşti. Savaş yıllarındaki felaketlerin İstanbul'da yaşayan nüfusta yarattığı 'dengeleme' sonraki yıllarda devreye sokulacak olan Kemalist devrimlere ve Cumhuriyet reformlarına sosyal ve duygusal bir zemin teşkil etmiştir.

Yaşanan ekonomik yoksunluğun yanı sıra, birçoklarının devlete ve genelde topluma olan güveni sarsılmıştı. Osmanlı toplumunun bu dönem boyunca, İmparatorluğun yıkılışının yanı sıra üç büyük savaş ve bunlarla ilişkili kargaşa, yıkım, büyük nüfus kayıpları ve birçok kişisel trajedi yaşadığını hatırlamak gerekir. Balkan Savaşları sonucunda hem Balkanlar'da önemli topraklar kaybedilmiş hem de İstanbul'a büyük bir nüfus göçü olmuştu. Birinci Dünya Savaşı büyük bir nüfus kaybına yol açmış, yaşanan mağlubiyet ve İstanbul'un işgali ise acıyı katmerlemişti. Kurtuluş Savaşı ve İmparatorluğun yıkılması sonucu, yaşanan ıstırap ve yıkıntı büyük bir enerji boşalımıyla sona ermiştir. Bu, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın deyimiyle "yüzyıldır eşiğinde başımızı kaşıyarak durduğumuz bir medeniyeti nihayet... (1923'te olduğu gibi) kabullenmemiz..."[18] konusunda yaşayacağımız zorluğun daha ilk adımıydı. İmparatorluğun ekonomik, politik ve toplumsal kriz yılları boyunca varlığını duyuran kapsamlı kültürel krizin en yoğun yaşandığı yer İstanbul olmuştu. Bu kriz Cumhuriyetin ilk on yılında, yani 1920'ler ve 1930'larda yoğunlaştı; bu dönemde adabımuaşeret biçimleri, kılık kıyafet, konuşma, yazı şekli, medeni hukuk, dinin toplumdaki yeri gibi şehir halkının günlük yaşantısına doğrudan dokunan temel konularda radikal bir dönüşüm yaşandı. Bütün bunların ortasında bir de 'aile krizi'nin patlaması hiç de şaşırtıcı olmadı.

AİLENİN YENİDEN İNŞASI

Şüphe yoktur ki Batı uygarlığından yeni kavramların benimsenmesiyle Türk ailesi modernleşecektir. Ancak Türk ailesi ne Fransız ne İngiliz ne de Alman ailesinin kopyası olacaktır.[19]

[18] *Beş Şehir*, s. 146.

[19] Ziya Gökalp, "The foundations of the Turkish family", N. Berkes, (ed.), *Turkish Nationalism and Western Civilization* içinde, New York, 1959, s. 252.

Avrupa, yanı başımızda bulunmak şöyle dursun, adeta bizim içimizdedir.[20]

AVRUPALILAŞMA

Osmanlıların 19. ve 20. yüzyıllarda benimsemeye başladığı Avrupa aile modeli, 1800'lerin başlarından beri ihtirasla edinmekte oldukları daha geniş bir maddi ve manevi simgeler sisteminin esasını teşkil ediyordu.[21] Aileye, eşlere veya müstakbel eşlere, çocuklara ilişkin tavır ve beklentileri, kültürel faktörlerin oluştuğu ev hayatının ve sosyal çevrenin yarattığı bütünden ayırmak mümkün değil. Avrupa'daki aile yaşayışının özellikleri Osmanlılara özellikle 19. yüzyılın son otuz yılında nüfuz etmeye başladı. Gündelik hayatta kullanılan birçok nesne kaybolurken, yerini hızla ithal mallara bırakıyordu. Diğer taraftan, gündelik hayatın sıradan tören ve rutinleri büyük ölçüde değişiyordu. İstanbul ev hayatı giderek onu geleneksel İslami geçmişinden koparan Avrupa kökenli simgesel unsurlarla doldu; aile üyelerinin Avrupalılaşan görünümleri bile, onlara önceki kuşaklardan farklı olduklarını hatırlatma işlevi görüyordu. Sonuçta, İstanbul'da yaşayan birçok kimse için ev hayatının simgesel çerçevesi büyük ölçüde değişime uğradı.

Önce, II. Mahmud döneminde (1808-39) sarayda başlayan ve genel olarak Avrupalılaşma diye adlandırdığımız değişimler seçkin tabakayı yavaş yavaş etki alanına aldı. 1840'larda Avrupalı tiyatro kumpanyaları İstanbul'a turne düzenlemeye başlamıştı ve gayri Müslim azınlıklar ile Avrupa tarzında giyinen seçkin Osmanlılar bunların gösterilerine büyük ilgi göstermişlerdi.[22] İşleri birçok açıdan hızlandıran ise Sultan Abdülmecid (1839-1861 arasında hüküm sürmüştür) oldu. Biraz Fransızca konuşuyor, piyano çalıyor, Batı müziğini ve tiyatrosunu seviyor, hatta Fransızca resimli dergiler okuyordu.[23] Batılı davranış biçimleri, kıyafetleri ve çeşitli gündelik nesneler saray çevresinde yayılmaya başlamıştı.

Bu değişimlerin saray çevresi dışında kalan yüksek tabaka ve ni-

[20] Ahmed Midhat, *Avrupa Âdab-ı Muaşereti - yahut Alafranga*, İstanbul, 1312/1894, s. 3.

[21] Bu sürecin ilk evreleri hakkında bkz. Fatma Müge Göçek, *East Encounters West: France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, New York, 1987.

[22] Ahmet Hamdi Tanpınar, *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1982, s. 131-132.

[23] *A.g.e.*, s. 132-133.

hayet İstanbullu orta tabaka arasında görülmeye başlaması yüzyılın sonlarını buldu. Büyük bir Avrupalı akınının yaşanmasına yol açan Kırım Savaşı dönüm noktası oldu. 1860'lardan itibaren İstanbul'a yerleşen Mısır'dan gelen Avrupalılaşmış Türklerin tüketim alışkanlıkları da İstanbullular üzerinde epey etkili oldu.[24] O yıllardan itibaren giderek artan sayıda Avrupalının ve gayri Müslim Osmanlının İstanbul'a yerleşmesi, Avrupai üslup ve tavrı, Avrupa'da üretilmiş tüketim mallarını da şehir hayatına soktu. 1860'larda ve 1870'lerde gazete, dergi ve romanlar mütemadiyen Avrupa tarzını ve davranış biçimlerini anlatıyordu. Gazete ve dergilerdeki reklamlar, Avrupa ürünlerini ve tüketim modalarını bir zamanların dışa tamamen kapalı olan Osmanlıların evlerine taşıyordu. Gayri Müslim tüccarlar, dükkânlarında Avrupa'dan ithal ürünleri teşhir etmeye başlamışlardı. 1910'larda ve 1920'lerde orta sınıf evlerine nüfuz eden Avrupalılaşma alt sınıflar üzerinde dahi bir ölçüde etkili olmuştu. İleride göreceğimiz gibi, kökleri çoğunlukla İstanbul'un dışına uzanan alt tabakanın eski ve kırsal yaşam biçimi, değişimi bir parça yavaşlatsa da bu kesimin nihai olarak şehirlileşmesini ve bir ölçüde Avrupaileşmesini engelleyemedi.

Gazetelerde açık ve belirgin bir üslupla belli ölçüde modernleşmiş Avrupalı aileler ile dünyanın diğer yerlerindeki aile yapıları karşılaştırılıyor, roman ve hikâyelerde ise bu karşılaştırma daha dolaylı bir şekilde ifade ediliyordu. 19. yüzyılda bizzat Avrupa'nın aile yapısında meydana gelen dönüşümde olduğu gibi, Osmanlı örneğinde de yazarlar kilit bir rol oynadılar. "Birçok nesil boyunca orta sınıf tavrını oluşturacak sosyal kodları"[25] bunlar belirleyecekti. Uzun yıllar İstanbul'da yaşayan Sir Edwin Pears, 20. yüzyılın başlarında İstanbul'da meydana gelen değişim hakkında şunları söylüyordu:

> Kadının konumuna ilişkin Batılı düşüncenin Türk ev hayatı üzerinde önemli bir etkisi var. İngiliz, Amerikan ve Fransız usulü eğitim, İngiliz edebiyatı öğrenimi ve hatta alelade Fransız romanları okumak (genel olarak pek yüceltici bir etüd olmamakla birlikte) gibi uygulamaların tümü, özellikle aile hayatının ne olduğu konusunda düşünceleri harekete geçirmek açısından çok yararlı bir etki yapmaktadır.[26]

[24] *A.g.e.*, s. 133.

[25] Leonore Davidoff ve Catherine Hall, *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class 1780-1850*, Chicago, 1987, s. 155.

[26] *Turkey and Its People*, Londra, 1911, s. 74.

Tahmin edilebileceği üzere, aile gibi temel bir unsurun dönüşümü basit bir mesele değildi. Bu dönüşümün belki de en önemli özelliği, yeni ile eskinin, Osmanlı ile Avrupalı'nın yan yana durduğu garip ve alışılmadık bir karışım oluşturmasıydı. 19. yüzyılın seçkin aile yapısındaki bu ikiliği yakalayan Ahmet Hamdi Tanpınar, yaşanan değişim üzerine şunları söylüyor:

> [...] en garblı yaşayış bile içinden daha yerli idi. Bütün bu konaklarda Ramazanda alaturka sofralar çıkıyor, harem devam ediyor, cariye alım satımı oluyor, saray dışarıya kadın çırağ ediyor, yaverin yanıbaşında haremağası, piyano hocasının yanıbaşında alaturka saz ve musiki hüküm sürüyordu. Bunlar şüphesiz cemiyeti sonunda tasfiyeden tasfiyeye gitmek şartıyla kendisini yeni ve hususi bir hayat çerçevesi yaratmağa götürebilirdi. Asıl ehemmiyetlisi, müesseselerde ve manevi insandaki ikilikti.[27]

Dönemin özellikle Birinci Dünya Savaşı'na kadarki kısmında yayımlanan tüm romanlarının ana teması olan bu ikicilik, gördüğümüz gibi, alaturka ile alafranga karşıtlığı şeklinde ifade ediliyordu. Yıllar boyu Batılı bir yaşam sürmüş olan birçok Türk evinde bile bu ikilem –yumuşamış ve sulandırılmış olsa da– hâlâ mevcuttur ve Türk ailesinin özel işleyişini yakından bilen biri tarafından hissedilebilir. Bunun başka türlü olması da neredeyse olanaksızdır.

Yine de, bu ikilik ve eski Türk âdetlerinin devamı, ailenin maddi koşullarında ve yaşayışında meydana gelmiş olan değişimlerin aslında Doğulu bir hayat tarzı üzerine çekilmiş bir cila olduğunu düşündürmemelidir.

Clifford Geertz'in terimiyle kültüre bu 'stratigrafik bakış',[28] kültürü bir bütünsellik içinde hakkını vererek ele almaz, objeleri kendilerine simgesel olarak atfedilen anlamlarla ilintili olarak, bu anlamların insanların hareket alanlarını oluşturan çeşitli çerçeveler içinde şekillenmesi olarak görmez. Örneğin çatal, Batı kültüründe belli bir anlam kazanır ve temel işlevinin yanı sıra bir iletişim simgesi olarak da anlam taşır. Osmanlı evinde ise çatal, ithal edilmiş olan bu anlamı taşımakla birlikte, Osmanlı toplumunun genelde ona atfetmiş olduğu bir anlamı ve ayrıca belli bir zamanda belli bir evde ona verilen

[27] *19'uncu Asır*, s. 137.

[28] "The impact of the concept of culture on the concept of man", Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures* içinde, New York, 1973, s. 37.

Resim 7.1 Osmanlı döneminde İstanbul'un Müslüman ailelerinden birini evinde gösteren nadir fotoğraflardan. Aile, dönemin popüler gazetelerini okuyor (Engin Özendes koleksiyonu).

anlamları da taşır. Sonuç olarak, Osmanlı evine giren her yeni nesne ve âdet çeşitli anlam katmanlarından oluşan karmaşık bir simgesel eylemler bütünü olarak görülmelidir.[29]

Yemek âdabının, mefruşatın ve giyim kuşam tarzlarının Avrupalılaşması, Osmanlı ailelerine anne babalarından farklı olduklarını sürekli olarak hatırlatmaktaydı. 1909'da basılmış bir okuma kitabında bir İstanbul evinin tefriş edilme tarzının tasvirini buluyoruz.[30] Aslında, Avrupa tarzı çok yaygın olduğu için mi, yoksa ideal olarak görüldüğü için mi kitapta bunların yer aldığını kestirebilmek oldukça zor. Muhtemelen bir ölçüde her ikisi de geçerliydi. Bugünden baktığımızda, eklektik olmasına karşın, İstanbul ev hayatının o sıralarda kültürel bir

[29] Mardin üst sınıfın beslenme alışkanlıklarındaki değişimler hakkında şu gözlemde bulunur ("Super westernization", s. 430): "Şu menüyle birliktelik hissinin yakalanması mümkün değildir: Kuşkonmaz çorbası, Bordelaise soslu ıstakoz, trüf mantarlı haşlanmış tavuk göğsü ve jöleli soğuk et."

[30] Ahmed Cevat, *Kıraat-ı Nafia*, İstanbul, 1327/1909, s. 102.

Resim 7.2 Nusret Fuad'ın *İzdivaç: Şerait-i Sıhhıye ve İçtimaiyesi* adlı kitabının üçüncü basımının (1920-21) kapağı, neşe dolu Avrupalı bir aileyi model olarak sunuyor (Engin Özendes'in Koleksiyonu).

geçiş yaşadığını görebiliyoruz.[31] Köklü alışkanlıklara yönelik en güçlü değişim itkisi ailenin gündelik yeme içme alışkanlıklarında görüldü.

Hangi sınıftan olursa olsun, geleneksel bir 19. yüzyıl Osmanlı evinde herkes bir odanın (seçkin sınıftan olmayanların evinde birçok işlevi birden gören bir oda olurdu) ortasında kurulan sininin etrafına oturarak yemek yerdi. Seçkin evlerinde erkekler ile kadınlar birbirinden ayrı yemek yiyebiliyorlardı. Ne yemek odası ne de yemek masası

[31] Bkz. Göçek, *East Encounters West*, s. 38-44 (bu sürecin ilk evreleri hakkında).

vardı; yemek yeme aracı olarak çatal-bıçak yerine kaşık ve el kullanılır, yemek doğrudan ortaya konan bir kaptan yenirdi. Elbette bir yemek yeme âdabı vardı. Yemek besmeleyle başlar ve sıklıkla şükür duasıyla biterdi. Başı bir fes ya da şalla örtmeden yemek yemek doğru değildi. Elle yemenin âdabı ise, yalnızca iki veya üç parmağı kıskaç gibi kullanmaktı. Özellikle iyi aile kızları böyle yerlerdi. Tepsinin ortasındaki yemeğe erişmeye çalışırken yanlarda oturanları rahatsız etmemek ve tepsiye bir şey dökmemek ya da damlatmamak önemliydi.[32] Daha kibar ailelerde yemekten sonra gül suyuyla nemlendirilmiş küçük peçetelerle el ve ağız silinirdi.[33]

Şerif Mardin'e göre "geleneksel tepsi etrafında kaşıkla yemek yemek alışkanlığı yerine çatal, bıçak ve tabakla yemek tüm aile için bir sıkıntı oldu... Öğünler bir zevk olmaktan çıkmış adeta bir an önce bitirilmeye çalışılan bir eziyet halini almıştı".[34] Bu herhalde en azından başlarda böyleydi, zira Türk ve Avrupalı yeme alışkanlıkları birbirine taban tabana zıttı.[35] 17. ve 18. yüzyılda Avrupa'da görülmeye başlayan yeme alışkanlıkları Avrupa için radikal olsa da, Osmanlıların daha sonra geçirdikleri dönüşümlerin yanında oldukça ılımlı kalıyordu.[36] Alafranga yemek âdeti, daha önce aynı ortak kaba uzanıp bandırarak yemek yiyen ailelerin ilişkilerine hatırı sayılır bir mesafe, bireysellik ve resmiyet kazandırmıştı. Bu durum, tabakların ve çatal-bıçak-kaşık takımının ayrılmasına ve yemekle vücut arasındaki ilişkinin ağızla sınırlanmasına atfedilen önemle simgeleniyordu. Yerden kalkıp bir masanın etrafına dizilmiş sandalyelere oturmak ise belki daha da derinden hissedilen bir kültür şoku oldu. Ancak alafranga usulleri benimsemekte önderlik edenler bir süre sonra alaturka yemek yeme alışkanlıklarını tiksindirici bulmaya başladılar, yüzyıl dönümüne ait yayınlarda yer alan çok sayıda yemek âdabı tasvirinden biri bu durumu ortaya koyuyordu: "Alafranga usul taamın mev-

[32] Halid, *Üç Nesil*, s. 53.

[33] Ayverdi, *İbrahim Efendi Konağı*, s. 19.

[34] "Super westernization", s. 430.

[35] Göçek, *East Encounters West*, s. 37-44.

[36] Örneğin bkz. Fernand Braudel, *The Structures of Everyday Life: Civilization and Capitalism 15th-18th Century*, New York, 1981, cilt: I, s. 206 [*Gündelik Hayatın Yapıları: Ekonomi ve Kapitalizm*, çev. M. A. Kılıçbay, Ankara, 2004]; veya Norbert Elias, *The History of Manners*, Oxford, 1983 [Uygarlık Süreci, c. I, çev. Ender Ateşman, İstanbul, 2000].

zuu taharet olduğu gibi gayesi de karşısındakini iğrendirmemektir."[37] Böylece insanlar yüzlerce yıllık yeme alışkanlıklarından tiksinmeyi öğrenmek durumunda kaldılar.

Abdülhamid döneminde "masa, sandalye, tabak, herkese ayrı bardak usulü ortaya çık[tı]. Fakat bu küçük ve orta halli ailelerde pek ağır ve en basit şekilde başladı".[38] Orta sınıf bu sürecin etkisini 20. yüzyılın başlarına kadar hissetmedi. Yukarıda bahsi geçen 1909 tarihli çocuk kitabında, aile yerde değil masa etrafında oturur halde resmedilmiş.[39] 1912'de orta halli bürokrat bir ailede doğan Semih Bey için değişim çocukluğunda başlamış. Zaman zaman sini kullanmakla birlikte, çoğunlukla masada yemek yeniyormuş. Sofra âdabıyla ilgili sözleri ise şöyle: "Hiç elle yemedik, hep çatal kullanırdık." 1906'da ortanın altı bir imam ailesinde doğan Zülfü Bey'in evinde değişim o beş altı yaşlarındayken –ve onun ısrarıyla– başlamış. Alt sınıftan gelen Kazım Bey'in ailesi oturma odası dedikleri yerde, sininin etrafına otururak yemek yermiş. Alafranga yeme âdetleri öncelikle Hıristiyanlar ve Museviler arasında başlamış, üst tabaka Müslümanlardan önce onların alt tabakalarına ulaşmıştı.[40] Fakat Müslüman seçkin sınıf aradaki mesafeyi kapatmakta güçlük çekmedi: "Avrupa'dan ahzettiğimiz şeylerin en müstahsemi hakikaten bu sofralardır."[41] 19. yüzyılın sonu ila 20. yüzyılın başında popüler olan yazarlar bu anlayışı hızla yayıyorlardı. Ahmed Midhat Efendi önce *İkdam* gazetesinde tefrika halinde yayımladığı *Avrupa Âdab-ı Muaşereti* kitabını 1894'te yayımladı. Adabımuaşeret rehberleri geleneği Cumhuriyet yıllarında da sürdü.

Yemek âdetlerinin Avrupalılaşması, yemek zamanı ve aile ilişkileri açısından da bir değişim getirdi. 19. yüzyıla kadar belli bir saatte yeme alışkanlığı yoktu, yemeğin zamanı ailenin büyüklerince belirleniyor ve günden güne değişebiliyordu.[42] Yeni dönemle birlikte yemek yeme zamanı daha düzenli hale geldi. Osmanlı sisteminde servis önceliği ailenin yaşlı erkek üyelerindeyken, yeni sisteme göre "Bütün kadınlara yemek tevzi etmezden evvel erkeklere vermeyiniz" tavsiye-

[37] Hüseyin Hilmi, "Alafranga usul-u ta'am", *Çocuklara Mahsus Gazete*, sayı: 216, 4 Muharrem 1317/15 Mayıs 1899, s. 4-6.

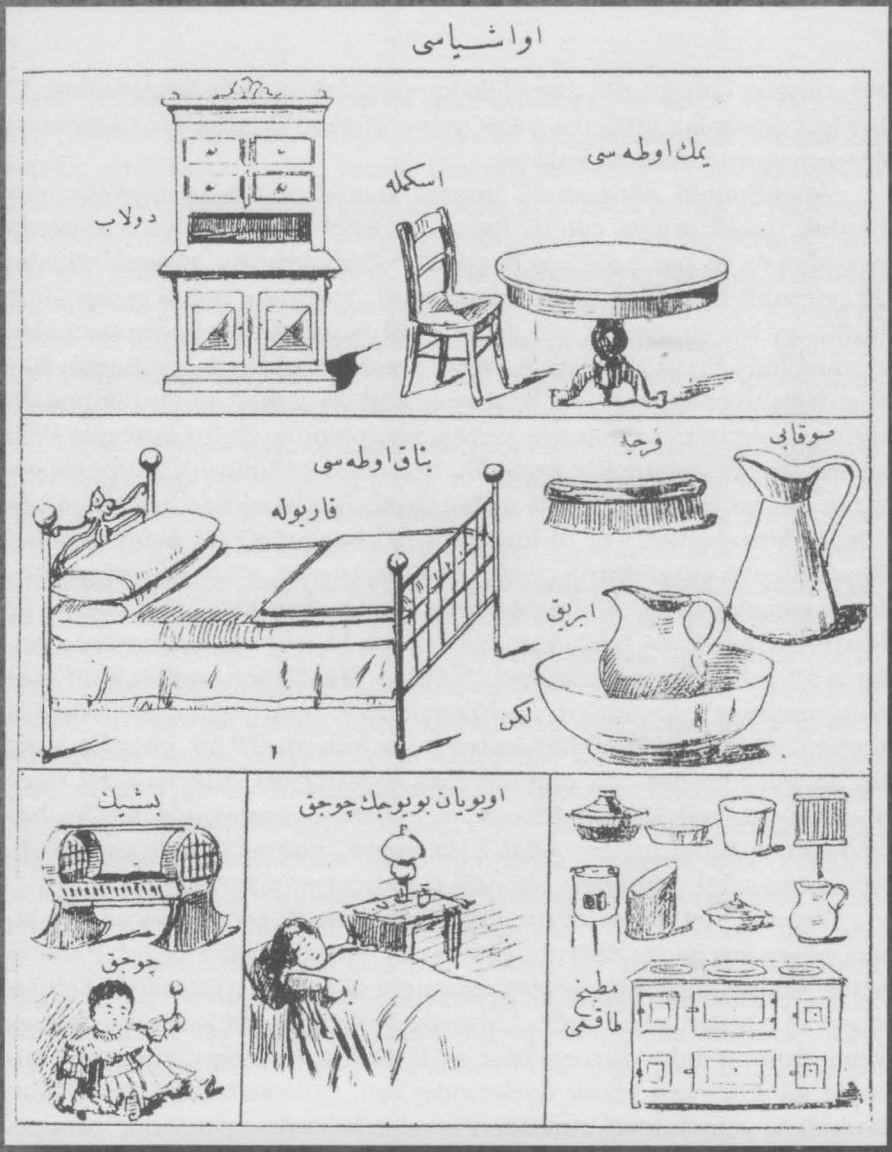
[38] Halid, *Üç Nesil*, s. 54.

[39] Ahmed Cevat, *Kıraat*, s. 28.

[40] Halid, *Üç Nesil*, s. 56.

[41] Ahmed Midhat, *Yer Yüzünde Bir Melek*, İstanbul, 1292/1875, s. 1100.

[42] Ekrem Işın, "Abdullah Cevdet'in *Cumhuriyet Âdab-ı Muaşereti*", *Tarih ve Toplum*, sayı: 48, Aralık 1987, s. 17.

Resim 7.3 Bir okuma kitabında yer alan 'ev eşyaları' resimleri (1909). Eşyanın neredeyse tamamı Avrupai ve masanın üzerinde 'yemek odası' ibaresi bulunuyor.

Resim 7.4 Okuma kitabında aileyi 'masada başında' gösteren bir resim (1909). Aile yemek yemiyor olsa da, masanın yemek için kullanıldığı açık.

sine uyuluyordu.[43]

1940'ların başlarında Refik Halid "Aile terbiyesinin içyüzü yemek masasının etrafında mahiyetini gösterir" diyordu.[44] Abdullah Cevdet gibi Cumhuriyetin ilk yıllarında âdab-ı muaşeret kitabı yazanlar, aile hayatının Avrupalılaşmasının toplumun Avrupalılaşmasında önemli bir adım olduğuna inanıyorlardı.[45] İstanbul toplumunun ve ailesinin kendine dönük bakışı bu tür mikro-yollarla yeniden inşa ediliyordu.

Bu dönemde taklit edilmeye çalışılan model, Avrupalı, çocuk merkezli, küçük ve birbirine bağlı çekirdek aileydi. Bu modelin Müs-

[43] "Usûl-u âdab-ı aile: sofrada", *Çocuklara Mahsus Gazete,* sayı: 1, 9 Mayıs 1312/21 Mayıs 1896, s. 6.

[44] *Üç Nesil,* s. 58.

[45] Işın, "Abdullah Cevdet", s. 17.

lüman İstanbul'a uyarlanan versiyonu kuşaklar arası ilişkilerde belirgin farklar sergileyecekti. Daha önce de gördüğümüz gibi, ayrı mekânlarda yaşama düzeni yaygınlaşsa da, evli çiftler ile ana-babaları arasında çok sıkı sosyal, ekonomik ve duygusal bağlar mevcuttu (günümüzde de sürmektedir).[46] Yine de, evli çiftin duygusal kuvveti açıkça içe dönüyor, düşünsel düzlemde bir ortak amaç giderek belirginleşiyordu ve çocuk ailenin odak noktası haline geliyordu. Birinci Dünya Savaşı arifesinde bir kadın yazarın ifadesiyle "bir ailenin saadeti için zevc ile zevcenin müşterek bir ruha, müşterek bir fikre sahib olmaları icab eder".[47] 1920'lerde, yeni inşa edilen apartman katlarının küçüklüğünün ailenin büyüklüğünü sınırladığından bile bahsedilmekteydi.[48]

Burada önemli olan, kaç ailenin şu ya da bu şekilde yaşadığı değil, yeni bir aile kavramının oluşması ve ifade bulmasıydı. Bu araştırmanın kapsadığı dönem içinde aile için kullanılan kelimenin bile değişmesinin simgesel önemi büyüktür. 19. yüzyıldan itibaren Arapça kökenli aile kelimesinin yerini İtalyanca *famiglia* kelimesinden gelen 'familya' almaya başladı. Ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında aile kelimesinin geri gelmesiyle bu kelime kullanımdan kalktı. Herhalde o zamana kadar birçok önemli değişiklik zaten olmuş, familya kelimesine karşı hissedilen tedirginlik bu kelimenin kullanımını gereksiz kılmıştı. Modern aile hayatı 'alafranga', 'Avrupai' ve 'medeni hayat tarzı' gibi çeşitli biçimlerde ifade edilmiştir. Bu dönemde İngiliz, Fransız veya Amerikan aileleri özellikle ideal örnekler olarak görülüyordu. Avrupa ailesinin ne olduğunun tam olarak belirlenmemesi durumunda bile ideal örnek kuşkusuz Avrupa idi. Dönemin aile fotoğraflarında aile üyelerinin giyimlerinde ve yüzlerindeki ifadelerde bunu görebiliyoruz; bu fotoğraflar kafalardaki idealleri Tanpınar'ın işaret ettiği karmaşık durumundan çok daha berrak bir şekilde gösteriyordu.[49]

İstanbul aileleri arasında Avrupa etkisinin giderek arttığı dönem, aynı zamanda Türk milliyetçiliği bilincinin de yükseldiği dönemdi. Türk milliyetçiliğinin bu yükselme döneminde Gökalp, Osmanlı aile-

[46] Bkz. Duben, "The significance of family", s. 73-99.

[47] Seniye Ata, "Türk kadınlarına: aile-2", *Kadınlar Dünyası*, sayı: 72, 14 Haziran 1329/27 Haziran 1913, s. 2-4.

[48] "Ev hayatı", *[Türk] Kadın Yolu*, sayı: 1, 16 Temmuz 1341/1925, s. 4-5.

[49] Sarah Graham-Brown, *Images of Women: The Portrayal of Women in Photography in the Middle East, 1860-1950*, Londra, 1988, s. 95.

sinde meydana gelen değişikliklere yerli bir meşruiyet kazandırmak ve onu kendi yeni Türk toplumu imajına bağlamak amacıyla, yarı efsanevi bir Türki geçmişe yaslandı. Ona göre, Türkler ilerleme yolunda Avrupa medeniyetinin unsurlarını benimsemeli, ancak kendi kültürlerinin temel unsurlarını korumaya dikkat etmeliydiler; aile bu modelde yerel kültüre ait (kültürler arası, 'medeniyetçi' olanın karşıtı olarak) bir unsurdu. Ailenin hangi unsurlarının yerel kültüre ait olduğu, hangilerinin Avrupa uygarlığından etkilendiği açıkça belirtilmemişti. Gökalp, Osmanlı İstanbul'una atfedilen 'konak tipi' aile biriminin aslında biraz da hayal mahsulü olduğunu belli ki bilmiyordu. Zamanında ailelerin ancak küçük bir kısmı bu tipe uyuyordu. Onun zamanında ve hatta 19. yüzyılın sonunda, Gökalp'in Jön Türk Devrimi'nin ürünü ve daha demokratik bir Türk toplumunun temeli olarak gördüğü küçük, çekirdek aile tipi model haline gelmişti.

Gökalp, tablosunda modern Türk ailesinin oluşumu çerçevesinde 'milli', 'yeni' ve 'yuva' tipi diye ifade ettiği aileye ideolojik bir temel sağlamaya çalıştı. 'İzdivaci' diye nitelendirdiği milli aile tipi aslında Avrupa aile tipinin bir türüydü.[50] Gökalp'e göre, çekirdek yapı, eşler arasında eşitlik ve yerel Türk ahlaki değerlerine dayalı aile tipi, eski Türki geleneklerine kadar götürülebilirdi; ancak Arap ve İran etkisiyle ortadan kalkmıştı. Bu bakımdan milli izdivaci aile yapısı, devlet gibi daha büyük sosyal kurumlarla işlevsel bağlantılar içinde olsa da, kültürün temel unsuru olarak kendi tarihsel evrimini takip ediyordu.[51] Toprak'ın da belirttiği gibi, "Jön Türklerce öne çıkarılan 'milli aile' Osmanlı toplumunun kurtuluşunun çaresi olarak görülüyordu".[52] Ulusal bilinç arayışındaki "Jön Türk aydınları aileyi ulus devletin tohumu ve aile ahlakını ulusal dayanışmanın kaynağı olarak görüyorlardı".[53]

Yaşadığı dönemdeki birçok Türk gibi Gökalp de sosyal sorunlara

[50] Ziya Gökalp, "Türk ailesi", Şevket Beysanoğlu (ed.), *Ziya Gökalp: Makaleler IX* içinde, İstanbul, 1980, s. 120-4; "Aile enmuzecleri", M. Abdülhak Çay (ed.), *Ziya Gökalp: Makaleler VII* içinde, Ankara, 1982, s. 245-52; Zafer Toprak, "The family, feminism and the state during the Young Turk period, 1908-1918", Edhem Eldem (ed.), *Première Rencontre internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie moderne, Institut National de Langues et Civilisations Orientales, Maison des Sciences de l'Homme* içinde, İstanbul, 1990, s. 441-452.

[51] *Türk Ahlâkı*, s. 157.

[52] "The family", s. 451.

[53] A.g.m.

yönelik hukuki çözümlere inanıyor, Jön Türkler döneminde ortaya çıkan, eşitlikçi izdivaci aileye hukuki temel teşkil edecek modern bir Osmanlı medeni hukuku oluşturma hareketinin başını çekiyordu. Gökalp'e göre, bu projede devlet birincil rol oynamalıydı. Gökalp, "Demek ki bugün Avrupa milletlerinde ailenin 'izdivaci aile' enmüzecinde olmasını temin eden asri devletin yaptığı asri aile kanunlarıdır" diyordu.[54] Bu mantığı takiben, Türkiye'de de modern medeni kanunun, kendi deyişiyle, eski eşitlikçi Türk ailesi geleneğine meşruiyet kazandıracağını ve Türk ailesinin ilerlemesine imkân sağlayacağını düşünüyordu.

1917 tarihli Hukuk-u Aile Kararnamesi bu düşünce ve gayretlerin ürünüydü. Müslüman bir devlet ilk defa aile kurumunu ve kanununu dinsel çerçeveden çıkarıyordu ve bu durum Müslümanları ya da gayri Müslimleri ayırt etmeksizin bütün nüfusu kapsıyordu. Bazı Batıcı yenilikçilerin tercihleri doğrultusunda tamamen laik bir hukuka dayanmamakla birlikte, yine de bu yönde adımlar atılmış, evliliğe devlet müeyyideleri konmuş, boşanma ve çokeşlilik konusunda daha liberal kurallar getirilmişti. Ancak sonuçta bu kanun ne Müslümanları ne de gayri Müslimleri memnun edebildi, 1919'da İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u işgalinden sonra aile hayatı üzerindeki tüm geçerliliğini yitirdi.[55] Bu kanunun asıl tarihsel önemi, 1926'da çıkarılacak olan Cumhuriyet dönemi Medeni Kanunu'nun öncüsü olmasıydı.

Cumhuriyetin ilk yıllarında devlet, Gökalpçi düşüncenin etkisiyle, ailenin yeniden şekillendirilmesinde doğrudan rol aldı. Bu yönde en önemli adım şüphesiz 1926'da kabul edilen Medeni Hukuk'tu. Milliyetçilerin 1912 İsviçre Medeni Hukuku'nu model almış olmaları ise ironik bir durumdu. 1926 tarihli kanunun amacı özellikle şahsi ve ailevi alanda olmak üzere Türk kurumlarının Avrupalılaştırılmasıydı. Adalet Bakanı Mahmud Esad'ın da belirttiği gibi, bu kanunla Türkiye'de "eski medeniyetin kapıları kapanacak ve çağdaş medeniyete girilecekti".[56] Bu bir İslam ülkesi için devrimci bir adımdı. Yeni Medeni Kanun, Şer'i kuralları kaldırıyor ve evlilik ve boşanma konularında yüzyıllardır süren dinsel otoriteye son vererek bunları modern laik devlet otoritesine tabi kılıyordu. 1920'lerde İstanbul aileleri zaten

[54] "Türk ailesi", s. 124.

[55] "Aile Kararnamesi: karilerin mütalâası", *Vakit,* sayı: 1046, 6 Teşrin-i sâni/Kasım 1920, s. 3; Cin, *Evlenme,* s. 292-310.

[56] Berkes, *Development,* s. 470.

pratikte büyük ölçüde Avrupalılaşmış olsalar da, ailenin elli yıldır geçirdiği değişim istikametine resmiyet kazandırarak meşrulaştırması getirmesi açısından bu kanunun simgesel değeri büyüktü.[57] Ailenin değişimine hız kazandıran diğer bir adım ise 1934'te, Avrupa'da ve dünyanın diğer yerlerinde olduğu gibi ailelerin soyadı kullanmasını öngören Soyadı Kanunu'nun kabul edilmesiydi.

KARILAR VE KOCALAR

Kadının Türk toplumundaki yerinin değişimi Jön Türkler'le önemli ölçüde hız kazandı. O dönemin romanlarında –ve ailelerinde– tanık olduğumuz çatışma ve gerilim, birçok açıdan bu büyük değişimin kaçınılmaz sonucuydu. Daha önce de gördüğümüz gibi, yabancı âdabın, modanın ve kültürün saray hayatına girmesi anlamındaki Batılılaşma Sultan Abdülmecid zamanında başlamıştı. Sultan'ın kendisi başta olmak üzere, bazı kadınlar ve saray mensupları bu gelişmelere açıktılar.[58]

Batılı fikirlerin saray erkânı dışında Müslüman kadın ve erkekler üzerindeki etkileri 1860'larda hissedilmeye başladı. 1860'ların sonunda yeni kurulmuş olan *Terakki* gazetesi, Osmanlı toplumunda ilk kez kadın hakları konusuna değinerek, kadın okuyuculara seslenen makaleler yayımladı. Birinci Dünya Savaşı'nın patladığı döneme kadar, İstanbul'da çeşitli sürelerle on beşten fazla kadın dergisi yayımlandı. Bazılarında kadınlar da yazıyordu. Savaştan sonra bu listeye birkaç dergi daha eklendi. Bu dergilerin okuyucu kitlesi giderek genişleyen eğitimli kadın nüfustu. Dergilerde peçe takma, eğitim, çocuk yetiştirme, Avrupalı aileler, âdetler ve moda gibi konular işleniyordu. İncelediğimiz dönem boyunca, bu tür yayınlardan başka, genç kızların ve kadınların büyük bir iştahla okudukları roman ve hikâyelerin yayımlandığını biliyoruz.

Evlilik yaşının ve eş seçiminde tercihin artması, boşanma hakları, işgücü içinde yer alma ve eğitim düzeyi gibi nesnel verilere bakılarak,[59] 1930'larda İstanbullu kadının Osmanlı kadınlarına oran-

[57] Medeni Kanun, Anadolu'nun birçok yerindeki evlilik âdetlerinden ilerideydi ve bu yüzden de Kemalist elitler tarafından kırsal alandaki sosyal hayatın modernleştirilmesinin bir aracı olarak görülüyordu. Ancak bu yasal silahın kullanılması o kadar kolay olmadı; yeni kuralların evlenme âdetlerini gerçekten değiştirmesi onyıllar aldı.

[58] Tanpınar, *19'uncu Asır*, s. 129-136.

[59] Örneğin bkz., Mason, *The Status of Women; C. Safilios-Rothschild, Socioeconomic*

la çok büyük bir ilerleme kaydettiği rahatlıkla söylenebilir. Yukarıda bahsedilen alanların hepsinde büyük adımlar atılmıştır. Bu dönemde kadınlar, 19. yüzyılın sonunda yaşayan Osmanlı kadınlarından en az 3-4 yıl daha geç evleniyor, eş seçiminde daha çok söz sahibi olabiliyordu ve çokeşlilik artık yasal değildi. Kadınlar boşanma başvurusunda bulunma hakkına sahiptiler, aile nüfusunu sınırlandırmak üzere doğum kontrol yöntemleri uyguluyor ve kürtaj oluyorlardı, eskisinden çok daha büyük oranda işgücüne katılıyorlar ve eğitim sisteminde önemli ölçüde yer alıyorlardı. Kılık kıyafetleri ve kamusal alandaki varlıkları da önemli ölçüde değişiyordu. 1910'lardan itibaren, İstanbul, Selanik ve İzmir'de birkaç cesur kadın peçesiz sokağa çıkma cesaretini göstermişti. Bazıları da aileleri veya kocalarıyla bazı sosyal etkinliklere katılmışlardı. Kemalist dönemin feminist ideolojisi bu tür hareketleri tüm gücüyle destekledi; fakat tüm bu değişiklikler acaba kadının evdeki rol ve konumunun değiştiği anlamına mı geliyordu? Bu sorunun cevabını vermek oldukça zor; zira yukarıda bahsettiğimiz nesnel veriler aslen kadının sosyal hayatına ilişkin göstergeler ve kadının evdeki rolleriyle konumu meselesi daha karmaşık ve kuşkusuz değerlendirmesi çok daha zor bir konu.

Kemalist feminist ideoloji, 19. yüzyılın sonunda Batıcı modernist, reformcu İslamcı ve Türk milliyetçisi görüşlerin kadının toplumdaki yeni rolüne ilişkin tavırlarının kesiştiği gelişmelere dayanır. Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren bazı radikal feministler kadının politikaya katılmasını ve çalışma hayatında daha geniş ölçüde yer almasını savundularsa da, bu dönemin kadın hareketinin temel düşüncesi, kadının 'modern anne' rolünü desteklemek ve eğitimini talep etmekti. Hareketin ideoloğu Gökalp, kadının çalışma hayatında yer almasını savunsa da, vurguladığı esas nokta, kadının gelecekteki modern Türk ulusunu kuracak kuşakları yetiştirme ve eğitme göreviydi. Bu anlamda kadının toplumdaki rolünün ilerlemesi kendi yararına değil, iyi eğitilmiş erkekler yetiştirme ülküsüne yönelikti.[60]

Bu durumda, kadın ne seviyede eğitim görmeliydi? Bu sorunun

Indicators of Women's Status in Developing Countries, 1970-1980, New York, 1986; Christine Oppong ve Katherine Abu, *A Handbook for Data Collection and Analysis on Seven Roles of Women*, Cenevre, 1985; Gloria Javillonar ve diğ., *Rural Development, Women's Roles and Fertility in Developing Countries: Review of the Literature*, Durham, North Carolina, 1979.

[60] Ayşe Durakbaşa, "Cumhuriyet döneminde Kemalist kadın kimliğinin oluşumu", *Tarih ve Toplum*, sayı: 51, Mart 1988, s. 40.

cevabı önceleri –ve daha tutucu olan tavra göre– "[...] vezaif-i nisvaniyeye [kadınlık görevleri] aykırı olmayacak derecede...", yani ev işlerini idare edecek, çocuk yetiştirecek ve "[...] kocası ve çocuklarının konuşmalarını anlayacak... kadar"dı;[61] bu tanım sonradan "[...] evladlarımızı vatana hizmet edebilecek bir istidadden terbiye etmek [...]" şeklinde değiştirildi.[62] Daha sonraki –ve çok daha radikal– tavır ise, eğitimin düzeyinin "erkeklerle eşit koşullarda kamu hayatına katılmasının gerektirdiği kadar" olması yönündeydi. Birçok İstanbul ailesine göreyse, muhtemelen cevap bu iki tavır arasında bir noktaydı.

İstanbul'da, özellikle 20. yüzyılın başlarında kadınların eğitimi sıçramalarla gelişmişti. 1870'lerden itibaren Müslüman kızlar için çoğu pratik eğitim (ebelik gibi), bazıları da genel eğitim veren birçok okul açılmıştı. 1906'dan itibaren şehirde Müslüman kızlara açık on beşin üstünde rüştiye vardı. 1911'de İstanbul'daki liseler ve 1916'da da üniversite, kapılarını kızlara açtı. 1929-30'dan itibaren, İstanbul'da yedi ve sekiz yaşları arasındaki kızların yaklaşık %75'i ilkokula gidiyordu ki bu oran hemen hemen erkeklere eşitti.[63] Ülke çapında, aynı yıl bu oranın kızlar için %26, erkekler içinse %51 olduğu düşünülürse, İstanbul'daki olağanüstü oranın önemi daha iyi anlaşılır. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren kızların orta ve yüksek öğretime katılımı alanında büyük gelişmeler olmuşsa da, sistem içinde yükselme konusunda erkekler hâlâ ezici bir şekilde avantajlı durumdaydılar.

Yine de 1920 ila 1938 yılları arasında üniversiteden mezun olanlarının %10'unun kızlar olması büyük bir başarıydı. Bu dönemde üniversite öğrencisi olan bir hanım, dönemin hayli heyecanlı atmosferini şöyle dile getiriyor: "Peçeyi atarak yüzümüzü dünyaya açtık. Avrupalı bir şey olmuşuz. Eğitimimizi geliştirmekten başka bir şey düşünmüyorduk."

1895 gibi erken bir tarihte, ilk Osmanlı kadın dergilerinden biri olan *Hanımlara Mahsus Gazete*'de yayımlanan aile konulu yazı dizisinin yazarı okurlarına şöyle diyordu: "Ailede gayet samimi, ciddi bir muhabbet cereyan etmelidir... Zevc ile zevcenin since [yaşça] birbirle-

[61] "Kızların tahsili hakkında bir mütalâa-3", *Hanımlara Mahsus Gazete*, sayı: 22, Teşrin-i sâni 1311/Kasım 1895.

[62] "Vezaif-i nisvan", *Kadınlar Dünyası*, sayı: 27, 30 Nisan 1329/13 Mayıs 1913, s. 1.

[63] Frederic C. Shorter, "The population of Turkey after the war of independence", *International Journal of Middle East Studies*, sayı: 17, 1985, s. 417-441.

rine uygun olması nasıl arzu edilirse fikren de, hissen de aralarında münasebet olmalıdır."[64] Bu tür düşünceler şüphesiz dönemin ilerisinde olmakla beraber, Birinci Dünya Savaşı sonrasında yaygınlık kazanacak değişikliklerin işaretiydiler. Savaşın arifesinde *Kadınlar Dünyası* dergisi müşterek ilişkiler temasını vurgulamakta ve buna kendi eşitlikçi yorumlarını katmaktaydı: "Ne erkek hâkimdir ne de kadın mahkûmdur... erkek, kadın refik-i hayattır."[65] 1926'larda popüler bir aile dergisi olan *Sevimli Ay*'da yayımlanan "Ailede Demokrasi" başlıklı bir makalede, gelişmeler bu yönde değerlendiriliyordu: "Eskiden erkek bir aile edinmek için evlenirdi, bugün bir saadete ulaşma fikri gelişiyor."[66] Batı Avrupa'da olduğu gibi tatmin edici, müşterek bir karıkoca ilişkisi, evlilikle ilgili ihtiyaçlar arasında öncelik kazanmaktaydı.[67]

Tüm bu gelişmelere rağmen, aile dergilerinde ve gazetelerde cinseyete dayalı geleneksel işbölümü sürekli vurgulanıyordu: Koca, ailenin "dış işleri"nden (umur-u hariciye), kadınsa "gündelik iç işleri"nden (umur-u adiye-i betiye) sorumluydu; bu esas olarak erkeğin ailenin geçimini temin etmesi, kadınınsa ev işleri ve çocuk yetiştirmeyle uğraşması demekti.[68] Neticed, cinsiyet temelinde belirlenen alanların ve sorumlulukların kültürel tanımları ve gerçekleri değil, sadece vurgular değişmişti. 19. yüzyılın sonunda kadının ev işleri ve çocuk yetiştirme sorumlulukları ayrılarak eşit biçimde vurgulanıyordu. Yüzyılın sonuna doğru, kadının çocuk yetiştirmekteki rolü, dolayısıyla anne olarak daha iyi eğitim görmesinin önemi giderek daha fazla vurgulanmaya başladı. Bu dönem boyunca belki de çoğu İstanbul kadını için geçerli olan bu konum, 1908'de popüler bir kadın dergisi olan *Demet*'te şöyle dile getiriliyordu:

> Ben erkeklerle kadınların her hususta müsavi olmalarına tarafdar değilim... Kadınlar mebus, memur, hâkim olsun, balolara gitsin, Taksim bahçelerinde otursun demiyorum. Böyle diyenlere acırım. Ancak kadınlar da okusun, öğrensin, imal-i fikre, mütalâa ve muha-

[64] Mehmed Hilmi, "Hayat-ı aile -2-3".

[65] "Müsavat-ı hukuk", *Kadınlar Dünyası*, sayı: 30, 3 Mayıs 1329/16 Mayıs 1913, s. 1.

[66] "Ailede demokrasi", *Sevimli Ay*, sayı: 3, Mayıs 1926.

[67] Barbara Brookes, "Women and reproduction", Jane Lewis (ed.), *Labour and Love: Women's Experience of Home and Family 1850-1940* içinde, Oxford, 1986, s. 150.

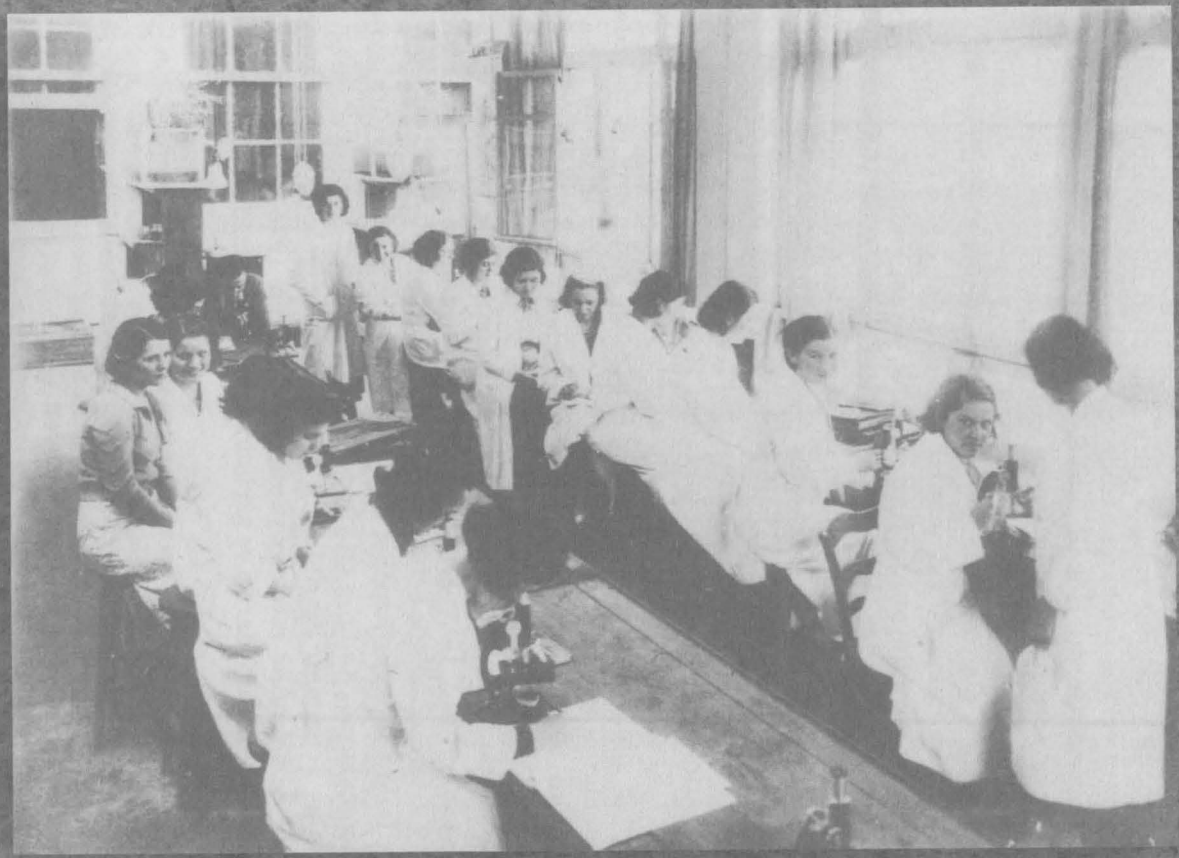
[68] "Kadınlara mâlûmat: tefrik-i vezaif", *Sabah*, sayı: 1822, 6 Rebiyülevvel 1312/7 Eylül 1894, s. 3-4.

Resim 7.5 Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemde çocuklar. Kız çocuğun elindeki kitap eğitim gördüğüne dair bir işaret.

Resim 7.6 İstanbul'daki bir kız ortaöğretim okulunun öğrencileri ve öğretmenleri, 1926.

Resim 7.7 İstanbul Üniversitesi'nde kadınların çalıştığı biyoloji laboratuvarı, 1933 (Afife Aksüğür'ün aile albümünden).

kamaya kadir olsun, evinin idaresine bakabilsin diyorum.[69]

İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı dönemi boyunca yükselen milliyetçilik akımının temsilcilerinden Gökalp ve çevresindekiler, kadının çocuk yetiştirme rolünü Türk milletinin ihtiyaçlarına bağlıyor ve kadının erkeğe refakatçi olabileceği ya da olması gerektiği konusuyla birleştiriyordu. Gökalp, kızı Seniha'ya "Kadın sadece çocuk yetiştirmekle sorumlu değildir... aynı zamanda milleti eğitmek ve erkeği doğru yola yöneltmek de onun görevidir" diye yazıyordu.[70] Annelik bir vatan vazifesi olarak görülmeye başlamıştı. İkinci Meşrutiyet döneminde kadın haklarını savunanlar arasında öne çıkan Celal Nuri de aynı rolleri vurguluyordu: "Bize şimdilik, siyasi kadınlar, teknisyen kadınlar pek o kadar lâzım değildir... Herşeyden evvel valdeye, zevceye, mürebbiyeye, insal-i atiyeyi yetiştirecek kadınlara muhtacız."[71]

Kadınlar cephedeki erkeklerin yerini almak üzere çalışma yaşamına katılmaya başladıkça, kadının işgücü olarak önemi de giderek daha sık ele alınan tartışma konusu oldu. İşçi, memur ve profesyonel kadınların sayısının artmaya başladığı 1920'ler ve 1930'larda, konu bu kez Kemalistler tarafından ele alındı ve geliştirildi.[72] Shorter'ın belirttiği gibi, şehirlerdeki düşük doğurganlık kadınların ev dışında çalışmalarını kolaylaştırmış olabilir.[73] Yine de başka nedenler olmalı, çünkü 1927'de fabrikada çalışan kadınların oranı %26 iken, bu oran 1975'te %18'e gerilemişti.[74] Atatürk 1923 tarihinde yaptığı bir konuşmada kadınları "genel ekonomik işbölümünde yerlerini almaya" çağırıyordu.[75] Bu çağrı birçok defa tekrarlandı ve 1920'lerin sonu ila 1930'larda özellikle şehirli seçkin kadınlardan ve erkeklerden karşılık buldu. Ancak Kemalist feminizm çelişkiliydi; zira Atatürk aynı konuşmasında "Kadının en yüce vazifesi anneliktir" demişti.[76] İslamcı bakış açısından devrimci bir metin olan ve geleneksel cinsiyete dayalı işbölümüne modern yaptırımlar getiren 1926 tarihli Medeni Kanun ise, ailenin idaresi ve geçimin temini görevlerini erkeğe veriyor

[69] Atıfet Celâl, "Terbiye-i nisvaniye", *Demet*, sayı: 2, 24 Eylül 1324/7 Ekim 1908, s. 27-28.
[70] *Limni ve Malta*, s. 322.
[71] *Kadınlarımız*, İstanbul, 1331/1913, s. 119 vd.
[72] Shorter, "Population of Turkey", s. 431.
[73] A.g.m.
[74] A.g.m., s. 433-434.
[75] E. Z. Karal, *Atatürk'ten Düşünceler*, Ankara, 1956, s. 55.
[76] *A.g.e.*, s. 56.

ve kadının rolünü şöyle niteliyordu: "Kadın... kocasının muavini ve müşaviridir. Eve kadın bakar."[77]

Medeni Kanun'un kabulünden bir yıl sonra yayımlanan ve Batılılaşmış cumhuriyetçi seçkin aileleri hedefleyen adabımuaşeret kitabının yazarı Abdullah Cevdet de bu kanunun zihniyetini ve büyük bir ihtimalle birçoklarının hislerini yansıtıyordu: "Bir kadının başlıca meşguliyeti evine nezaretten... ibarettir"[78] diyor, "çocuklarını da uygun bir biçimde topluma sokmaktır" diye ekliyordu. Cumhuriyet öncesi dönemin en önemli feminist dergisi *Kadınlar Dünyası*, kadının eğitim alıp çalışma hayatına girmesinine ilişkin savunusunu çocuk yetiştirme ve annelik rolleriyle temellendiriyordu.[79]

Şirin Tekeli, bütün bu çelişkili mesajların Kemalist kadını bir tür şizofreniye sürüklediğini belirtiyor. Dönemin eşitlikçi ve kadını iş hayatına çağıran söylemlerinden etkilenerek uzmanlık gerektiren alanlarda çalışmaya başlayan bu kadınlar, evle ilgili bütün sorumluluklarını yerine getirmeye devam ediyorlardı; buna karşılık kanunen evin reisi hâlâ kocalarıydı.[80] Kadının kamu hayatında ilerlemesine ve Türk ulusunun modernleşmesi çerçevesinde gelişen cinsiyetler arası eşitlik tartışmalarına (Tekeli'nin deyimiyle bir tür "devlet feminizmi") rağmen, cinsiyet temelli geleneksel sorumlulukların ve ahlakın varlığını sürdürdüğü gündelik ev hayatında buna paralel olarak gelmesi beklenen önemli değişiklikler yaşanmıyordu.[81]

Cinsiyet temelli geleneksel işbölümü Türkiye'ye mahsus değildi. Cinsellik temeline dayalı ahlak ve davranış kodları Türkiye'deki kadar sınırlayıcı olmasa da, o dönemde feminist hareketin anavatanı olan İngiltere'de de aynı eşitsiz duruma rastlıyoruz.[82] Cinsiyetler arası ilişkilerin bu şekli aslında 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başında ortaya çıkan modern Batılı çekirdek ailenin köşetaşıydı.[83] İstanbul'da ve belli başlı şehirlerde, ev hayatı bugün hâlâ benzer bir cinsiyetler ara-

[77] H. V. Velidedeoğlu, *Türk Medeni Kanunu*, Ankara, 1970, s. 81.

[78] Işın, "Abdullah Cevdet", s. 17.

[79] "Çalışmak hakkımızdır", *Kadınlar Dünyası*, sayı: 19, 22 Nisan 1329/5 Mayıs 1913, s. 1.

[80] "The meaning and the limits of feminist ideology in Turkey", F. Özbay (ed.), *The Study of Women in Turkey* içinde, İstanbul, 1986, s. 180.

[81] Işın, "Abdullah Cevdet", s. 20; Durakbaşa, "Cumhuriyet dönemi", s. 151-153.

[82] Jane Lewis, "Introduction: reconstructing women's experience of home and family", J. Lewis, (ed.), *Labour and Love: Women's Experience of Home and Family* içinde, Oxford, 1986, s. 1.

[83] Eli Zaretsky, *Capitalism, the Family, and Personal life*, New York, 1973.

sı işbölümüne dayanmaktadır. Çağdaş Türk kadını üzerine yapılan son araştırmalardan biri "çalışmanın kadına evlilik ilişkisinde fazla bir güç kazandırmadığı"nı, "hareket serbestisi, işle ilgili karar alma, doğum kontrolü, aile planlaması ve cinsellik gibi evlilik içi ilişkinin belli alan ve kaynaklarının kadın açısından halen tabu olduğunu ve kadının sosyal sınıfı ne olursa olsun bunların erkeğin denetiminde bulunduğunu" gösteriyor.[84]

Evlilik ilişkisinin mahrem yönleri hakkında kesin bir bilgi edinmek oldukça güç olmakla birlikte, görülen o ki aile içi görev dağılımının eşitlenmesine yönelik değişim epey yavaş olduğu halde, karıkoca arasında müşterek ve dostane bir ilişki kurulması konusunda kaydedilen gelişme, zamanın modern söyleminin ilerisine geçmişti. 1920'ler ve 1930'lardan itibaren üst sınıfa mensup ailelerde haremlik-selamlık ayrımı tarihe karışmış, karı ve koca düzenli ve rutin bir biçimde birlikte zaman geçirmeye başlamışlardı. Fakir kesim için böyle bir ayrım zaten söz konusu değildi; fakat fiziken yan yana olmanın eşitlikçi ve dostane bir ilişkiyi beraberinde getirdiği söylenemez. Yine de, yaptığımız mülakatlardan, 1920'lerden ve 1930'lardan itibaren orta ve hatta ortanın altı sınıflardan ailelerde karıkocanın birlikte gezmesinin oldukça yaygınlaştığını biliyoruz. Orta sınıf bir memur ailesinin çocuğu olan Semih Bey bize, anne ve babasının birlikte müzik yaptıklarından, birbirleriyle ve arkadaşlarıyla kâğıt oynadıklarından bahsetti ve "Her zaman birlikte dışarı çıkarlar... gezmeyi çok severlerdi" diye ekledi. Bu eğilim büyük bir ihtimalle savaş döneminde, hatta belki daha da öncesinde başlamıştı; zira konuştuğumuz kimselerden bazıları karıkocanın birlikte gezmesine ilişkin daha erken tarihlere ait anılarından bahsettiler. Babası imam olan tanığımız, anne-babasının ve Kasımpaşa civarında oturan, Bahriye'ye mensub diğer din görevlilerinin o dönemde birbirlerine akşam ziyaretlerine gittiklerini anlattı. Alt tabakadan ailelerde birlikte gezme âdetinin yaygın olmaması ise daha muhtemel. Örneğin alt sınıftan gelen Kazım Bey, ailesinin birlikte gezmediğini, babasının akşamları düzenli olarak civardaki bir kahveye, annesinin de komşulara ev oturmasına gittiğini söylemiş, "Erkekler genellikle ev oturmasına gitmiyorlardı" diye eklemişti.

19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılda yaşanan düşünsel geliş-

[84] Nilüfer Kuyaş, "Female labor power relations in the urban Turkish family", Ç. Kâğıtçıbaşı (ed.), *Sex Roles, Family and Community in Turkey* içinde, Bloomington, Indiana, 1982.

melere paralel olarak ortaya çıkan demografik değişiklikler, eşler arasındaki ilişkinin giderek dostane bir havaya bürünmesini sağladı. Bunlardan belki de en önemlisi, erkeklerinki görece sabit kalırken, kadınların evlenme yaşlarının giderek artmasıydı. Daha önce de gördüğümüz gibi, yüzyılın sonunda eşler arasındaki yaş farkı yaklaşık 10 iken, 1930'ların ortasında 6'ya düşmüştü. Kadın ve erkeğin, her ikisinin de erken evlendiği Anadolu'nun kırsal kesiminde olduğu gibi, yaş farkının az olması illa daha dostane bir ilişkinin göstergesi olmasa da, genelde bir önkoşuldur. Diğer taraftan, geç evliliği savunan birçok Osmanlı yazarının da işaret ettiği gibi, daha ileri yaşlarda evlenen kadın daha olgun bir eş ve müstakbel bir anne olabiliyordu.

İstanbul'un geleneksel Türk aile hayatında yaşça büyüklüğün önemi göz önünde bulundurulduğunda, eşler arasında büyük bir yaş farkının bulunmasının doğal olarak bir saygı ve bir tür mesafe getireceği, bunun da dostane bir ilişkiye engel teşkil edeceği açıktı. Birinci Dünya Savaşı öncesi geleneksel aile ilişkileri çerçevesinde erkekler eşlerini 'hanım' diye çağırıyor ve onlara 'sen' diye hitap ediyorlardı. Kadınlarsa, kocalarını katiyyen ismiyle çağırmayıp, 'bey' veya 'efendi' diyorlar ve onlara genellikle resmi bir şekilde 'siz' diye hitap ediyorlardı. *Kadınlar Dünyası* bu konuda erkeğe göndermede bulunarak, şöyle diyordu: "Zevcin ismini söylemek de ayıb sayılır, 'bizimki', 'çocuğun babası' derler."[85] Bu terimlerle hitabın doğurduğu sonuçlardan haberdar olan bazı kadınlar eleştirel bir tavır içindeydiler. Bu kadınlardan yazar olan biri *Kadınlar Dünyası* okurlarına şu hatırlatmada bulunuyordu: "Bizde her kadının zevcine hitabı, 'efendi'dir. Halbuki bu kelime bir esirin mafevkine kullandığı hitabdır. Demek ki biz birer esiriz!"[86]

Bu terimler, yaş farkı ve cinsiyet ayrımı temeline dayanan bir saygı sisteminin parçasıydı. Bazı ailelerde büyük ve küçük kardeşler arasında bile 'ağabey' ve 'abla' terimleriyle birlikte 'siz'li hitap şekli kullanılmaktaydı. Bu dönemin seçkin ailelerinden birine mensup olan Emine Foat Tugay hatıralarında şöyle diyor: "Benim zamanımda aile içinde yaşa dayalı kesin bir farklılaşma vardı. Cinsiyet farkına bakılmaksızın tüm küçüklerin büyüklere saygılı davranması

[85] Sacide, "Kızlarımızın çehizi ne olmalı? Yine terbiye-i fikriye", *Kadınlar Dünyası*, sayı: 97, 9 Temmuz 1329/22 Temmuz 1913, s. 3.

[86] Nesrin Salih, "Türk kızları", *Kadınlar Dünyası*, sayı: 47, 20 Mayıs 1329/2 Haziran 1913, 2-3.

beklenirdi."[87] Cinsiyet ayrımı aile ilişkilerine fazladan bir farklılaşma ve buna bağlı fazladan bir karmaşıklık getiriyordu. Kentin sosyal tabakalarında aşağı inildikçe kardeşler arasındaki hitap şekilleri giderek önemini yitiriyordu.

1920'ler ve 1930'larda, orta ve üst sınıflarda eşlerin birbirine hitap şekli radikal bir biçimde değişmeye başladı. Bu yıllarda evlenen çiftler daha eşitlikçi biçimde genellikle birbirlerini isimleriyle çağırıyorlar, 'sen' diye hitap ediyorlar, çocukları da yaş farkına bakılmaksızın birbirlerine bu şekilde hitap ediyorlardı. Konuştuğumuz kimselerden biri olan Nimet, 1930'larda kocasına ismiyle (Tahir) hitap ediyor, ancak daha geleneksel fikirli olan kayınvalidesinin önünde 'Tahir Bey' diyormuş.

Kadınların daha geç evlenmesi, çocuk yetiştirme yıllarının daha erken sona ermesiyle birleşince, ortalama bir İstanbullu kadın sık hamileliklerin ve hamilelik sonrası yoğun dönemlerin getirdiği eve bağımlılıktan otuzlu yaşlarının başında kurtulmuş oluyordu. İki veya üçten fazla çocuk yapmadıkları için büyük bir aileye bakma yükümlülükleri yoktu. Bunlara, çoğu İstanbullu annenin çocuklarına aileden veya parayla bakacak birini bulma konusunda zorluk çekmediği gerçeğini de eklersek, bu kadınların kendilerine ve kocalarına daha fazla zaman ayırabildiklerini ve bazı durumlarda dışarıda çalışmalarının bile mümkün olduğunu görürüz.

Evlenme yaşındaki (30-34 yaş arası) erkeklerin dörtte üçünün çekirdek (%51) ya da geniş (%22) ailelerin reisi durumunda olduklarını hatırlıyoruz. Ailenin genişlemesinin nededi genellikle erkeğin annesinin ve daha az olasılıkla kadının annesinin varlığıydı. Diğer bir deyişle yeni evli çiftlerin yarısı geniş ailelerin dışında bağımsız bir biçimde yaşıyordu. Aileyle birlikte oturmaya başlayan dul annelerin dörtte biri çocuklara bakıyordu; bu da çiftlerin kendilerine daha fazla zaman ayırmalarına, birlikte gezmeye çıkmalarına veya arkadaşlarını evlerinde ağırlamalarına imkân sağlıyordu. Yaşlı anne her durumda evin yönetimini ellerinde tutan genç çifte tabi olmaktaydı.

ÇOCUKLAR VE EBEVEYNLER

İncelediğimiz kaynaklardan, 19. yüzyılın ortasında ve sonunda ve

[87] *Three Centuries: Family Chronicles of Turkey and Egypt*, Londra, 1963, s. 233 [Bir Aile Üç Asır, çev. Ş. Türkömer, İstanbul, 2013].

sim 7.8 1920'lerin başında bir çift. Yan yana duruşları eşit konumda
lunduklarını hissettiriyor.

). yüzyılın başında İstanbul'daki birçok ailede çocuklara
:rilen tavrın önemli bir değişim geçirdiğini öğrendik. Bu
kaynağı, diğer faktörler bir tarafa bırakılırsa, 19. yüzyıl-
yürüttüğü reformcu politikalar ve özellikle Osmanlıların
işmesine yönelik programlarında eğitimin en önde yer al-
amanın sosyal değişimlerinin birçoğunda olduğu gibi bu
gidiş yönünü etkileyenler Avrupa'daki düşünce akımlarıy-
amalarla ilk tanışan ve onları Osmanlı toplumuna aktaran
ryazar kesimdi.
nler yine toplumun üst kesiminde başladı ve aşağı doğ-
Osmanlılar büyük bir şevkle Avrupa'daki düşünceleri ve

hayatı takip edip kendilerini sürekli onunla kıyaslıyorlardı; bu kıyas bazı alanlarda olumlu, bazılarındaysa olumsuz olabiliyordu. Şerif Mardin, "Tüm Tanzimat dönemi boyunca toplumda, ilerde toplumu devralacak insanlar olan çocuklara karşı büyük bir ilgi hâkimdi" diyor.[88] Çocuğu İmparatorluğun güvencesi olarak gören bu yeni bakış,[89] doğal olarak çocuk yetiştirmeye ve eğitimine büyük bir ilgiyi de beraberinde getirdi; bu konudaki Batılı düşüncenin etkisiyle bu ilgi çocuk ve çocukluk üzerinde yoğunlaştı.

"Geçmişte... vasilik yönetici sınıfın ideolojisinin bir parçasıydı, ancak bu ideolojide devlet çıkarlarının koruyucusu Veziriâzam veya bürokrasiydi" diyen Mardin, "Gençliğin de tecrübeye oranlanabilecek bir katkısı olabileceğinden bahis, kaşların havaya kalkmasına sebep olurdu" diye devam ediyor.[90] Konu aldığımız dönemde çocukluk ve gençlik, hayatın farklı dönemleri olarak değerlendirilmiştir. Buna karşın, Osmanlı tarihinin daha önceki dönemlerindeki hayat döngüsü kategorilerinde bunların yerlerinin ne olduğu hakkında bir bilgimiz yoktur. Osmanlılarda çocukluğun tarihi henüz yazılmış değildir.

Avrupa'da 18. ve 19. yüzyıllarda hız kazanan toplumsal hareketlere ve hatta Aydınlanma'ya kadar geriye götürülebilecek bir geleneği takip eden Osmanlılar 19. yüzyıldan itibaren çocuk yetiştirme, eğitim ve sosyal reform konularını birbirine bağlamaya ve çocuğun sağlığını, karakterini ve bilgisini geliştirmeyi sosyal gelişme açısından bir köprü olarak görmeye başladılar.[91] Avrupa'da yeni ve laik bir ilköğretimin, özellikle de İngiltere'deki Lancasterci tarzın doğrudan etkileri 1830'larda duyulmaya başlamıştı; Osmanlıda bu tür okullar önce misyonerler tarafından Rum ve Ermeniler için, daha sonra da reformcu Padişah II. Mahmud'un isteğiyle Müslümanlar için açılmıştı. Bu, Türk tarihinde ilk defa ilköğretimin geleneksel dinî kurumlar dışında verilmesi anlamına geliyordu.[92] 1824 gibi erken bir tarihte II. Mahmud "Müslümanları dünya ve ahiret belalarından kurtarmak" gayretlerinin bir parçası olarak, "hiç kimsenin çocuğunu yetişkin oluncaya kadar okuldan men edemeyeceğini" bildiren bir ferman çıkardı.[93]

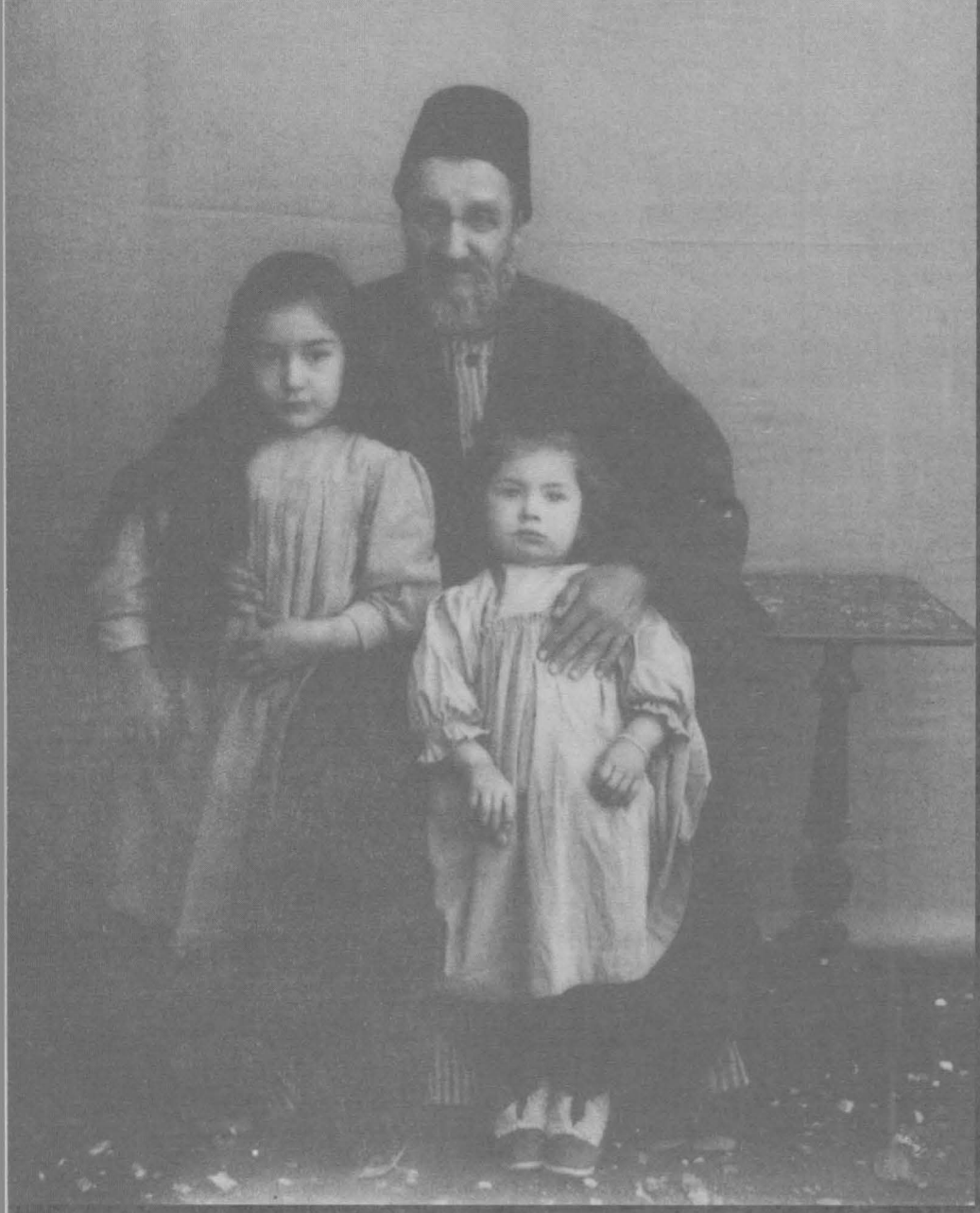
[88] "İdeology", s. 9.
[89] A.g.m., s. 19.
[90] A.g.m.
[91] Davidoff ve Hall, *Family Fortunes*, s. 343.
[92] Berkes, *Development*, s. 103-104.
[93] *A.g.e.*, s. 101.

Ancak bütün bu gelişmelerin, İmparatorluğun son yıllarından önce, Müslüman ilköğretim sistemine büyük bir değişiklik getirdiği söylenemez. Yine de bunlar, nihai olarak doğurganlığı ve aile ilişkilerini de etkileyecek olan çocuğun toplumdaki yerine ilişkin zihniyet değişikliğinin ilk adımlarıydı. Bunlar 20. yüzyılın başındaki Osmanlı okul sistemi reformunun itici gücünün bir parçasını oluşturmuştu.

19. yüzyılın son on yılından itibaren Osmanlı aydınları ve yazarları çocuk ve onun toplumdaki yeri konularına eğilmişler ve temayı geliştirmişlerdir. Bu konuda belki de en önemli rolü oynayan, çocuk ve çocukluk konularını ilk ele alan, ilkokul çocukları için kitap hazırlayan, anne-babalar için de çocuk yetiştirme ve çocuk sağlığı konularında birçok kitap yazan Ahmed Midhat Efendi'dir. Böylece bir dönem boyunca sürecek bir gelenek başlamış oluyordu. Ahmed Midhat Efendi, 1890'ların sonlarında yaptığı gezilerde Avrupa'daki yaşayışı en ince ayrıntılarına kadar coşkuyla gözlemlemiş, dönüşünde birçok kitap yazmıştı. Bunlardan bazılarının başlıkları şöyleydi: *Çocuk Melekat-ı Uzviyesi, Hikmet-i Peder, İstidad-ı Etfal, Babalar ve Oğullar, Peder Olmak Sanatı, Ana ve Babanın Evlad Üzerinde Hukuk ve Vezaifi.*[94] Sonuncusunda, Avrupa'da 300-400 yıldır süren ilerlemelere bağladığı, Fransızların çocuk yetiştirme konusundaki gayretlerini övüyordu. Bu tema 19. yüzyıl sonunda birçok Osmanlı aydını tarafından ele alınmış ve belli ki önemli bir tartışma konusu olmuştu. 18 Ağustos 1889 tarihli günlüğünde Şair Nigar Hanım şöyle yazıyordu: "Âlemin halini düzeltmek, insanları sulh ve selâmet içinde yaşatmak isteniyorsa çocukların terbiyesine emek vermek gerekir... Çocuğun değerli bir insan olabilmesi tahsil ve terbiyesine bağlıdır."[95] Seçkinler düzeyinde başlayan bu tür düşünceler, eğitimin yaygınlık kazanmasıyla özellikle İstanbul'da yayılmaya başladı. 1920'lerin sonlarında çocukların dörtte üçünün ilköğretim seviyesinde diploma aldığını biliyoruz.

Yüzyılın başında Hüseyin Cahit [Yalçın] ilk romanında şu sert uyarıda bulunuyordu: "Çocuklarına yeterli eğitimi vermeyi ihmal eden anneler suçlanmayı hak ederler, zira bu ihmalin zararını son kertede toplum çeker."[96] İkinci Meşrutiyet döneminde yükselen milliyetçilik çerçevesinde, çocuk yetiştirmek bazıları için politik bir görev

[94] Okay, *Batı*, s. 244.
[95] *Hayatımın Hikâyesi*, İstanbul, 1959, s. 33-34.
[96] Alıntılayan Mardin "Ideology", s. 9.

Resim 7.9 Modern görünümlü torunlarıyla bir derviş dede, 1897 (Engin Özendes Koleksiyonu).

Resim 7.10 Yüzyılın sonunda bir baba ile çocukları (Engin Özendes Koleksiyonu).

Resim 7.11 Hali vakti yerinde bir ailenin reisi ve çocukları, 1911 (Engin Özendes Koleksiyonu).

halini almıştı; bu yıllarda aile, çocuk ve millet birbiriyle her dönemden fazla özdeşleştirildi. Birinci Dünya Savaşı'ndan bir yıl önce *Kadınlar Dünyası*, okurlarına şöyle diyordu: "Aile demek millet, millet demek aile demektir."[97] Bu mesaj dönemin popüler edebiyatında sürekli tekrarlanıyordu. Hüseyin Rahmi Gürpınar, savaş yıllarında yazdığı oldukça melodramatik bir piyeste, kahramanının ağzından seyirciye şüphesiz sık duydukları bir şeyi, çocuk yetiştirmenin "millete yapılan en büyük hizmetlerden biri" olduğunu söylüyordu.[98]

Gökalp'in aynı yıllarda sosyolojik ve ideolojik yazılarında sürekli tekrarladığı bu tema 1920'ler ve 1930'larda Kemalist ideolojinin köşe taşlarından biri olarak benimsenecekti. Çocuk Esirgeme Kurumu'nun popüler dergisi *Gürbüz Türk Çocuğu*, sağlıklı Türk çocuğu hikâyeleriyle doluydu (bunlar, fedakâr anneleri tarafından emzirilmiş tombul çocuk resimleriyle süsleniyordu) ve bu çocukların sadık birer bürokrat olarak yetişmekte oldukları varsayılıyordu. İstanbullu annelerin bu milliyetçi amaçlardan ne ölçüde etkilendiği bilinmiyor. O zamanın şovenist ruhu içinde bazılarının etkilenmiş olması muhtemeldir. Fakat birçok annenin çocuğa karşı tavrı ve çocuk yetiştirme usulü sosyal hedeflerden çok, kişisel hatta bencil hedeflere yönelikti. Konuştuğumuz birçok kadın bundan bahsetti.

19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında İstanbul'da çocuk merkezli bir toplumun şekillendiğine ilişkin pek çok gösterge mevcut. Örneğin, çocuklar artık ekonomik açıdan daha az faydalıydılar; bu, şüphesiz Tanzimat'tan itibaren başlayan, şehrin ekonomik yapısındaki değişikliklerin bir sonucuydu. Abdülhamid döneminde bürokrasinin genişlemesine paralel olarak, şehir ekonomisinin modernleşmesiyle ev dışı sanayi üretimi artmıştı. Hiç değilse 1880'lerden itibaren modernleşen bürokrasi, Osmanlıda eskiden çok geçerli olan 'çıraklıktan yetişme'yi bertaraf ederek, bürokratik alanda yükselmenin şartı olarak formel eğitimi öne çıkardı.[99] Şehirde sanayi üretiminin ve ücretli iş alanlarının artmasıyla birlikte, işe alımlarda geleneksel olanların yanı sıra daha formel ölçütler de tanımlandı ve eğitimin gerekliliği giderek daha çok vurgulanmaya başladı. Eski Osmanlı vilayetlerinden birçok göçmenin toplumsal basamakları tırmanmayı

[97] Aliye Cevad, "Aile-1", *Kadınlar Dünyası*, sayı: 37, 10 Mayıs 1329/23 Mayıs 1913, s. 2.
[98] Gürpınar, *Kadın Erkekleşince*, s. 80.
[99] Findley, *Bureaucratic Reform*.

başardığı bu dönemde hızlı bir sosyal hareketlilik göze çarpıyordu.[100] Bu hareketlilikte eğitimin rolü büyüktü; buna karşılık, aileler için çocuk sahibi olmanın maliyeti artıyordu.

Çocuk sağlığı ve yaşamı bu dönemde büyük önem kazandı. 1800'lerin sonlarından itibaren, popüler basında konuya ilişkin çok sayıda makaleye rastlanıyor.[101] Çocuk sağlığı ve beslenmesi üzerine sayısız rehber yayınlanmakta, bu konuda birçok kamu kuruluşu, Osmanlı ve Cumhuriyet hükümetleri modern yöntemlerin kullanımını desteklemekteydi.[102] Dönemin etnografik tablosunu yakından takip eden Refik Halid şöyle diyordu: "Şüphe yok ki bu devirde [Abdülhamid dönemi] çocuk bakımı İstanbul'da yeni yola girmiştir."[103] Daha önce de gördüğümüz gibi, Osmanlı aydınlarınca izlenen ve Türkçeye çevrilen Fransa'daki güncel sosyoloji, psikoloji ve pedagoji çalışmalarında bahsedilen çeşitli çocuk yetiştirme yöntemleri çok ilgi çekiyordu.[104] 20. yüzyılın başından itibaren, Osmanlı doktorları da çocuk yetiştirme ve sağlığı üzerine kitap yayımlamaya başladılar. İmparatorluğun ilk pediatri uzmanları Abdülhamid döneminde ortaya

[100] Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire*, c. II, s. 172 vd.; Mardin, "Ideology"; "Modernization"; "Turkey: the transformation of an economic code", Ergun Özbudun ve Aydın Ulusan (ed.), *The Political Economy of Income Distribution in Turkey* içinde, New York, 1980; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra, 1961.

[101] Bu kaynakların bazıları şunlardır: "Çocuk bakmak", *Terakkî-i Muhadderat*, sayı: 15, 21 Eylül 1285/3 Ekim 1869, s. 7-8; "Hıfz-ı sıhhat-ı etfal", *Çocuklara Mahsus Gazete*, sayı: 37, 26 Kânun-ı evvel 1312/7 Ocak 1897, s. 3-4; "Kadınlara mâlûmat: çocukların beslenmesi", *Sabah*, sayı: 1840, 24 Rebiyülevvel 1312/25 Eylül 1894, s. 3-4; "Hıfz-ı sıhhat-ı beden: velâdetten 2 yaşına kadar", *Sabah*, sayı: 6068, 1 Recep 1324/21 Ağustos 1906, s. 3; "Himaye-i etfal: 3- çocuk doğduktan sonra çocuğu kendi validesi emzirmeli", *Vakit*, sayı: 785, 12 Kânun-ı sâni/Ocak 1920, s. 3; "Gürbüz çocuk nasıl meydana gelir?", *Gürbüz Türk Çocuğu*, sayı: 2, Teşrin-i sâni/Kasım 1926, s. 8-9; Dr. Ali Vahit, "Bebek nasıl beslenir", *Gürbüz Türk Çocuğu*, sayı: 54, Mart 1931, s. 12-13; Dr. Besim Ömer [Akalın], *Nüfus Meselesi ve Küçük Çocuklarda Vefiyyat*, İstanbul, 1339/1921.

[102] Cumhuriyetin ilk yıllarında Himaye-i Etfal Cemiyeti (Çocuk Esirgeme Kurumu), hükümetin de direktifleriyle, çocuk bakımına dikkat çekerek, halkı bakım eksikliğinin çocuk hastalıklarına ve ölümlerine yol açtığı konusunda uyarıyordu. Cemiyet'in yayımladığı *Gürbüz Türk Çocuğu* adlı derginin odağı da çocuk bakımıydı.

[103] *Üç Nesil*, s. 15.

[104] Örneğin bkz. "Terbiye-i etfal", *Terakkî-i Muhadderat*, sayı: 18. 12 Teşrin-i evvel 1285/24 Ekim 1869, s. 1-2; "Kadınlara mâlûmat: terbiyede mekteb ve aile", *Sabah*, sayı: 1687, 23 Şaban 1312/19 Şubat 1895), s. 3; "Çocuk terbiyesi", *Demet*, sayı: 1, 17 Eylül 1324/30 Eylül 1908, s. 12-13; "Çocuğunuzun zekâsı gıdasına bağlıdır", *Gürbüz Türk Çocuğu*, sayı: 34, Temmuz 1929, s. 10-11.

çıktı.[105]

Doğurganlığa ilişkin kaynakların da açıkça gösterdiği gibi, ana-babalar az sayıda çocuk sahibi olup, sınırlı gelirlerini bunları yetiştirmeye harcıyor, çocuklarının geleceğiyle eskisinden daha fazla ilgileniyorlardı. Sınıf farkı olmaksızın, konuştuğumuz kimselerin neredeyse hepsi, neden az sayıda çocuk sahibi olduklarını sorduğumuzda, onları daha iyi yetiştirmek istediklerinden bahsetti. Orta sınıf bir kadının belirttiği gibi:

> Belki de çocuklarımızın üzerine fazla düştük, çünkü onları gerektiği gibi yetiştirmeye çalıştık, dolayısıyla fazla çocuk istemedik... Kimse fazla çocuğa hevesli değildi. Mesele onları iyi yetiştirmekti. Bu da büyük bir sorumluluktu.

"Durumumuz oldukça iyiydi, yine de üçüncü bir çocuk sahibi olmayı hiç düşünmedik" diyen üst sınıftan bir baba, sebebini şöyle açıkladı: "Kolayca daha çok çocuk bakabilirdik, ama bizim hedefimiz çocuklarımızı [iki kız] iyi yetiştirmekti." Ardından, kendi babasının Birinci Dünya Savaşı sonrasında onu ve kızkardeşini yetiştirirken karşılaştığı zorlukları anlattı ve Cumhuriyetin ilk yıllarında ailelerin çocuklarının eğitimine özel bir ilgi gösterdiğini vurguladı.

Acaba İstanbullu aileler daha az çocuk sahibi olmaya başladıkları için mi çocuk-merkezli oldular, yoksa çocuk-merkezli olmaya başladıkları için mi daha az çocuk sahibi olmaya başladılar? Daha az çocuk sahibi olmak demek, annelerin çocuk yapmaktan ziyade çocuk yetiştirmeye ve çocuklarına vakit ayırmaya fırsat bulmaları demekti. 1907'de bürokrat, memur, ücretli ailelerine mensup kadınların son çocuklarını doğurma yaşı 29 civarıydı. Tüccar ve zanaatkâr eşleri için bu yaş 31'di. Ortalama olarak doğumun tüm zorluk ve riskleri kadın 30 yaşına ulaşmadan sona eriyordu. Bundan sonra doğurdukları çocuklara daha çok zaman harcayabiliyorlardı. Belki de kadınlar çocuklarına daha çok zaman ayırmak ve onları yetiştirmek için daha çok çaba sarfedebilmek için daha az çocuk sahibi oluyorlardı; zira çocukları hakkındaki beklentileri artmıştı. Konuştuğumuz kadınlardan bu izlenimi edindik. Hepsi doğum kontrol yöntemlerini biliyor ve düzenli olarak uyguluyorlardı. Bu konuda dinî ve ahlaki bir çekinceleri yoktu. Birçoğu kürtajı dahi seçebiliyor ve bu konuya oldukça pragmatik bir biçimde yaklaşıyordu; kürtaj yasadışıydı ve

[105]Halid, *Üç Nesil*, s. 15.

Resim 7.12 Baba ve kızı, 1924. Modern görünüşlü baba, kızını öne çıkarıyor.

risk taşıyordu, ancak onlara göre ahlak dışı değildi. Onları asıl kaygılandıran, tehlikesiydi.

Geleneksel ev içi işbölümü bu görevi kadınlara verse de, çocuk yetiştirmek sadece kadınların işi değildi. Seçkin ailelerden başlayarak, erkekler de çocuklarını (kızlarını da) yetiştirmekle giderek daha çok ilgilenmeye başlamışlardı. 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında yayımlanan romanlarda bir ideal olarak yansımasını bulan bu durum, 1920'lerde ve 1930'larda yaygın bir gerçeklik halini almıştı.[106]

[106]Örneğin, baba-kız ilişkisine ilişkin bir tartışma için bkz. Ayşe Durakbaşa, "The formation of 'Kemalist female identity': a historical-cultural perspective", Yüksek

Yüzyıl dönümünde yazılan en meşhur romanlardan biri olan *Aşk-ı Memnu*'nun kahramanı zengin dul Adnan Bey, çocuklarının yetiştirilmesi ve eğitimiyle yakından ilgili ve bu konuda dadılarıyla ayrıntılı müzakerelere giren bir tip olarak çiziliyordu. Adnan Bey hiç de mesafeli, pederşahi tipte bir baba değildi. Türk edebiyatından parçalar okuduğu kızı Nihal'le uzun uzun sohbet ediyordu.[107] *Handan* adlı romanda ise, Refik Cemal, karısı Neriman ve oğlu Nazım hakkında şöyle diyordu:

> Şimdi tüm dünyada benim için sadece sarı saçlı, mavi gözlü küçük Nazım ve sevgili karım Neriman var. Sonunda rolümü buldum... küçük Nazım'a köle olmak, onu yıkamak, onunla oynamak, Neriman ve benim ruhlarımızın onu üretmek üzere birleştiği bu narin, yumuşak şeyi kollarımda hissetmek.[108]

Batının simgesel olarak sarı saç ve mavi gözle özdeşleştirildiğini atlamayalım. Bu yaklaşım, 1869'da ilerici *Terakki-i Muhadderat*'ta çizilen ideal ana-baba portresinden oldukça uzaktı:

> Baba kısmı evladiyle lâkırdı ederken daima heybet ve mekâneti elden bırakmamalı, valdesi çocuğu daima pederle korkutmalı...[109]

Baba tipi uzak, otoriter ve uğursuz olarak sunulmakla birlikte, "Terbiye-i Etfal" (çocuk yetiştirme) başlığı altında yayımlanan bir dizi makalede de karşımıza çıkan bu tip konuların o dönemde ele alınmış olması bile ilginçtir.

Buna karşılık, 20. yüzyılın başında Ziya Gökalp, çocuğuyla yakın baba prototipinin temsilcisidir. Birinci Dünya Savaşı ertesinde İngilizler tarafından sürgüne gönderildiği Malta'dan, kızları Türkan ve Hürriyet'e, yetişmeleri ve eğitimleri hakkında bir dizi mektup göndermiştir. Bu mektuplar sevgi ve baba samimiyetiyle doludur. 8 Eylül 1919'da küçük kızı Türkan'a şöyle yazar:

Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1987, s. 124-133.

[107]Uşaklıgil, *Aşk-ı Memnu*, s. 42, 70.

[108]*A.g.e.*, s. 76.

[109]"Terbiye-i etfal", s. 1-2.

> Mini mini Türkan'ım, sevgili kızım,
> Senin mini mini parmaklarınla imzaladığın küçücük mektubunu aldım, seve seve okudum. Mini mini resmini de seve seve temaşa ettim. Elini ağzına sokmuşsun. Mutlaka bana buse göndermek için olacak. Sen henüz küçüksün; fakat ruhun her şeyi sezer. Annene teselli ver, senin ona karşı gülüşlerin, kalbine teselliler verir. Hürriyet'e şiir yazmış diye kıskanma. İşte sana da bir tane yazıyorum.[110]

Gökalp kesinlikle tipik bir örnek değildi. Seçkin ailelerde bile şüphesiz mesafeli ve otoriter, geleneksel görüşlü babaların sayısı çoktu; fakat olumsuz bir imaj oluşturan bu babalar giderek tarihe karışıyorlardı. Gökalp geleceğin temsilcisi ve 20'ler ile 30'ların ideal Cumhuriyet babasının öncüsüydü. Bu döneme ait fotoğraflarda modern fikirli babalar çocuklarıyla yakın ve sevecen bir pozda resmediliyorlardı. Bu dönemlerin tutucu çevrelerinden ailelerin fotoğraflarını görmemiz imkânsız; zira bunlar zaten fotoğraf çektirmiyorlardı. Orta sınıfın ise Birinci Dünya Savaşı'na kadar fotoğraf çektirmesi mümkün olmamıştı. Sadece seçkin aileler, o da kadınları dışarıda bırakarak, resmi bir pozda fotoğraflar çektiriyorlardı.

Biz alelade İstanbul ailelerinin çocuk yetiştirme yöntemlerinden ziyade, çoğunlukla tavır ve düşüncelerini yansıtan belgeler bırakan, dönemin roman ve hikâyelerine konu olan okuryazar orta ve yüksek sınıfın çocuklarına ilişkin olguları bilebiliyoruz. Düşük okuma-yazma düzeyi bir tarafa, modern düşüncelerle henüz tanışmamış olan işçi ve esnaf aileleri şehrin geleneklerine de daha uzaktılar. Seçkin ve memur kesiminin %60'ı İstanbul doğumlu olmasına karşın, esnafın %18'i, ücretli kesiminse %10'u burada doğmuştu. Bu rakamlar o dönemde şehrin nüfusunun en istikrarlı noktada olduğu 1907 sayımına ait. Bugün de olduğu gibi, ücretli kesimin çoğunluğu İstanbullu değildi ve bu kişiler beraberlerinde başka yerlerin (genellikle kırsal bölgelerin) geleneklerini taşıyorlardı. Bu kesimin ne tür ebeveyn rollerini benimsediklerini ve şehrin geleneklerini ne ölçüde etkilediklerini bilmek oldukça zor. Bu kesimden konuşabildiğimiz çok az sayıda kimse, yüzyıl dönümünde çocuklarıyla ilişki kurma konusunda bugün de olduğu gibi çok farklı yöntemlerden söz ettiler. Bu, böylesi hızlı ve radikal değişimlerle karşı karşıya kalan sınıfların insanları için pek şaşırtıcı olmasa gerek.

[110] *Limni ve Malta*, s. 31.

8

SONUÇ: UYGARLIK DÖNÜŞÜMÜ

1880 ila 1940 arası, özellikle İstanbul'daki ve belki diğer belli başlı Osmanlı şehir merkezlerindeki Müslüman haneleri ve aileleri açısından çok önemli bir dönemdi. Büyük bir İslam imparatorluğunu laik bir cumhuriyete dönüştüren güçlü toplumsal kuvvetler sıradan aile yaşamının ritmine de yansımıştı. Aile, evlilik, kadın, çocuk ve gündelik hayat söz konusu olduğunda sorgulanmaksızın sürdürülen düzen, o günlerde yaşanan büyük siyasal ve kültürel dönüşümün odak noktası olmuştu. 'Büyük kumarlar' siyasal arenada oynanmasına karşın, bu devrim gücüyle sıradan evlerde yaşanıyordu. Bu anlamda, ailede yaşanan değişim ve krizler aslında diğer bir uygarlık dünyasına doğru yönelen daha geniş çaplı dönüşüm krizinin küçük bir modeliydi.

Osmanlının son döneminde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında İstanbul'da yaşayan ailelerin gündelik hayatlarında kolaylıkla devrimci olarak nitelendirilebilecek büyük değişimler gerçekleşti. Aynı zamanda, tüm devrimlerde olduğu gibi geçmişten de devralınan birçok şey vardı, süreklilikler ve değişimler beklenmedik biçimde karşılaşıyor, birbirine karışıyordu. Tablonun tamamı oldukça karmaşık ve açıkça ortaya konabilmiş değil. Bunu, Türkiye'nin Osmanlının son dönemine ait sosyal ve kültürel tarihinin temel unsurlarının henüz kaleme alınmamış olmasıyla ilişkilendirebiliriz.

Biz Osmanlı aile hayatını sorgulamaya öncelikle 1920'ler ve 1930'larda görünen bazı çarpıcı demografik özellikleri irdeleyerek başladık. Philippe Ariès'in vurguladığı gibi,[1] demografik özellikler çoğunlukla toplumun yüzeyi altında yatanların gizli kolektif davranışlar yoluyla görünür kılınan işaretleridirler. 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında İstanbul'da mevcut olan demografik güçlerin yapısı toplumsal ve kültürel alanlardaki diğer değişimlerin hem habercisi hem de belirtisiydi, bu güçler ayrıca, aynı sosyo-kültürel olayların

[1] "Two successive motivations."

esasını oluşturuyorlardı. Evlilik yaşı, doğurganlık, ölüm oranı ve hatta hane büyüklüğü ve bileşimi birer 'demografik' olgu olarak alınabilir ve bunların sosyo-kültürel etkileri bu yönden değerlendirilebilir; yine de, bunlar aynı sosyo-kültürel sistemlerin ayrılmaz parçalarıdır. Kadının evlenme yaşı doğurganlığı etkileyebilir, ama her ikisi de, yani kadının evlenme yaşı da, doğurganlık da aslında toplumsal ve kültürel olayların oluşturduğu karmaşık düzenin ürünleridir. Demografik 'olgular' da diğer 'olgular' gibi yorumlanmaya açıktır ve sonuç olarak değişik zamanlarda, değişik açılardan bakan değişik kimseler tarafından değişik biçimde görülebilirler.

Doğurganlık, incelediğimiz dönemin başında da oldukça düşüktü; kadınlar ve erkekler kuşkusuz çeşitli doğum kontrol yöntemlerine veya kürtaja başvuruyorlardı. Bunları daha eski bir tarihten beri uyguladıkları anlaşılıyor, ancak doğurganlıktaki düşüşün kesin tarihini veya evlilik örüntülerindeki değişimin başlangıcını tespit etmek imkânsız değilse bile çok zor. Mamafih bizim verilerimiz İstanbul kadınları arasında düşük doğurganlığa geçiş sürecinin oldukça erken başladığına işaret ediyor. İstanbul'da 20. yüzyılın ilk kırk yılında yaşanan doğurganlık düşüşünü saptama çabamızın her aşamasında, düşüşün daha erken başladığını gösteren ipuçlarına rastladık. Görünen o ki, doğurganlıktaki düşüş Batı ve Kuzey Avrupa'nın birçok yeriyle aynı zamanda, yani 19. yüzyılın son çeyreğinde başlamıştı.

İslam dini doğum kontrolünü yasaklamıyordu ve İstanbul'da sıradan halkın bildiği birçok klasik yöntem vardı. İstanbul gibi büyük bir şehirdeki sosyal ve ekonomik istekleri göz önüne aldığımızda, çiftlerin kırsal kesimde yaşayanlar gibi çok çocuk sahibi olmaya gerek duymalarının ve bunu istemelerinin pek olası olmadığını görüyoruz. Yine de, 1880'lerden sonra giderek daha az çocuk istenmesi ve 1930'larda anne-babanın ancak kendilerini yeniden üretecek sayıda çocuğu dünyaya getirmeleri dikkat çekici. Bu dönemde kırsal kesimde yaşayan Türkler ise devrimin ve savaşların neden olduğu nüfus kaybını telafi etmek için ellerinden geldiğince çok çocuk yapıyorlardı.

Çocuk sayısı iki şekilde sınırlanmıştı: Birisi oldukça bilinçli ve istenerek uygulanıyor, diğeri ise çocuklarla pek ilgisi olmayan diğer toplumsal süreçlerin sonucunda yaşanıyordu. Çiftler bilinçli olarak çocuk sayısını sınırlamak için birçok doğum kontrol yöntemi uyguluyorlardı. Bunu hem kullanılan yöntemlerle ilgili topladığımız bilgilerden, hem de özellikle annelerin son çocuklarına sahibi oldukları yaşın dönem boyunca aşağı doğru bir eğri izlediğini gösteren istatistiksel verilerden biliyoruz. İstanbul'da doğurganlığın düşüşü,

aile planlamasında 'modern' adını verdiğimiz yöntemlerin hiçbirinin uygulamaya konmadığı bir dönemde başladı. Bu, Avrupa'nın birçok yerinde olduğu gibi, geri çekme, yıkama ve kürtaj gibi geleneksel yöntemlerin 'demokratikleştiği' bir süreçti. Ayrıca, anne adayları giderek daha geç evlenerek, sahip olacakları çocuk sayısını dolaylı yoldan da sınırlıyorlardı. Ancak kadınlar çocuk sayısını kısıtlamak amacıyla değil, bununla pek ilgili olmayan başka nedenlerle geç evleniyorlardı.

Bu dönem boyunca insanların neden belli bir yaşta evlendikleri sorusunu kesin verilerle yanıtlayamıyoruz. İstanbul'da kadınların evlenme yaşı yüzyılın başından itibaren her 10 yılda bir 1 yıl daha arttı ve 1930'larda ortalama 23'e yükseldi. Bunun nedenini ancak dolaylı delillerin sunduğu tablodan çıkarsayabiliyoruz. Bu deliller, o dönemde İstanbul'da kadınların değişen statülerine ve konumlarına ilişkindi. Burada kastettiğimiz, eğitim gibi yollarla kadının statüsünün artması, çalışma hayatına girme, Osmanlının son döneminde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında kadının toplumdaki yerini geliştirmek için harcanan çaba, çokeşliliğe ve cariyeliğe karşı yükselen tepki, evlilikte giderek artan seçme inisiyatifi ve bu konularda Batı modelinin etkisinin artmasına benzer birçok 'nesnel gösterge'dir. Yine de o dönemde bu etkenlerin nasıl bir araya gelerek bir kadının kararlarını etkilediğini bilmiyoruz. Ancak kadınların giderek daha geç evlenmesinin İstanbul'daki doğurganlık düşüşünün temel nedenlerinden biri olduğu açık.

Erkeklerin evlenme yaşının hane oluşumunun zamanlaması üzerinde önemli sonuçları olmakla birlikte, doğurganlık üzerinde doğrudan bir etkisi yoktur. Bu çalışmanın konusu olan dönem boyunca erkeklerin geç evlenme oranı sabitti; evlenme yaşında belli belirsiz bir yükselişin kaydedildiği savaş yılları ise istisnai bir dönemdir. Erkeklerin geç evlenmesinin nedeni olarak ev açmanın maddi zorluklarını ve evlilik için olgunluk olarak kabul edilen yaşı tanımlayan kültürel kavramları gösterebiliriz. Bunlar birbirleriyle bağlantılı olaylar olmakla birlikte, biri diğerine indirgenemez.

Son 100 yılda İstanbul'da evlilik kurumuna ilişkin yaşanan birçok değişime rağmen, evliliğin sıklığı pek az değişti. Evlilik, tüm Türkiye'de olduğu gibi, bu kentte de bireyin yaşamında kaçınılmaz bir aşama olarak görülüyordu ve halen de görülüyor. Dönemimiz boyunca toplam doğurganlık oranının düşüşte olması, evliliğin neredeyse evrensel olduğu düşünülürse daha da çarpıcı bir boyut kazanıyor. Yoğun geniş aile ilişkileri ağı içinde olmasına karşın, yüzyıl dönümünden itibaren evlilik giderek ailevi olmaktan çok, çiftlere iliş-

kin bir olay olarak görülmeye başladı. Çocuk yetiştirme ve toplumsal yeniden üretim evliliğin temel amaçları olagelmişti, ama 19. yüzyılın sonunda bile vurgu asla çocuk sayısı üzerinde değildi. İnsanların bu konuda daha eski tarihlerde ne düşündüğünü ve nasıl davrandığını bilemiyoruz. Şüphesiz 19. yüzyılın sonunda daha iyi olan kamu sağlık koşulları, düşüş gösteren çocuk ölümü oranları aileler açısından az çocuk sahibi olmayı geçmişte olduğundan daha az riskli hale getirmişti. Osmanlı reformcularının temel konularından biri olan ve yabancıları çok heyecanlandıran çokeşlilik İstanbul'da çok sınırlı bir çevre için geçerliydi ve bu kesim için bile evlilik hayatının sadece bir aşamasıydı.

20. yüzyılın başından itibaren, ebeveyinlerin ilgisinin odak noktası, dünyaya gelen çocuğun sağlığı, uygun bir şekilde yetişmesi ve eğitimi gibi konular olmaya başladı. Özellikle savaş sırasında ve Cumhuriyetin ilk onyıllarında çocuk yetiştirmek giderek artan bir biçimde milliyetçi terimlerle ifade edilmiş olsa da, muhtemelen halkın kararlarının ideologların amaçlarıyla çakıştığı örnekler yalnızca rastlantısaldı; gerçekte, alınan kararlar gündelik hayatın gereklerini yansıtıyordu ve birçok kişi, ebeveynden ve sağlıklı ve iyi eğitilmiş çocuklardan oluşan küçük çekirdek aile modeline önemli bir yer veren modern –yani 'Avrupai'– yaşam biçimine özenerek hareket ediyordu.

Bildiğimiz kadarıyla, İstanbul'un Müslüman halkı düzenli ve geniş çaplı aile planlaması uygulayan ilk Müslüman topluluktur. Evlilik, doğurganlık, hane oluşumu, üreme sistemleri ve demografik davranış analizlerimiz, çeşitli halklar, ülkeler ve etnik gruplar mozayiği görünümündeki Osmanlı İmparatorluğu içinde İstanbul'un oldukça özgün bir konumu olduğu görüşünü desteklemektedir. Örneğin çocuk sayısı temeline dayalı aile planlamasının varlığı, erkekleri ve kadınları geç evlenmeye yönelten bir hane oluşumu sistemiyle birleştiğinde ortaya çıkan model, İstanbul'u genel 'Müslüman' veya 'Ortadoğulu' modelden ayırıyordu.

Bu tarihsel eğilimlere paralel bir gelişmeye başka hiçbir Ortadoğu veya Müslüman kentinde rastlamıyoruz. Diğer taraftan bunların hiçbirinde doğurganlık İstanbul'daki kadar erken, etkin ve yaygın bir şekilde düşüş de göstermemiştir. Daha önce de gösterdiğimiz gibi, İstanbul'da doğurganlık düşüşünün nedenleri kısmen kadının evlenme yaşının yükselmesi, kısmen de doğum kontrol yöntemlerinin kullanılmasıydı. Bu etkenlerden ilkinin insanların kafasındaki çocuk sayısını sınırlayacak bir tarafı yok gibi görünüyor; ikincisi ise ekonomik gerekliliklere, çocuğa ilişkin özlemlere ve o dönemde modern

veya o zamanın ifadesiyle 'medeni' bir ailenin nasıl olması gerektiğine ilişkin yeni yeni oluşan kavramların karmaşık ve henüz tamamen anlaşılamayan bir bileşiminin sonucuydu. İstanbullu Müslümanlar Ortadoğu'daki dindaşlarından oldukça farklı ve evlenme yaşı, hane oluşumu, çokeşlilik, aile planlaması uygulamaları, doğurganlık eğilimleri ve genel olarak aileye karşı tavır konularında öncü durumdaydılar. Bazı verilerin ışığında, İstanbul'daki evlilik ve aile sistemine yakın bir sistemin 1930'lar ve 1940'larda Beyrut'ta da geçerli olduğu ileri sürülebilir.

Yaygın görüşlerin aksine, Osmanlının son döneminde İstanbul'daki ailelerin küçük olduğunu biliyoruz. Bunun 19. yüzyılda ortaya çıkan yeni bir olgu olmaktan çok, metropolitandaki sosyal ekonominin uzun dönemli bir özelliği olması muhtemeldir. İleride yapılacak araştırmalarla bu önemli konuya daha fazla ışık tutulabilir. İstanbul hanesi sadece küçük değil, ayrıca çoğunlukla basit bir yapıdaydı. Tüm hanelerin sadece %10'dan biraz fazlası çok aileli hane tipindeydi ve bunlar da büyük bir ihtimalle toplumun üst kesiminden kimselerin haneleriydi. Ev içi yaşam döngüsünün belli bir aşamasında, başta dul kalan anneler olmak üzere, diğer akrabaların aileye eklenmesi söz konusu olsa da, ortalama tip, çekirdek aile hanesiydi.

Erkeklerin geç yaşta evlendikleri ve ev açmalarının büyük zorluklar doğurduğu bir ortamda, birçok çift evliliklerine, anne-babalarıyla birleşik olarak değil kendi geçimlerinden sorumlu olarak başlıyordu. Bu, dönemimiz boyunca, İstanbul'un Müslüman halkının çoğunluğunun karmaşık aile hanesi tipinden çekirdek aileye doğru önemli bir dönüşüm yaşamadığı anlamına geliyordu. Dönemin ikinci bölümüne ilişkin çalışmaların mevcut olmaması nedeniyle karşılaştırma yapma imkânı bulamasak da, başlangıç noktası olan 1880'lerin buna yeterli kanıt oluşturduğunu düşünüyoruz. Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında seçkin İstanbul ailelerinin konak yaşamının son bulmasıyla, çok aileli hane sayısında bir miktar düşüş yaşanmış olduğunu tahmin etmek zor değil. Bu dönemde hane yapılarında radikal bir değişim olduğuna dair yaygın inanışın nedeni bu olabilir. Bu yanlış kavramlaştırmanın nedeni, geçmişteki ailelere ait bildiklerimizin, büyük ölçüde üst tabakadan kimselerin yazılı veya sözlü ifadelerinden oluşan bilgi tekeline dayanmasıdır. Toplumun fakir kesimlerinin yaşam biçimlerine ait günümüze kalmış hemen hiçbir şey yok. Şehrin Müslüman nüfusunun 1920'lerde ve 1930'larda istikrar kazanmasıyla, bekârların yaşadığı ve aile içermeyen hane oranlarında düşüş, buna karşılık çekirdek aile hanesi oranında artış

meydana gelmiş olabilir. Bu dönemin hanelerine ilişkin istatistiksel veri olmadığından, bu tür soruları cevaplayacak veri toplamanın tek yolu geriye dönük, sistematik mülakatlar yapmak gibi gözüküyor.

İncelediğimiz dönem boyunca, İstanbul'daki karmaşık aile hanelerinin oranı yüksek olmasa da, geniş aile bağları büyük ölçüde ortadan kalkmış da değildi. Tabii bunu ölçmek çok zor. Komşu hanelerdeki akrabaların geçmişte birçok görevi ve hazzı paylaştıklarını, akrabaların uzun süreli olarak ve sıklıkla kendilerininkinden başka bir hanede yaşadıklarını ve hanelerarası sınırların değişken olduğunu biliyoruz. Ayrıca, İstanbul'da ve diğer belli başlı şehirlerde, özellikle orta ve üst tabakalarda, bugün bile, daha kesin ve uzun süreli ziyaretler pek yaygın olmamakla birlikte, geniş aile bağlarının hâlâ çok güçlü olduğunu da görüyoruz. Nitekim Türkiye'de farklı kuşakların, Avrupa ve Kuzey Amerika'da olmayan bir biçimde, yoğun bir pratik ve duygusal ilişkiler bağıyla birleştiği gözleniyor. Ancak, orta ve üst sınıf kentli ailelere ilişkin çok az çalışma bulunduğundan, bu konuda kesin yargılara varmamız mümkün değil.[2] 1907 sayımı ile günümüz arasındaki uzun dönem hakkında, basın ve birkaç geriye dönük mülakattan çıkardıklarımız dışında, elbette çok az şey biliyoruz.

Toplumsal ve kültürel yapısı bakımından yanı başındaki Anadolu'dan bile farklı özellikler sergileyen İstanbul, kendine özgü demografik ve kültürel olayların kavşağı haline gelmişti. İstanbul'u bilinen sosyal-coğrafi kategorilerin hiçbirine rahatça yerleştirmek mümkün gözükmüyor. Yüzlerce yıllık ideal İslam kent dokusunun özelliklerine uygun olarak görünüşte bölüklü mahalle yapısında inşa edilmiş olan İstanbul, bütününde bu Doğulu modelle çok az benzerlik taşır. 1880'lerden itibaren şehrin demografik ve hane yapısı, yüzyıl dönümünden sonra etkisini göstererek toplumsal ve kültürel yeniden yapılanmaya zemin hazırlamaya başladı. Etiolojilerinin sonradan yaşanan toplumsal ve kültürel devrimle bağlantısı çok zayıf olsa da, bunlar modern aile hayatının gerekleri olan örüntüleri sağladılar. Çeşitli sebepleri ve sonuçları birbirinden ayırıp ortaya koymak için, İstanbul'un mevcut halini neden ve nasıl aldığı ve İzmir, Selanik, hatta Bursa gibi İmparatorluğun diğer kozmopolit merkezleriyle nasıl karşılaştırılabileceği konusunda kuşkusuz daha fazla şey bilmemiz gerekiyor. Şehrin gayri Müslim kesimlerinin Müslüman nüfus üzerindeki etkisinin boyutlarının daha iyi anlaşılması kuşkusuz bu ko-

[2] Duben, "The significance of family".

nuyu da kısmen aydınlatacaktır.

En geniş anlamıyla aldığımızda, çalışma dünyası da İstanbul'u giderek artan bir biçimde Anadolu'dan ayırıyor ve aile yaşamıyla doğurganlıkta değişimin gereklerini sağlıyordu. Yüzyılın başından itibaren hissedilmeye başlayan iş ile evin ayrılması süreci II. Abdülhamid'in uzun saltanatı sırasında yaygınlaşıp kökleşti. 19. yüzyılda devlet bürokrasisinde gerçekleştirilen reformlar, geçmiş Osmanlı deneyimine karşı Avrupa kurumlarına benzer bir biçimde devlet ve aile ilişkileri arasına daha kesin bir sınır getirmişti. Özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra giderek artan ticarileşme ve gelişen sanayi nedeniyle, şehirdeki birçok insan ailelerinden uzak işyerlerinde çalışmaya başlamıştı. Yüzyılın başından itibaren nüfusun önemli bir kesimi ev dışında çalışıyor ve geçimini aylık olarak ve ücretlerdeki harekete bağlı bir şekilde sağlıyordu.

Bu bağımlılık, Birinci Dünya Savaşı sırasında enflasyonun ve düzensiz ödemelerin şehrin çalışan nüfusunun geçmişte alıştığı sabit refah düzeyini bozmasıyla ev yaşamını vurmuştu. Enflasyon, savaş ve yüzlerce yıllık imparatorluk yaşamının son bulması, İstanbul ailelerini, gündelik alışkanlık ve değerlerini yeniden şekillendirmekte olan Batılılaşmaya daha açık bir hale getirmişti. Çok sayıda kadının ilk kez ev dışında çalışmaya başlaması savaş yıllarına rastlar. Çalışma hayatındaki –basında da yer alan– bu kadınlar gerçekteki sayılarının yansıttığından daha fazla 'görünür' durumdaydılar ve kuşkusuz, kadının toplumdaki konumunun değişmesinde rol oynayan etkenlerden biriydiler.

En azından Avrupa'dan ithal tüketim mallarının İstanbul'daki mağazalarda bulunmaya başladığı ve basında düzenli olarak reklamlarının yapıldığı 1860'lardan itibaren, Batı ürünleri zengin Türklerin ilgisini çekmeye başlamıştı. Basın bu ürünleri sergilemekle kalmıyor aileleri Avrupa yaşam biçimi, Avrupa kurumları, değerleri, siyasal ve sosyal hareketleri gibi konulara ilişkin bir haber bombardımanına tutuyordu; diğer bir deyişle, bir iletişim devrimi yaşanıyordu. Sayıları artan gazete ve dergiler, okuyucuları için tefrika roman ve hikâyeler de yayımlıyordu. Bunların çoğu, geleneksel aile düzeni, kadının evdeki ve toplumdaki yeri gibi konularda reformcu bir yaklaşım sergiliyordu. Başka makale ve yazılarda ise, bunlara ek olarak eğitim sorunları, sağlık, çocuk bakımı ve çocuk yetiştirme gibi konular işlenmekteydi. Geleneksel İslam veya Türk değerlerini bu kültür saldırısına karşı koruma yolunda bir gayret sarfedildiyse de, Osmanlı devletinin zayıflığı, Avrupa kurumlarının çekiciliği ve İstanbul halkının

bir kısmının tercihinin o yönde olması nedeniyle bu hedefe ulaşılması mümkün olmadı; fakat eski değerler ve yaşam biçimleri elbette tamamen ortadan kalkmadı. Bunlar özellikle iki aşırı uçta varlıklarını sürdürdüler; ya değişen kurumlara verilen etiket isimler (Gökalp'in 'milli' ailesi gibi) şeklinde, ya da aile hayatının Batılılaşması sürecini derin bir düşünüş ve davranış tarzı olarak Türklere özgü bir hale getirmek suretiyle.

İnsanlar kendi sosyal çevreleri üzerine fikir üretirken genellikle ikili bir bakış açısından yararlanırlar; İstanbullu Osmanlılar da böyle yaptılar. Değişimlerin zihinde ayrışmasını ve kavranmasını sağlayan terimler 'eski ve yeni', 'alaturka ve alafranga'ydı. Gerçek ise, Tanpınar'ın da belirttiği gibi, çoğu açıdan daha karmaşıktı. Birçok kimsenin hayatındaki eski ve yeni unsurlar, sosyal sınıf, sosyal statü, meslek, şehirde yaşama süresi gibi olguların yanı sıra, Batı etkisine açıklık gibi birçok etkene bağlı olarak değişik oranlarda karışmıştı. Batılılaşmanın okur-yazar orta ve üst sınıfları geleneksel alt tabakalardan daha fazla etkilediğine kesin gözüyle bakılsa da, incelediğimiz dönem boyunca bu sınıflar arasında evlilik ve doğurganlık örüntüleri açısından fazla bir fark olmadığını unutmamalıyız. Bu durumda, Batılılaşma, sosyal sınıf ve bizim ilgi alanımıza giren demografik olaylar arasındaki bağlantı konusu çözümsüz kalıyor.

Örneğin, görücü usulü evlilikten aşk evliliğine geçiş konusunda çok gürültü koparılmış olsa da, bu 'şekiller' aslında daha çok insanların zihinlerinde bu derece 'saf' ve katıksızdı. Aşk *fikri* aileye ve toplumsal düzene karşı gizli bir tehdit sayılırken, ailenin denetimi altında yaşanan aşk ilişkisi 'türü' daha yaygın ve giderek artan bir düzenleme halini alıyordu.

Yaşlı kuşağın genç kuşak üzerindeki otoritesi dönemin yazınının ifade ettiği boyutlarda kırılmış olmamakla birlikte, kuşaklar arası çatışma tartışmasının gündeme getirdiği artan bireysel bilinç, Batılı çekirdek aile idealiyle birlikte kuşaklar arası sorumluluk ve rol ayrışması sürecinde kısmen rol oynamıştı. Ailenin odağı açık bir biçimde içe dönüyordu. Ancak aynı zamanda, gözlemlediğimiz gibi, ayrı evlerde otursalar da ailelerin farklı kuşaklarının birbirlerinin yaşamında önemli roller oynaması durumu son bulmamıştı; bu tablo İstanbul'da halen geçerlidir. Çekirdek ailelerin çoğunlukla ayrı evlerde yaşamalarına rağmen Türkiye, hatta İstanbul "bireysel"den çok ailevi bir toplum olarak nitelenebilir.

1860'lar gibi erken bir tarihten itibaren yaşlı kuşakların otoritesine karşı yükselen eleştiriler, aile kurumunun radikal bir biçimde

çözülmesi sonucunu doğurdu. Bu kavramsal irdeleme ve analiz, ailelerini 'kriz' durumunda gören İstanbullu Müslümanların yüzlerce yıllık bağları ve düşünce biçimlerini sorgulanmalarına yol açmıştı ve neticede alternatiflerin daha kolay kabullenilmesini sağlamıştı. Belli başlı bütün siyasal ve toplumsal kurumlar sorgulanır ve sonuçta çeşitli Batılı alternatifler lehine reddedilirken, İstanbul gerçek bir yaşam kriziyle boğuşuyordu. Aile hayatındaki değişimlerin belli başlı sosyolojik işaretleri, karıkoca arasındaki ilişkinin daha dostane bir hal alması, anne-babayla ve özellikle baba ile çocuklar arasında daha eşitlikçi ve yakın ilişkiler kurulması, evin fiziki düzeninde ve davranış biçimlerinde simgesel anlamı büyük değişimlerin meydana gelmesiydi. Aslında özellikle kuşaklar arasındaki duygusal ve pratik bağlarla varlığını koruyan geleneksel Türk aile değerlerinden kopulmaması gerektiğini savunanların sayısı hiç de az olmamasına rağmen, bu yıllarda İstanbul'da ev yaşamının değişimini belirleyen güç, ağırlıklı olarak Batılı aile modeliydi.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında İstanbul olağanüstü bir şehirdi. Bu şehir Batı Avrupa, Balkanlar ve Asya'dan gelen etkilerin karıştığı bir alan ve uygarlıkların buluşma noktasıydı. İstanbul sokaklarında gezen biri, karşılaştığı İslami ve Avrupalı görünümlere bakarak kültürlerin yan yana durduğunu hissedebilirdi. Gene de, İstanbul'un özgün karakterinin yüzeysel bir izlenimin çok daha ötesinde birşey olduğunu ve çoğu bakımdan burada yaşayanların da bunun bilincinde olmadığını gördük. Aile ilişkisinin özel ayrıntılarında ve şehrin demografik örüntülerinde bile kültürlerin buluştuğu bu özgün kavşağı hissetmek mümkündü.

İstanbul sosyal ve kültürel yaşamının birçok alanı açısından özgün bir yere sahip olmasına karşın, incelediğimiz dönem boyunca İstanbul'da yaşananlar, Türk toplumunun yaşadığı gelişmenin kıyısında kalmış değil; aksine bu şehrin toplumsal yeri daima merkezi olagelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti ve kültürel merkezi olan İstanbul, tüm toplumun kimliğini yeniden şekillendiren sosyal ve kültürel değişimlerin karmaşık kimyasının şekillendiği bir pota görevi görmüştür. Çağdaş Türk toplumunun kimlik ve yönelimi karmaşık ve belki de hâlâ Doğuyla Batının gelecekteki uzlaşımına bağlıyken, imparatorluktan cumhuriyete geçişte İstanbul'da olanlar, geniş ölçüde dile getirilmeyen Batılı yaşam biçimi paradigmasını oluşturmaya devam etmektedir.

Kaynaklar ve Bibliyografya

ARŞİV KAYNAKLARI

Nüfus kayıt defterleri (defter numarasına göre)
Beşiktaş Nüfus Müdürlüğü
1885 sayımı: 133, 135, 152, 154, 155, 166, 175, 176 (Şenlikdede).
1907 sayımı: 1 (Kaptan ibrahim Ağa), 1 (Muhacir), 1 (Mübadil), 2 (Muhacir), 2/2, 2/3, 2/4, 2/5, 8, 9, 10, 11, 12, 19, 20, 22, 23, 25, 25/1, 26, 26/2, 27, 28, 29 (Şenlikdede), 30, 33, 34/1, 34/2, 34/3, 35, 38, 39, 40, 43, 45, 47, 49.
Eminönü Nüfus Müdürlüğü
1885 sayımı: 1, 4, 7, 8, 10, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 33.
1907 sayımı: 7, 8, 11, 7/2, 17, 17/1, 29 (Müsvedde), 30, 32 (Müsvedde), 35, 40 (Müsvedde), 44, 44B, 44/1, 45 (Müsvedde), 49, 56, 70, 72, 72A, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 85, 90, 92, 93, 96.
Fatih Nüfus Müdürlüğü
1885 sayımı defterleri yok.
1907 sayımı: 1 (Emin Nurettin), 1 (Manisalı Mehmet Paşa), 2 (Manisalı Mehmet Paşa), 2 (Akseki), 2 (Oruç Gazi), 2A 3 (Manisalı Mehmet Paşa), 4 (Haraççı Muhittin), 5 (Haraççı Muhittin), 6 (Haraççı Muhittin), 9/2 (Kazasker-i esbak Mehmed Efendi), 10 (Sinan Ağa), 13/1 (Koğacı Dede, Kızıl Minare), 15 (Hasan Halife), 15/1 (İskender Paşa), 16/1, 17/1, 17/2, 17/3, 21/1, 21/1A, 21/2, 21/2A, 22, 23, 25, 29, 30, 31, 37, 38, 40, 50, 50A, 54, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66.
Şişli Nüfus Müdürlüğü
1885 sayımı: 163, 164, 165, 166, 168
1907 sayımı: 5, 6, 7, 8, 27, 49.
Üsküdar Nüfus Müdürlüğü
1885 sayımı: 432, 433, 435, 436, 437, 438, 439, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 449, 450, 451, 452, 454, 455, 456.
1907 sayımı: 1 (Arakiyeci Hacı Mehmet), 1 (Kazasker Ahmet), 1 (Selimiye), 1 (Hamza Fakih), 1 (Selman Ağa), 1 (Tabaklar), 1 (Hayrettin Çavuş), 1 (Çakıcı Hasan Paşa), 1 (Rumî Mehmet Paşa), 1 (Murat Reis), 1 (Sinan Paşa), 1 (Gülfem Hatun), 1 (Ayazma), 1 (Hacı Hesna Hatun), 2 (Tavaşi Hasan Ağa), 2 (Selimiye), 2 (Selman Ağa), 2 (Rumî Mehmet Paşa), 2 (Tabaklar), 7 (İnkılâp), 8 (Tenbel Hacı Mehmet), 9 (Evliya Hoca), 17/1 (Pazarbaşı), 17/2 (Pazarbaşı), 18 (Solak Sinan), 18/1 (Solak Sinan), 27 (Selamî Ali), 27A (Selamî Ali, Toygar Hamza), 27B (Toygar Hamza), 27/1 (Toygar Hamza), 28/1 (İhsaniye), 28/2 (İhsaniye), 28/3 (İhsaniye), 29 (Durbalî), 41 (Müteferrik), 42 (Müteferrik), 43

(Müteferrik), 43/1, 45 (Müteferrik), 45/1.

İstanbul evlenme vukuat defterleri
Beşiktaş, Eminönü, Fatih, Şişli ve Üsküdar, 1905-40.

İstanbul Müftülüğü Şeriye Sicilleri Arşivi
İstanbul Mahkemesi: 1/254, 1/255, 1/256, 1/257, 1/258, 1/259, 1/260, 1/261, 1/262, 1/263, 1/264, 1/267, 1/289, 1/295, 1/298, 1/301, 1/304, 1/307, 1/310, 1/313, 1/316, 1/319, 1/325, 1/328, 1/331.
Üsküdar Mahkemesi: 6/726, 6/729, 6/731, 6/736, 6/780, 6/781, 6/782, 6/784, 6/785, 6/786, 6/787, 6/788, 6/789, 6/790, 6/791, 6/792, 6/793, 6/794, 6/796, 6/797, 6/798, 6/799.
Maliye Beytülmal Kassamlığı Mahkemesi: 27/65, 27/70, 27/71, 27/73, 27/75, 27/76, 27/77, 27/78, 27/81, 27/82, 27/86, 27/95, 27/96, 27/97, 27/92, 27/93.
Mülga Beledî Kassamlığı Mahkemesi: 16/155.

Kasab İlyas Camii'nin imamına ait defterler.
1281/1864 - 1302/1885 arasında 281 evlilik kaydı ihtiva eden 42 x 17 cm. boyutlarında 40 sayfalık deri ciltli defter.
1304/1887 - 1308/1891 arasında 63 evlilik kaydı ve başka kayıtları ihtiva eden 20 x 27 cm. boyutlarında 89 sayfalık ciltsiz defter.
1308/1891 - 1324/1906 arasında 310 evlilik kaydı ve başka kayıtları ihtiva eden 24 x 33 cm boyutlarında 136 sayfalık bez ciltli defter.

—

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında yayımlanan gazete ve dergiler

Gazeteler	Yayın Dönemi
Terakkî-i Muhadderat	1869-70
Sabah ve *Peyam-ı Sabah*	1889-1914
Terakkî	1897-9
Vakit	1917-29
Cumhuriyet	1928-35

Dergiler	
Aile	1880
Şükûfezar	1883-4
Çocuklara Mahsus Gazete	1896-1901
Hanımlara Mahsus Gazete	1895-1909
Demet	1908-9
Kadın (Selanik)	1908-10
Mehasin	1908-10

Şehbal	1908-13
Erkekler Dünyası	1913-14
Musavver Mâlûmat-ı Nafia	1913-14
Kadınlar Dünyası	1913-15
Çocuk Dostu	1914-15
Yeni Mecmua	1917-18
Türk Kadını	1918-19
İnci	1918-22
Ev Hocası	1923
Süs	1923-4
Resimli Ay	1924-5
Türk Kadın Yolu	1925-6
Resimli Perşembe	1925-8
Sevimli Ay	1926
Gürbüz Türk Çocuğu	1926-8

Yayımlanmış kaynaklar (1846-1940 civarı)

Aşağıdaki sıralamada yayımlanmış olan eserlerin ilk basım tarihleri, yayımlanmamış eserlerin yazıldıkları tarihler kullanıldı. Yazarı bilinmeyen metinler alfabetik sıraya göre dizildi. 1934'ten önce ölen Türk yazarların (1934 tarihli Soyadı Kanunu uygulaması) ilk isimleri, 1934'ten sonra ölen yazarların (eserin yayın tarihine bakılmaksızın) soyadları kullanıldı. Soyadı Kanunu'ndan önce yayın yapmış olan yazarların soyadları metin içinde köşeli parantez içinde gösterildi. Yalnız tek isim kullanan yazarlar kullandıkları isimle listeye girdi.

Abalıoğlu, Yunus Nadi, "Bekârlık vergisi", *Cumhuriyet,* sayı: 1757, 31 Mart 1929, s. 1.

Adıvar, Halide Edip, *The Memoirs of Halide Edip,* Londra, 1926.

—, *Sinekli Bakkal,* İstanbul, 1980 [1935].

Ahmed Cevat, *Kıraat-ı Nafia,* İstanbul, 1327/1909.

Ahmed Midhat, *Felâtun Bey ile Râkım Efendi,* İstanbul, t.y. [1875].

—, *Yer Yüzünde Bir Melek,* İstanbul, 1292/1875.

—, *Bahtiyarlık, Letaif-i Rivayat* içinde, İstanbul, 1302/1885.

—, *Avrupa Âdab-ı Muaşereti -yahut Alafranga,* İstanbul, 1312/1894.

—, "Teehhül", *Musahebat-ı Leyliye* içinde, İstanbul, 1304/1887.

"Aile Kararnamesi: karilerin mütalâası", *Vakit,* sayı: 1046, 6 Teşrin-i sâni/Kasım 1920, s. 3.

"Ailede demokrasi", *Sevimli Ay,* sayı: 3, Mayıs 1926.

Akalın, Besim Ömer, Dr. *Nüfus Meselesi ve Küçük Çocuklarda Vefiyyat.* İstanbul, 1339/1921.

Ali Vahit, Dr, "Bebek nasıl beslenir", *Gürbüz Türk Çocuğu,* sayı: 54, Mart

1931, s. 12-13.
Aliye Cevad, "Aile-1", *Kadınlar Dünyası,* sayı: 37, 10 Mayıs 1329/23 Mayıs 1913, s. 2.
—, "Aile-2", *Kadınlar Dünyası,* sayı: 40, 13 Mayıs 1329/26 Mayıs1913, s. 3-4.
—, "Aile-4", *Kadınlar Dünyası,* sayı: 46, 19 Mayıs 1329/1 Haziran 1913, s. 2-3.
Atıfet Celâl, "Terbiye-i nisvaniye", *Demet,* sayı: 2, 24 Eylül 1324/7 Ekim 1908, s. 27-8.
Aziz Haydar, "İçtimaî dertlerimizden: izdivaç, kadınlık", *Kadınlar Dünyası,* sayı: 82, 24 Haziran 1329/7 Temmuz 1913, s. 1-2.
"Bana sorarsanız: 1930 kızı annesinden daha mesut mu?", *Cumhuriyet,* sayı: 2150, 1 Mayıs 1930, s. 2.
"Bana sorarsanız: anne baba reşit olan kıza karışmalı mı?", *Cumhuriyet,* sayı: 2222, 19 Temmuz 1930, s. 2.
"Bekârlık", *Cumhuriyet,* sayı: 1751, 24 Mart 1929, s. 3.
"Bekârlık vergisi: çok çocukluları da dinleyelim'. *Cumhuriyet,* 1749 (22 Mart 1929), s. 4.
"Bizde hayat-ı aile", *Kadınlar Dünyası,* sayı: 27, 30 Nisan 1329/13 Mayıs 1913, s. 2.
"Bugünkü Türk kadınları", *Resimli Ay,* sayı: 2, Mart 1340/1924.
Celâl Nuri, *Kadınlarımız,* İstanbul, 1331/1913.
"Çalışmak hakkımızdır", *Kadınlar Dünyası,* sayı: 19,0 22 Nisan 1329/5 Mayıs 1913, s. 1.
"Çocuğunuzun zekâsı gıdasına bağlıdır", *Gürbüz Türk Çocuğu,* sayı: 34, Temmuz 1929, s. 10-11.
"Çocuk bakmak", *Terakkī-i Muhadderat,* sayı:15, 21 Eylül 1285/3 Ekim 1869, s. 7-8.
"Çocuk büyütmek: memeden kesme", *Hanımlara Mahsus Gazete,* sayı: 2, 27 Zilhicce 1320/27 Mart 1903, s. 30-2.
"Çocuk düşürenlere ibret", *Hanımlara Mahsus Gazete,* sayı: 27, 5 Receb 1322/15 Eylül 1904, s. 422-3.
"Çocuklarımız", *Kadınlar Dünyası,* sayı: 29, 2 Mayıs 1329/15 Mayıs 1913, s. 1.
"Çocuk terbiyesi", *Demet,* sayı: 1, 17 Eylül 1324/30 Eylül 1908, s. 12-13.
"Erkekler yeni bir hayat kuracakları zaman hangi kızları ararlar?", *Resimli Perşembe,* sayı: 71, Eylül 1926, s. 2.
"Ev hayatı", *[Türk] Kadın Yolu,* sayı: 1, 16 Temmuz 1341/1925, s. 4-5.
Fatma Aliye. *Nisvan-ı İslâm.* İstanbul, 1309/1891.
Fatma Bedia, "Kadınlık Şu'unu", *Türk Kadını,* sayı: 7, 15 Ağustos 1334/1918, s. 111-112.
Feridun Necdet, "Bir erkek karısından neler bekler?", *Sevimli Ay,* sayı: 3, Mayıs 1926.
Fuad, Dr., *Gebe Kalmamak İçin Ne Yapmalı?* İstanbul, 1927.
Galib Ata, "Kaç yaşında evlenmeli", *Vakit,* sayı: 854, 2 Receb 1338/22 Mart 1920, s. 3.

Garnett, Lucy M. J., *Home Life in Turkey.* New York, 1909.
Gökalp, Ziya, *Limni ve Malta Mektupları,* Ankara, 1965 [yazılış tarihi: 1919-21].
—, *Türk Ahlâkı.* İstanbul, 1975 [Kitaptaki metinlerin ilk basım tarihi, 1917].
—, "The foundations of the Turkish family", N. Berkes (ed.) *Turkish Nationalism and Western Civilization* içinde, New York, 1959 [makalenin ilk basım tarihi, 1917].
—, "Türk ailesi", Şevket Beysanoğlu (ed.), *Ziya Gökalp: Makaleler IX* içinde, İstanbul, 1980 [makalenin ilk basım tarihi, 1923].
—, "Aile enmuzecleri", M. Abdülhak Çay (ed.), *Ziya Gökalp: Makaleler VII* içinde, Ankara, 1982 [makalenin ilk basım tarihi, 1923].
—, "Aile ahlâkı-1", *Yeni Mecmua,* sayı: 10, 13 Eylül 1917, s. 181-185.
—, "Aile ahlâkı-3", *Yeni Mecmua,* sayı: 17, 1 Teşrin-i sâni/Kasım 1917), s. 321-324.
—, "Aile ahlâkı-4", *Yeni Mecmua,* sayı: 18, 8 Teşrin-i sâni/Kasım 1917). s. 341-343.
Güntekin, Reşat Nuri, *Yaprak Dökümü,* İstanbul, 1978 [1930].
"Gürbüz çocuk nasıl meydana gelir?", *Gürbüz Türk Çocuğu,* sayı: 2, Teşrin-i sâni/Kasım 1926, s. 8-9.
Gürpınar, Hüseyin Rahmi, *Mutallâka,* İstanbul, 1971 [1898].
—, *Şıpsevdi,* İstanbul, 1971 [1911].
—, *Kadın Erkekleşince,* İstanbul, 1974 [1916].
"Hıfz-ı sıhhat-ı beden: velâdetten 2 yaşına kadar", *Sabah,* sayı: 6068, 1 Recep 1324/21 Ağustos 1906), s. 3.
"Hıfz-ı sıhhat-ı etfal", *Çocuklara Mahsus Gazete,* sayı: 37, 26 Kânun-ı evvel 1312/7 Ocak 1897, s. 3-4.
"Himaye-i etfal: 3- çocuk doğduktan sonra çocuğu kendi validesi emzirmeli", *Vakit,* sayı: 785, 12 Kânun-ı sâni/Ocak 1920, s. 3-4.
Hüseyin Hilmi, "Alafranga usul-u taam", *Çocuklara Mahsus Gazete,* sayı: 216, 4 Muharrem 1317/15 Mayıs 1899, s. 4-6.
Hüseyin Mazhar, "Aile", *Çocuklara Mahsus Gazete,* sayı: 41, 9 Kânun-ı sâni 1312/21 Ocak 1897, s. 2-3.
"İlk izdivaç talibleri", *Vakit,* sayı: 151, 21 Mart 1918, s. 1.
"İskat-ı cenin", *Sabah,* sayı: 349, 3 Muharrem 1307/30 Ağustos 1889, s. 2.
"İskat-ı cenin muhakemesi", *Sabah,* sayı: 500, 6 Cemazyülahir 1307/28 Ocak 1890, s. 3.
İstanbul Şehir Rehberi, İstanbul, 1934.
"İzdivaç", *Hanımlara Mahsus Gazete,* sayı: 70, 72, 73, 75, Safer-Rebiyülevvel 1314/Temmuz-Ağustos 1896.
"İzdivaç anketi", *Resimli Perşembe,* sayı: 58, 1 Temmuz 1926, s. 7.
"İzdivaç dünyanın en emin sigortasıdır", *Resimli Ay,* sayı: 4, Mayıs 1341/1925, s. 23.
"İzdivaç için en iyi çağ hangisidir", *Resimli Perşembe,* sayı: 134, 14 Cemaziyülahir 1346/9 Aralık 1927, s. 2.

"İzdivaç talibleri", *Sabah*, sayı: 10209, 6 Receb 1336/17 Nisan 1918, s. 2.
"İzdivaç ve talâk", *İnci*, sayı: 1, 1 Şubat 1919, s. 1.
"İzinnamesiz nikâh kılma davası", *Peyam*, sayı: 10, 15 Şevval 1340/11 Haziran 1922, s. 3.
Jenkins, Hester, *Beyond Turkish Lattices: The Story of a Turkish Woman's Life*. Philadelphia, Pa., 1911.
Johnson, C. R., *Constantinople Today; or, The Pathfinder Survey of Constantinople*. New York, 1922.
"Kaç yaşında izdivaç etmeli", *Hanımlara Mahsus Gazete*, sayı: 138, 13 Teşrin-i sâni 1313/16 Kasım 1897, s. 4-5.
"Kadınlara mâlûmat: çocukların beslenmesi", *Sabah*, sayı: 1840, 24 Rebiyülevvel 1312/25 Eylül 1894), s. 3-4.
"Kadınlara mâlûmat: izdivaç", *Sabah*, sayı: 1889, 13 Cemaziyülevvel 1312/13 Kasım 1894), s. 3-4.
"Kadınlara mâlûmat: tefrik-i vezaif", *Sabah*, sayı: 1822, 6 Rebiyülevvel 1312/7 Eylül 1894, s. 3-4.
"Kadınlara mâlûmat: terbiyede mekteb ve aile", *Sabah*, 23 Şaban 1312/19 Şubat 1895, s. 3.
"Kadınları çalıştırma teşebbüsü", *Vakit*, sayı: 111, 9 Şubat 1918, s. 1.
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Kiralık Konak*, İstanbul, 1981 [1922].
—, *Sodom ve Gomore*, İstanbul, 1981 [1928].
"Kızların tahsili hakkında bir mütalâa-3", *Hanımlara Mahsus Gazete*, sayı: 22, Teşrin-i sâni 1311/ Kasım 1895.
"Mahalle mıntıka ve daire teşkilâtı", *Şehremaneti Mecmuası*, sayı: 43, 45, 48, 49 ve 51, Mart, Mayıs, Ağustos, Eylül ve Teşrin-i sâni/Kasım 1928.
Mehmed Hilmi, "Sin-i İzdivaç", *Hanımlara Mahsus Gazete*, sayı: 99, 30 Kânun-ı sâni 1312/11 Şubat 1897, s. 2-3.
—, "Hayat-ı aile-5", *Hanımlara Mahsus Gazete*, sayı: 117, 19 Haziran 1313/1 Temmuz 1897, s. 2-3.
Memâlik-i Osmaniyenin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği, İstanbul, 1330/1914.
"Memâlik-i Osmaniye'de tezayüd ve tenâkıs-ı nüfus", *Sabah*, sayı: 346, 1 Muharrem 1307/28 Ağustos 1889, s. 2-3.
Monroe, W. S., *Turkey and the Turks*, Londra, 1908.
"Müsavat-ı hukuk", *Kadınlar Dünyası*, sayı: 30, 3 Mayıs 1329/16 Mayıs 1913, s. 1.
Namık Kemal, "Aile", A. H. Tanpınar (ed.), *Namık Kemal Antolojisi* içinde, İstanbul, 1942.
Nesrin Salih, "Türk kızları", *Kadınlar Dünyası*, sayı: 47, 20 Mayıs 1329/2 Haziran 1913, s. 2-3.
Nigâr, *Hayatımın Hikâyesi*, İstanbul, 1959 [yazım yılı 1879-1918].
Nusret Fuad, Dr., *İzdivaç: Şerait-i Sıhhi ve İçtimaiyesi*, 3. baskı, İstanbul, 1338-9/1920-1.
"Oğlum, tahsil-i ilm et, yoksa hammal olursun", *İnci*, NS 8, Mart 1923, s. 2.

Pears, Edwin, *Turkey and its People,* Londra, 1911.
Rıfat, Dr., "Yeni doğan çocuklara mahsus hıfzıssıhha", *Türk Kadın Yolu,* sayı: 4, 6 Ağustos 1341/24 Ağustos 1922, s. 5-6.
Rusçuklu Hakkı, Dr., "Elvah-ı hayat: 1- izdivaca dair", *Sabah,* sayı: 4038, 16 Şevval 1318/8 Şubat 1902, s. 3-4.
"Elvah-ı hayat: 2- izdivaca dair", *Sabah,* sayı: 4047, 25 Şevval 1318/15 Şubat 1901, s. 3-4.
Safa, Peyami, *Cânân,* İstanbul, 1980 [1925].
Sacide, "Kızlarımızın çehizi ne olmalıdır? Yine terbiye-i fikriye", *Kadınlar Dünyası,* sayı: 97, 9 Temmuz 1329/22 Temmuz 1913, s. 3.
Sami Paşazade Sezai, *Sergüzeşt,* İstanbul, 1978 [1889].
Seniye Ata, "Türk kadınlarına: aile-1", *Kadınlar Dünyası,* sayı: 70, 12 Haziran 1329/25 Haziran 1913, s. 3-4.
—, "Türk kadınlarına: aile-2", *Kadınlar Dünyası,* 14 Haziran 1329/27 Haziran 1913, s. 2-4.
Sicill-i Nüfus Kanunu, İstanbul, 1332/1914.
Sicill-i Nüfus Nizamnamesi, İstanbul, 1300/1883.
Sicill-i Nüfus Nizamnamesi, İstanbul, 1320/1902.
"Sin-i teehhül", *Sabah,* sayı: 1966, 3 Şaban 1312/30 Ocak 1895, s. 3-4.
"Süt emen çocuklar", *Terakkî-i Muhadderat,* sayı: 3, 28 Haziran 1285/19 Temmuz 1869, s. 7.
Şinasi, *Şair Evlenmesi,* İstanbul, 1982 [1860].
"Teehhül", *Terakkî-i Muhadderat,* sayı: 10, 17 Ağustos 1285/29 Ağustos 1869, s. 1-2.
"Teehhül", *Terakkî-i Muhadderat,* sayı: 13, 16 Teşrin-i sâni 1285/28 Kasım 1869, s. 1-2.
"Teehhül", *Sabah,* sayı: 355, 9 Muharrem 1307/5 Eylül 1889, s. 2-4.
"Terbiye-i etfal", *Terakkî-i Muhadderat,* sayı: 18, 12 Teşrin-i evvel 1285/6 Ekim 1869, s. 1-2.
Tevfik Nuri, "İzdivaç hakkında evlenmesinden evvel çocuklarıma nasihatlerim", *Resimli Ay,* sayı: 6, Temmuz 1341/1925, s. 40.
Twain, Mark, *The Innocents Abroad or the New Pilgrim's Progress,* New York, 1911.
Uşaklıgil, Halid Ziya, *Aşk-ı Memnu,* İstanbul, 1978 [1900].
"Usûl-u âdab-ı aile: sofrada", *Çocuklara Mahsus Gazete,* sayı: 1, 9 Mayıs 1312/21 Mayıs 1896, s. 6.
"Vezaif-i nisvan", *Kadınlar Dünyası,* sayı: 27, 30 Nisan 1329/13 Mayıs 1913, s. 1.
"Vilayette izdivaç, nahiye naibleri, köy muhtarları", *Sabah,* sayı: 4263, 5 Cemaziyülahir 1319/19 Eylül 1901, s. 2.
White, Charles, *Three Years in Constantinople; or Domestic Manners of the Turks in 1844,* c. III, Londra, 1846.
Yahya Halid, "Zorla nikâh", *Vakit,* sayı: 1898, 24 Mart 1924, s. 3.

Yalçın, Hüseyin Cahit, *Edebî Hatıralar*, İstanbul, 1935.
Yalman, Ahmet Emin, *Turkey in the World War*, New Haven, Conn., 1930.
—, "İzdivaç ve maişet", *Vakit*, sayı: 828, 26 Şubat 1920, s. 1.
"Yeni anketimiz: Taaddüt-ü zevcata taraftar mısınız", *Vakit*, sayı: 2195, 25 Şubat 1340/1925, s. 4.

Yayımlanmış kaynaklar (1941-1989 civarı)

Ahmad, Feroz. "Vanguard of a nascent bourgeoisie: the social and economic policy of the Young Turks, 1908-1918", O. Okyar ve H. İnalcık (ed.), *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)* içinde, Ankara, 1980.
"War and society in the Young Turk period", *Review*, sayı: 11, 1988, s. 265-286.
Alkan, Türker, *Kadın Erkek Eşitsizliği Sorunu*, Ankara, 1981.
Amani, M., "La population de l'Iran", *Population*, sayı: 27, 1972, s. 411-419.
Andorka, Rudolph, ve Faragó, Tamás, "Pre-industrial household structure in Hungary", Richard Wall ve diğ. (ed.), *Family Forms in Historic Europe* içinde, Cambridge, 1983.
Ariès, Philippe, *Centuries of Childhood*, New York, 1962.
"Two successive motivations for the declining birth rate in the West", *Population and Development Review*, sayı: 6, 1980, s. 645-650.
Aydın, M. Akif, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul, 1985.
Ayverdi, Sâmiha, *İbrahim Efendi Konağı*, İstanbul, 1982.
Banks, J. A., *Prosperity and Parenthood*, Londra, 1954.
Bayındır, Abdülaziz, *İslâm Muhakeme Hukuku: Osmanlı Devri Uygulaması*, İstanbul, 1986.
Bayrı, Mehmet Halit, *İstanbul Folkloru*, İstanbul, 1972.
Behar, Cem. "Les tables de mortalité de la Turquie", *Colloque national du CNRS sur l'analyse demographique et ses applications* içinde, Paris, 1976.
—, "Nuptiality and marriage patterns in Istanbul (1885-1940)", *Boğaziçi University Research Papers*. İstanbul, 1985.
—, "The 1300 and 1322 tahrirs as sources of Ottoman historical demography", *Boğaziçi University Research Papers*, İstanbul, 1985.
Belge, M., "Türk romanında tip", *Yeni Dergi*, sayı: 4, 1968, s. 33-36.
Benedict, Peter, "Hukuk reformu açısından başlık parası ve mehr", A. Güriz ve P. Benedict (ed.), *Türk Hukuku ve Toplumu Üzerine incelemeler* içinde, Ankara, 1974.
Berkes, Niyazi, *Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma*, Ankara, 1942.
—, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, 1964.
Berksan, Samira. "Marriage patterns and the effect on fertility in Turkey", F. C. Shorter ve B. Güvenç (ed.), *Turkish Demography. Proceedings of*

a Conference içinde, Ankara, 1969.

Bongaarts, John, "A framework for analyzing the proximate determinants of fertility", *Population and Development Review,* sayı: 4, 1978, s. 105-132.

Boratav, K., Ökçün, A. G., ve Pamuk, Ş., "Ottoman wages and the world economy, 1839-1913", *Review,* sayı: 8, 1985, s. 379-406.

Brass, William, *Methods for Estimating Fertility and Mortality from Limited and Defective Data,* Chapel Hill, North Carolina, 1975.

Braudel, Fernand, *The Structures of Everyday Life: Civilization and Capitalism 15th-18th Century,* c. I, New York, 1981.

Brookes, Barbara, "Women and reproduction", Jane Lewis (ed.), *Labour and Love: Women's Experience of Home and Family 1850-1940* içinde, Oxford, 1986.

Bulatao, Rodolfo A., ve Lee, Ronald D. (ed.), *Determinants of Fertility in Developing Countries,* c. I, II, New York, 1983.

Caldwell, J. C., *Theory of Fertility Decline,* New York, 1982.

"Direct economic costs and benefits of children", R. A. Bulatao ve R. D. Lee (ed.), *Determinants of Fertility in Developing Countries* içinde, New York, 1983, I.

Castells, Manuel, *The Urban Question: A Marxist Approach,* Londra, 1977.

Chamie, Joseph, "Polygyny Among Arabs", *Population Studies,* sayı: 40, 1986, s. 55-66.

Cin, Halil, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme,* Ankara, 1974.

Coale, Ansley J., "The decline of fertility in Europe since the eighteenth century as a chapter in human demographic history", Ansley, J. Coale ve Susan Cotts Watkins (ed.), *The Decline of Fertility in Europe* içinde, Princeton, 1986.

—, "Age patterns of marriage", *Population Studies,* sayı: 25, 1971, s. 193-214.

Coale, Ansley J., ve Demeny, Paul, *Regional Model Life Tables and Stable Populations,* Princeton, 1966.

Coale, Ansley J, ve Treadway, Roy, "A summary of the changing distribution of overall fertility, marital fertility, and the proportion married in the provinces of Europe", Ansley J. Coale ve Susan Cotts Watkins (ed.), *The Decline of Fertility in Europe* içinde, Princeton, 1986.

Coale, Ansley J., ve Trussell, James, "Model fertility schedules", *Population Index,* sayı: 40, 1974, s. 185-258.

Coale, Ansley J., ve Trussell, James. "Technical note: finding the two parameters that specify a model schedule of marital fertility", *Population Index,* sayı: 44, 1978, s. 203-13.

Coale, Ansley J., ve Watkins, Susan Cotts (ed.), *The Decline of Fertility in Europe,* Princeton, 1986.

Çelik, Zeynep, *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century,* Seattle, Washington, 1986.

Davidoff, Leonore ve Hall, Catherine, *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class 1780-1850,* Chicago, 1987.

Davis, Fanny, *The Ottoman Lady: A Social History from 1718 to 1918,* New York, 1986.

Demeny, Paul ve Shorter, Frederic C, *Estimating Turkish Mortality, Fertility and Age Structure,* İstanbul, 1968.

Denel, Serim, *Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekanlarda Değişim ve Nedenleri,* Ankara, 1982.

Dirks, Sabine, *La Famille Musulmane Turque,* Paris, 1969.

Dixon, R., "Explaining cross cultural variations in age at marriage", *Population Studies,* sayı: 25, 1971.

Duben, Alan, "The significance of family and kinship in urban Turkey", Ç. Kâğıtçıbaşı (ed.), *Sex Roles, Family and Community in Turkey* içinde, Bloomington, Indiana, 1982.

—, "Turkish families and household in historical perspective", *Journal of Family History,* sayı: 10, 1985, s. 75-97.

Dumont, Paul ve Georgeon, François, "Un bourgeois d'Istanbul au début du XXe siècle", *Turcica,* sayı: 17, 1985, s. 127-88.

Dupâquier, J. ve diğ. (ed.), *Marriage and Remarriage in Populations of the Past,* Londra, 1981.

Durakbaşa, Ayşe, "The formation of 'Kemalist female identity': a historical-cultural perspective", Yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1987.

—, "Cumhuriyet döneminde Kemalist kadın kimliğinin oluşumu", *Tarih ve Toplum,* sayı: 51, Mart 1988, s. 39-43.

Dünya Bankası, *World Development Report (1984),* Oxford, 1984.

Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında bir Tetkik,* İstanbul, 1977.

Elias, Norbert, *The History of Manners,* Oxford, 1983.

The Estimation of Recent Trends in Fertility and Mortality in Egypt, Washington DC., 1982.

Erder, Leila, "The women of Turkey: A demographic overview", N. Abadan-Unat (ed.), *Women in Turkish Society* içinde, Leiden, 1981.

Ergin, F., "Birinci dünya savaşında ve Atatürk döneminde fiyatlar ve gelirler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* sayı: 3, 1986, s. 59-84.

Evin, Ahmet Ö., *Origins and Development of the Turkish Novel,* Minneapolis, Minnesota, 1983.

Eyüboğlu, İsmet Zeki, *Anadolu Büyüleri,* İstanbul, 1978.

Fındıkoğlu, Z. F., *Essai sur la Transformation du Code Familial en Turquie,* Paris, 1936.

—, "Tanzimatta içtimaî hayat", *Tanzimat* içinde, İstanbul, 1940.

Findley, Carter Vaughn, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: the Sublime Porte, 1789-1922,* Princeton,1980.

—, "Patrimonial household organization and factional activity in the Ottoman ruling class", O. Okyar ve H. İnalcık (ed.), *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)* içinde, Ankara, 1980.

—, "Economic bases of revolution and repression in the late Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History,* sayı: 28, 1987, s. 81-106.

Finlay, Roger P., *Population and Metropolis: The Demography of London, 1580-1650,* Cambridge, 1981.

Finn, Robert P., *The Early Turkish Novel,* İstanbul, 1984.

Gaskin, K., "Age at first marriage in Europe before 1850: a summary of family reconstitution data", *Journal of Family History,* sayı: 3, 1978, s. 23-36.

Gay, Peter, *The Bourgeouis Experience, Victoria to Freud. Education of the Senses,* c. I, New York, 1984.

Geertz, Clifford, *Islâm Observed,* New Haven, 1968.

—, "The impact of the concept of culture on the concept of man", Clifford Geertz (ed.), *The Interpretation of Cultures* içinde, New York, 1973.

Georgeon, François, "XX. yüzyıl başlarında bir Osmanlı ailesinin bütçesi üzerine notlar", *Tarih ve Toplum,* sayı: 23, 1985, s. 43-46.

Gerber, Haim, "Social and economic position of women in an Ottoman city, Bursa, 1600-1700", *International Journal of Middle East Studies,* sayı: 12, 1980, s. 231-244.

Göçek, Fatma Müge, *East Encounters West: France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century,* New York, 1987.

Goode, William J., *World Revolution and Family Patterns,* New York, 1963.

Göyünç, Nejat, "'Hane' deyimi hakkında", *Tarih Dergisi,* sayı: 32, 1979, s. 331-348.

Graham-Brown, Sarah, *Images of Women: The Portrayal of Women in Photography in the Middle East, 1860-1950,* Londra, 1988.

Hajnal, John, "European marriage patterns in perspective", D. V. Glass ve E. C. Eversley (ed.), *Population in History* içinde, Londra, 1965.

—, "Two kinds of preindustrial household formation system", *Population and Development Review,* sayı: 8, 1982. Ayrıca Richard Wall ve diğ. (ed.), *Family Forms in Historic Europe* içinde, Cambridge, 1983.

—, "Births, marriages and reproductivity in England and Wales, 1938-1947", *Papers of the Royal Commission on Population Section A,* Londra, 1950.

—, "Age at marriage and proportions marrying", *Population Studies,* sayı: 7, 1953, s. 111-132.

Halid, Refik, *Üç Nesil Üç Hayat,* İstanbul, 1943.

Halsband, Robert, der. *The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu,* c. I, Oxford, 1965.

Henry, Louis, "Perturbations de la nuptialité résultant de la guerre 1914-

1918", *Population*, sayı: 2, 1966, s. 273-333.

Herlihy, David ve Klapsich-Zuber, Christiane, *Tuscans and their Families: A Study of the Florentine Catasto of 1427*, New Haven, 1985.

Himes, Norman E., *Medical History of Contraception*, New York, 1936.

Huzayyin, Soliman A., "Marriage and remarriage in Islâm", J. Dupâquier ve diğ. (ed.), *Marriage and Remarriage in Populations of the Past* içinde, Londra, 1981.

Işın, Ekrem, "Abdullah Cevdet'in *Cumhuriyet Âdab-ı Muaşeretî*", *Tarih ve Toplum*, sayı: 48, 1987, s. 13-20.

Issawi, Charles, *The Economic History of Turkey: 1800-1914*, Chicago, 1980.

Javillonar, Gloria ve diğ., *Rural Development, Women's Roles and Fertility in Developing Countries: Review of the Literature*, Durham, North Carolina, 1979.

Jennings, Ronald, "Women in early 17th century Ottoman judicial records: the Sharia court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, sayı: 18, 1975, s. 53-414.

—, "Sakaltutan four centuries ago", *International Journal of Middle East Studies*, sayı: 9, 1978, s. 89-98.

—, "Divorce in the Ottoman Sharia court of Cyprus, 1580-1640", Türk Aile ve Hane Örgütlenmesi Çalışma Grubu'na sunulan bildiri, New York State University, New York, 23-5 Nisan 1986.

Kâğıtçıbaşı, Çiğdem, *Çocuğun Değeri: Türkiye'de Değerler ve Doğurganlık*, İstanbul, 1981.

Karal, E. Z., *Atatürk'ten Düşünceler*, Ankara, 1956.

Karpat, Kemal H., *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison, Wisconsin, 1985.

—, "Population movements in the Ottoman state in the nineteenth century: an outline", J. L. Bacqué-Grammont ve P. Dumont (ed.), *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman* içinde, Paris, 1983.

—, "Ottoman population records and census of 1881/1893", *International Journal of Middle East Studies*, sayı: 9, 1978, s. 237-274.

Kertzer, David I., *Family Life in Central Italy, 1880-1910: Sharecropping, Wage Labor and Coresidence*, New Brunswick, New Jersey, 1984.

Keyder, Ç., "The political economy of Turkish democracy", *New Left Review*, sayı: 115, 1979, s. 3-44.

Khadduri, Majid ve Liebesny, Herbert J., *Law in the Middle East*, Washington, DC, 1955.

Koçu, Reşat Ekrem, "Aksaray yangınları", *İstanbul Ansiklopedisi* c. I içinde, İstanbul, 1958.

Kongar, Emre, *İzmir'de Kentsel Aile*, Ankara, 1972.

Kuyaş, Nilüfer, "Female labor power relations in the urban Turkish family", Ç. Kâğıtçıbaşı (ed.), *Sex Roles, Family and Community in Turkey*

içinde, Bloomington, Indiana, 1982.

Laslett, Peter, "Characteristics of the western family considered over time", P. Laslett (ed.), *Family life and Illicit Love in Earlier Generations* içinde, Londra, 1977.

—, "Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared", Richard Wall ve diğ. (ed.), *Family Forms in Historic Europe* içinde, Cambridge, 1983.

Laslett, Peter (ed.), *Household and Family in Past Time*, Cambridge, 1972.

Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra, 1961.

Lewis, Jane, "Introduction: reconstructing women's experience of home and family", J. Lewis (ed.), *Labour and Love: Women's Experience of Home and Family* içinde, Oxford, 1986.

Linant de Bellefonds. Y., *Traité de droit Musulman comparé*, Paris, 1965.

Livi-Bacci, Massimo, *A History of Italian Fertility during the Last Two Centuries*, Princeton, 1977.

—, "Social group forerunners of fertility control in Europe", Ansley J. Coale ve Susan Cotts Watkins (ed.), *The Decline of Fertility in Europe* içinde, Princeton, NJ, 1986.

Löfgren, Ovar, "Family and household, images and reality: cultural change in Swedish society", Robert McC. Netting ve diğ. (ed.), *Households: Comparative and Historical Studies of the Domestic Group* içinde, Berkeley, Calif., 1984.

Logue, Larry, "Tabernacles for waiting spirits: monogamous and polygynous fertility in a Mormon town", *Journal of Family History*, sayı: 10, 1985, s. 60-74.

Macfarlane, Alan, *Marriage and Love in England, 1300-1840*, Oxford, 1986.

—, "Modes of reproduction", G. Hawthorn (ed.), *Population and Development* içinde, Londra, 1978.

Mantran, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, çev. E. Özcan ve M. A. Kılıçbay, c. I, İstanbul, 1986 [orijinali: *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle; essai d'histoire institutionelle, économique et sociale*. Paris, 1962].

Manual IV - Methods of Estimating Basic Demographic Measures from Incomplete Data, Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal İşler Dairesi, Yayın No. 42, New York, 1967.

Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton, 1962.

—, "Super westernization in the Ottoman Empire in the last quarter of the nineteenth century", P. Benedict ve diğ. (ed.), *Turkey: Geographic and Social Perspectives* içinde, Leiden, 1974.

—, "The modernization of social communication", G. Laswell ve diğ. (ed.), *Propaganda and Communications in World History* içinde, Honolulu, 1979.

—, "Turkey: the transformation of an economic code", Ergun Özbudun ve

Aydın Ulusan, (ed.), *The Political Economy of Income Distribution in Turkey* içinde, New York, 1980.

—, "Ideology, student identity, and professional role", teksir edilmiş, 1972.

Mason, Karen O., *The Status of Women: A Review of Its Relationship to Fertility and Mortality*, New York, 1984.

McCarthy, Justin, "Age, family and migration in nineteenth century Black Sea provinces of the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, sayı: 10, 1979, s. 309-323.

McLaren, Angus, *Reproductive Rituals. The Perception of Fertility in England from the Sixteenth to the Nineteenth Century*, Londra, 1984.

Meeker, Michael, "Meaning and society in the Near East: examples from the Black Sea Turks and the Levantine Arabs (II)", *International Journal of Middle East Studies*, sayı: 7, 1976, s. 382-422.

Mitterauer, Michael ve Reinhard Sieder, *The European Family*, Oxford, 1982.

Monroe, W. S., *Turkey and the Turks*, Londra, 1908.

Moran, Berna. *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, İstanbul, 1983.

—, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e roman", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde, c. I, İstanbul, 1985.

Murdock, G. P., *Social Structure*, New York, 1949.

Musallam, B. F., *Sex and Society in Islâm*, Cambridge, 1983.

Netting, Robert McC., "Introduction", Robert McC. Netting ve diğ. (ed.), *Households: Comparative and Historical Studies of the Domestic Group*, Berkeley, Calif., 1984.

Okay, Orhan, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, Ankara, 1975.

Oppong, Christine ve Katharine Abu, *A Handbook for Data Collection and Analysis on Seven Roles of Women*, Cenevre, 1985.

Orga, İrfan, *Portrait of a Turkish Family*, New York, 1957.

Ortaylı, İlber, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, 1985.

—, *İstanbul'dan Sayfalar*, İstanbul, 1986.

—, "Anadolu'da 16. yüzyılda evlilik ilişkileri üzerine bazı gözlemler", *The Journal of Ottoman Studies*, sayı: 1, 1980, s. 33-40.

Pahl, R. E., "Urban social theory and research", R. E. Pahl (ed.), *Whose City? and Further Essays on Urban Society* içinde, Londra, 1975.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi, 1820-1913*, Ankara, 1984.

—, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, 1500-1914*, İstanbul, 1988.

Parla, Taha, *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp, 1876-1924*, Leiden, 1985.

Plakans, Andrejs, *Kinship in the Parst: an Anthropology of European Family Life, 1500-1900*, Londra, 1984.

Prothro, E. T., ve L. N. Diab, *Changing Family Patterns in the Arab East*, Beyrut, 1974.

Quataert, D., "Ottoman households, Ottoman manufacturing and international markets", Türk Aile ve Hane Örgütlenmesi Çalışma Grubu'na sunulan bildiri, City University of New York, New York, 23-25 Nisan 1986.

Reher, D. S., "Old issues and new perspectives: household and family within an urban context in nineteenth century Spain", *Continuity and Change,* sayı: 2, 1987, s. 103-143.

Rosenthal, Steven T. *The Politics of Dependency: Urban Reform in Istanbul.* Westport, Connecticut, 1980.

Rotber, Robert, ve Theodore, K. Rapp (ed.), *Marriage and Fertility: Studies in Interdisciplinary History.* Princeton, 1980.

Sa, Sophie, "Marriage among the Taiwanese of pre-1945 Taipei", S. B. Hanley, ve A. P. Wolf (ed.), *Family and Population in East Asian History* içinde, Stanford, Calif., 1985.

Safilios-Rothschild, C., *Socio-economic Indicators of Women's Status in Developing Countries, 1970-1980,* New York, 1986.

Samman, M. L., "La situation démographique de la Syrie", *Population,* sayı: 31, 1976, s. 1253-1289.

Seklani, M., "La fécondité dans les pays Arabes: données numériques, attitudes et comportements", *Population,* sayı: 15, 1960, s. 831-56.

Schneider, Jane, ve Schneider, Peter, "Demographic transitions in a Sicilian town", *Journal of Family History,* sayı: 9, 1984, s. 245-272.

Sharlin, Allan, "Urban-rural differences in fertility in Europe during the demographic transition", Ansley J. Coale ve Susan Cott Watkins (ed.), *The Decline of Fertility in Europe* içinde, Princeton, 1986.

Shaw, Stanford J., "The Ottoman census system and population, 1831-1914", *International Journal of Middle East Studies,* sayı: 9, 1978, s. 325-338.

Shaw, Stanford J. ve Ezel K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,* c. II, Londra, 1977.

Shorter, Edward, *The Making of the Modern Family,* New York, 1975.

Shorter, Frederic C., "The population of Turkey after the war of independence", *International Journal of Middle East Studies,* sayı: 17, 1985, s. 417-441.

Shorter, Frederic C., ve Miroslav Macura, *Trends in Fertility and Mortality in Turkey, 1935-1975,* Washington, DC, 1982.

Smith, D., "Age at first marriage", *World Fertility Survey Comparative Studies,* sayı: 7, 1980.

Smith, James, E., ve Philip R. Kunz, "Polygyny and fertility in 19th century America", *Population Studies,* sayı: 30, 1976, s. 465-480.

Smith, Richard, "Fertility, economy, and household formation in England over three centuries", *Population and Development Review,* sayı: 7, 1981, s. 595-622.

—, "The people of Tuscany and their families in the fifteenth century: medieval or Mediterranean", *Journal of Family History*, sayı: 6, 1981, s. 107-128.

Stirling, Paul, *Turkish Village*, New York, 1965.

Stone, Lawrence, *The Family, Sex and Marriage in England, 1500-1800*, Londra, 1977.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Beş Şehir*, İstanbul, 1969.

—, *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul, 1982.

Tatelbaum, Michael S. ve J. M. Winter, *The Fear of Population Decline*, New York, 1985.

Tekeli, Şirin, "The meaning and the limits of feminist ideology Turkey", F. Özbay (ed.), *The Study of Women in Turkey* içinde, İstanbul, 1986.

Tietze, Andreas. "The study of literature as the cultural manifestation of socioeconomic changes; achievements and potential of the study of Ottoman literature", *International Journal of Turkish Studies*, sayı: 2, 1981, s. 44-56.

Tilly, Charles (ed.), *Historical Studies of Changing Fertility*, Princeton, 1978.

Timur, Serim, *Türkiye'de Aile Yapısı*, Ankara, 1972.

—, "Socio-economic determinants of differential fertility in Turkey", J. Allman (ed.), *Women's Status and Fertility in the Muslim World* içinde, New York, 1978.

Todd, Emmanuel, *The Explanation of Ideology: Family Structures and Social Systems*, Oxford, 1985.

Todorova, Maria, "Population structure, marriage patterns, family and household (according to Ottoman documentary material from northeastern Bulgaria in the 6os of the 19th century)", *Etudes Balkaniques*, sayı: 1, 1983, s. 59-72.

—, "Marriage and nuptiality in Bulgaria during the nineteenth century", teksir edilmiş, t.y.

Toprak, Zafer, *Türkiye'de Millî İktisat, 1908-1918*, Ankara, 1982.

—, "La population d'Istanbul dans les premiéres années de la République", *Travaux et Recherches en Turquie 1982* içinde, Louvain, 1983.

—, "The family, feminism and the state during the Young Turk period, 1908-1918", Edhem Eldem (ed.), *Première Rencontre internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie moderne, Institut National de Langues et Civilisations Orientales; Maison des Sciences de l'Homme* içinde, İstanbul, 1990.

Trumbach, Randolph, *The Rise of the Egalitarian Family: Aristocratic Kinship and Domestic Relations in Eighteenth-Century England*, New York, 1978.

Tucker, Judith, "Marriage and family in Nablus: 1720-1856: toward a history of Arab marriage", *Journal of Family History*, sayı: 13, 1988, s. 165-181.

Tugay, Emine Foat, *Three Centuries: Family Chronicles of Turkey and Egypt*, Londra, 1963.

Turkey: Report of Mission on Needs Assesment for Population Activities. New York, 1980.

Türkiye'de Doğum Kontrolü Uygulamaları Üzerinde İncelemeler, Ankara, 1961.

Türkiye İktisat Kongresi - İzmir 1923: Haberler, Belgeler, Yorumlar, Ankara, 1968.

Türkiye Nüfus Araştırmasından Elde Edilen Hayati İstatistikler, Ankara, 1970.

Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması (1983), Ankara, 1987.

Unat, F. R., *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihlere Çevirme Kılavuzu*, Ankara, 1974.

Uşaklıgil, Halid Ziya, *Kırk Yıl*, İstanbul, 1969.

Vallin, J., "La nuptialité en Tunisie", *Population*, özel sayı, 1971, s. 150-154.

—, "Facteurs socio-économiques de l'âge au mariage de la femme Algérienne", *Population*, sayı: 28, 1973, s. 1172-1177.

Velidedeoğlu, H. V., *Türk Medenî Kanunu*, Ankara, 1970.

Wall, Richard, "Introduction", Richard Wall (ed.), *Family Forms in Historic Europe* içinde, Cambridge, 1983.

Wolf, Arthur P. ve Susan B. Hanley, "Introduction", S. B. Hanley ve A. P. Wolf (ed.), *Family and Population in East Asian History*, Stanford, Calif., 1985.

Wrigley, E. A., "Population history in the 1980s", *Journal of Interdisciplinary History*, sayı: 12, 1981, s. 208-26.

Wrigley, E. A. ve R. Schofield, *The Population History of England, 1541-1871*, Londra, 1981.

Yalman, Ahmet Emin, *Turkey in My Time*, Norman, Oklahoma, 1956.

Yamagisako, S. J., "Family and household: the analysis of domestic groups", *Annual Review of Anthropology*, sayı: 8, Palo Alto, California, 1979.

Zaretsky, Eli, *Capitalism, the Family, and Personel Life*, New York, 1973.

Zeldin, Theodore, *France 1848-1945: Ambition and Love*, Oxford, 1979.

Zurayk, H., ve H. K. Armenian (ed.), *Beirut 1984: A Population and Health Profile*, Beyrut, 1985.

Zurayk, Huda ve Frederic C. Shorter, "The social composition of households in Arab cities and settlements: Cairo, Beirut, Amman", *Population Council Regional Papers: West Asia and North Africa*, Kahire, 1988.

DİZİN

1854-1856 Kırım Savaşı 54, 55, 56, 216, 257
1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı 28, 38, 56, 63, 72, 73, 206
1885 nüfus sayımı 29, 30, 38, 72, 73, 154, 160, 162, 178, 202, 206
1907 nüfus sayımı 31, 32, 34, 39, 40, 45, 63, 73, 77, 83, 124, 138, 179, 202, 250, 256
1908 Çırçır yangı 48
1911 Aksaray yangı 48
1911 Balat yangını 48
1917 Hukuk-u Aile Kararnamesi 134, 163, 164, 226
1918 Cibali yangı 48
1926 tarihli Medeni Kanun 234

Abalıoğlu, Yunus Nadi 119
Abdullah Cevdet 223, 235
Abdülhamid, II 39, 59, 107, 114, 115, 196, 197, 207, 212, 221, 245, 246, 257
Abdülmecid 215, 227
Adıvar, Halide Edib 47, 110
Ahmed Midhat Efendi 49, 84, 104, 105, 106, 107, 109, 111, 116, 120, 160, 209, 221, 241
Ali Tevfik Bey 121
Aliye Cevad 121
Ana ve Babanın Evlad Üzerinde Hukuk ve Vezaifi 241
Ansley J. Coale 137
Araba Sevdası 107
Ariès, Philippe 16
Aşk-ı Memnu 106, 249
Atala 106
Atatürk 234
Avrupa Âdab-ı Muaşereti 221
Ayverdi, Samiha 65

Babalar ve Oğullar 241
Balkan Savaşları 38, 188, 206, 214
Banks, J. A. 188
başlık 88, 129
Bayındır, Abdülaziz xiv
Behar, Cem xiii
bekâr odası 31, 39, 45
Bentham, Jeremy 110
Berkes, Niyazi 108, 109
Birinci Dünya Savaşı ix, 18, 38, 40, 45, 46, 47, 48, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 63, 65, 82, 103, 111, 119, 122, 132, 140, 159, 193, 213, 214, 217, 224, 227, 228, 230, 231, 234, 237, 245, 247, 249, 250, 255, 257
Boratav, Korkut 54
Brass, William 205

Cânân 117
Celal Nuri 234
Ceza Kanunnamesi 195
Chateaubriand, François-René de 106
cihaz (çeyiz) 159, 160
Coale, Ansley J. 179
Cumhuriyet gazetesi 118
Cumhuriyet Medeni Kanunu 164

Çocuk Esirgeme Kurumu 245
Çocuk Melekat-ı Uzviyesi 241

Davis, Fanny 170

Demet dergisi 230
Denel, Selim 47
Deringil, Selim xiv
doğum kontrolü 17, 18, 20, 25, 26, 37, 121, 174, 180, 182, 184, 189, 190, 191, 192, 197, 198, 199, 201, 228, 236, 247, 252, 254
Dumont, Paul 71, 157
Durkheim, Emile 108, 109
Düyûn-u Umumiye İdaresi 56

Edebi Hatıralar 104
Edebiyat-ı Cedide hareketi 109
Eldem, Vedat 54
Emin Nihat 106
emzirme 198, 199
Enver Paşa 59

Family Limitation 199
Felâtun Bey ve Râkım Efendi 84, 160
Feridun Necdet 117
Fındıkoğlu, Z. F. 208
Fils, Alexandre Dumas 106
Findley, Carter Vaughn 52
Finn, R. 207

Garnett, Lucy 85, 86, 158
Gazâli 190
Geertz, Clifford 19
Georgeon, F. 71, 157
Gökalp, Ziya 86, 103, 108, 109, 110, 208, 225, 228, 234, 249, 258
Güntekin, Reşad Nuri 212
Gürbüz Türk Çocuğu 121, 245
Gürpınar, Hüseyin Rahmi 105, 115, 116, 159, 210, 245

Hajnal, John 16, 23, 86, 87, 99, 140, 188
Handan 249
Hanımlara Mahsus Gazete 154, 159, 229
Haussmann, E. 43
Henry, Louis 188
Herlihy, David 89
Hikmet-i Peder 241
Himaye-i Etfal Cemiyeti 121, 199, 246
Himes, Norman 191
homogami 134
hul 129

Issawi, Charles 53, 54

İbn-i Sinâ 191
İbrahim Efendi Konağı 65
İbret dergisi 208
içgüveylik 46, 72, 93, 94, 96, 157, 159, 160
iddet dönemi 133
İkdam gazetesi 221
İkinci Dünya Savaşı 25, 28, 37, 46, 47, 62, 84, 224
İkinci Meşrutiyet 35, 40, 46, 47, 54, 122, 211, 234, 241
İktisadiyat Mecmuası 58
İnci dergisi 60
İntibah 106
İstidad-ı Etfal 241
İzdivaç: Şerait-i Sıhhiye ve İçtimaiyesi 152, 196
İzmir İktisat Kongresi 197

Jenkins, Hester 114
Jennings, Ronald 134, 163
Jön Türk (Ahmed Midhat Efendi) 105

Jön Türk Devrimi 103, 110, 115, 149, 208, 225
Jön Türkler 226, 227

Kadın Erkekleşince 115, 121, 211, 212
Kadınlar Dünyası dergisi 121, 149, 150, 154, 209, 230, 235, 237, 245
Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi 59
Kamelyalı Kadın 106
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 46, 116, 117
Karay, Refik Halid 105, 114, 223, 246
Kasab İlyas Mahallesi 44, 45, 49, 125, 130, 131, 133, 134
kefaet 134
Kiralık Konak 46, 116, 118
Klapisch-Zuber, Christiane 89
kürtaj 191, 194, 195, 196, 197, 201, 228, 247, 252, 253

Laslett, Peter 16, 87, 91
Letaif-i Rivayat 106
Livi-Bacci, Massimo 16, 178, 187
Locke, J. 110
Löfgren, Ovar 24

Macfarlane, A. 70, 92, 105, 172
Mahmud Esad 226
Mahmud, II 240
Mardin, Şerif 220
mehr 88, 128, 130, 131, 158
mehr-i muaccel 129, 130, 134, 157, 158, 159
mehr-i müeccel 129, 130, 131, 132, 158
Montagu, Lady Mary Wortley 172, 173
muhâlaa 129
Musallam, B. 189, 191
Musammeretname 106
Mutallâka 210

nafaka-yı iddet 133
Namık Kemal 106, 208
Nietzsche, F. 110
Nusret Fuad, Dr. 152, 196

Pamuk, Şevket 54
Pathfinder Araştırması 48, 49
Paul ve Virginie 106
Pears, Edwin 216
Peder Olmak Sanatı 241
Prothro, E. T. 159

Râzî 191
Recaizade Ekrem 107
Reher, D. S. 92
Resimli Ay 117
Resimli Perşembe dergisi 150
Rusçuklu Hakkı, Dr. 152, 155

Sabah gazetesi 119, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 194, 195
Safa, Peyami 117
Saint-Pierre, Bernadin de 106
Sami Paşazade Sezai 107
Sanger, Margaret 121, 199
Schofield, R. 91
Sefiller 106
Sergüzeşt 107, 108
Servet-i Fünun 109
Servet-i Fünun hareketi 109
Sevimli Ay dergisi 117, 121, 210, 230

Shorter, Frederic C. 25, 174, 205, 234
Smith, Richard 89, 91
Sodom ve Gomore 117, 118
Stone, L. 187

Şair Evlenmesi 104
Şair Nigar Hanım 241
Şemseddin Sami 106
Şenlikdede Mahallesi 45
Şıpsevdi 159
Şinasi 104

Taaşşuk-u Talât ve Fitnat 106
Tanpınar, Ahmet Hamdi 41, 44, 214, 217, 224, 258
Tanzimat 20, 40, 46, 52, 60, 108, 240, 245
Tekeli, Şirin 235
Télémaque 106
Terakki gazetesi 227
Terakki-i Muhadderat dergisi 119, 151, 249
Toprak, Zafer xiii, 53, 57, 225
Tugay, Emine Foat 237
Twain, Mark 42, 47

Uşaklıgil, Halid Ziya 106

Vakit gazetesi 150, 152, 160, 164

Wall, Richard 91, 100
White, Charles 157, 158
Wrigley, E. A. 91

Yalçın, Hüseyin Cahit 104, 241
Yalman, Ahmet Emin 60, 160
Yaprak Dökümü 212

Zavallı Çocuk 106
Zeldin, Theodore 115

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde İstanbul, birçok Batı Avrupa toplumunun 20. yüzyıl öncesindeki demografik özelliklerine sahipti. Doğurganlık oranı kırsal kesimin üçte biri, evlenme yaşı kırsal kesimden yaklaşık on yıl geçti. 1920'lere kadar İslam imparatorluğunun başkenti olan bir şehirde bu nasıl mümkün olabiliyordu?

Alan Duben ve Cem Behar, 1880-1940 döneminin İstanbulunu ve İstanbullusunu evlilik, aile ve doğurganlık ilişkileri açısından ele alıyor; ulaştıkları rakamların işaret ettiği sosyal ve kültürel olayların güçlü değişimleri yansıttığını ortaya koyuyorlar. İstanbul Haneleri aile ve ev hayatı, toplumda kadının ve erkeğin yeri, aile hayatının Batılılaşması, evliliğin temellerinde yaşanan değişim, kuşak çatışması, doğum kontrolüne karşı sergilenen tutum ve uygulanan metotlar ile gündelik aile hayatına ilişkin daha birçok sosyal ve kültürel konuyu inceliyor. Yazarlara göre, aile, evlilik, kadın, çocuk ve gündelik hayat konusundaki düzen, 1840-1920 arasında yaşanan büyük siyasal ve kültürel dönüşümün odak noktası olmuştur. Ailede yaşanan değişim ve krizler, yeni bir uygarlık dünyasına geçişten kaynaklanan geniş çaplı dönüşüm krizinin bir uzantısıdır.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Batı Avrupa, Balkanlar ve Asya'dan gelen etkilerin karıştığı bir alan ve uygarlıkların buluşma noktası konumundaki İstanbul'u, bütün toplumun kimliğini yeniden şekillendiren sosyal ve kültürel değişimlerin sahnesi olarak değerlendiren Duben ve Behar'ın edebiyat eserlerinden gazete yazılarına, bireysel tanıklıklardan mahkeme kayıtlarına uzanan kapsamlı kaynakçası okuyucuya sağlam bir bilimsel perspektifin yanında ilginç ve sürükleyici bir öykü de sunuyor.

Prof. ALAN DUBEN 1943'te New York'ta doğdu. 1964'te New York Eyalet Üniversitesi, Binghamton'dan tarih ve sosyal bilimler konusunda lisans derecesi aldı. Yüksek lisans ve doktora çalışmalarını Chicago Üniversitesi Sosyal Antropoloji Bölümü'nde yaptı. Önce New York Üniversitesi'nde (1972-1976), daha sonra da Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde (1976-1990) ve Hunter Koleji, New York Şehir Üniversitesi'nde (1991-1999) öğretim üyesi ve araştırmacı olarak görev yaptı. 1999'dan beri İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyesidir.

Prof. CEM BEHAR 1946'da İstanbul'da doğdu. 1972'de Universite de Pantheon-Sorbonne'dan iktisat teorisi ve demografi konusunda doktora derecesi aldı. Çeşitli dönemlerde Paris Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi ve Cambridge Üniversitesi'nde misafir araştırmacı olarak bulundu. 1977-2008 arasında Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalıştı. Halen Şehir Üniversitesi İşletme Bölümü'nde ders veren Prof. Dr. Cem Behar, nüfus ve demografi konularının yanı sıra, klasik Türk müziği alanında da çalışmalar yapmıştır. Kitapları: *Klasik Türk Müziği Üzerine Denemeler* (1987), *On Sekizinci Yüzyılda Türk Müziği* (1987), *Ali Ufkî ve Mezmurlar* (1990), *Zaman, Mekân, Müzik – Klasik Türk Musikisinde Eğitim* (Mesk), *İcra ve Aktarım* (1993), *Aşk Olmayınca Meşk Olmaz – Geleneksel Osmanlı/Türk Müzi... Öğretim ve İntikal* (1998), *Musıkiden Müziğe – Osmanlı/Türk Müziği: Gelenek ve... Modernlik* (2005), *Saklı Mecmua – Ali Ufkî'nin Bibliotheque Nationale... [Turc 292] Yazması* (2008), *Şeyhülislâmın Müziği – 18. Yüzyılda Osman... ve Şeyhülislâm Es'at Efendi'nin Atrâbü'l Âsârı* (2010).

1 054000 90414

BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ